

**GRAMERLEŞME VE SÖZCÜKSELLEŞME
BAĞLAMINDA ESKİ TÜRK DİLİNDE
ZARFLAR**

Osman Ali ÇETİN

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2016

**GRAMERLEŞME VE SÖZCÜKSELLEŞME
BAĞLAMINDA ESKİ TÜRK DİLİNDE ZARFLAR**

Osman Ali ÇETİN

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir

2016

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Osman Ali ÇETİN tarafından hazırlanan “Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar” başlıklı bu çalışma 10/03/2016 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı anabilim dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Erdoğan BOZ

Üye: Doç. Dr. Ferruh AĞCA (Danışman)

Üye: Prof. Dr. Ümit Deniz TURAN

Üye: Prof. Dr. Can ÖZGÜR

Üye: Doç. Dr. Mehmet Mahur TULUM

ONAY

.../ .../ 2016

Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

Enstitü Müdürü

10/03/2016

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığımı; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlakî ve hukukî sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Osman Ali ÇETİN

ÖZET

GRAMERLEŞME VE SÖZCÜKSELLEŞME BAĞLAMINDA ESKİ TÜRK

DİLİNDE ZARFLAR

ÇETİN, Osman Ali

Doktora-2016

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ferruh AĞCA

Bu çalışmada; öncelikle dilbilim ve Türkoloji araştırmalarında zarflar betimlenmiş ardından sözcükselleşme ve gramerleşme teorileri açıklanmış, bu teoriler bağlamında eski Türk dili alanında *asra, inaru, içgerü, içre, ilgerü, kisre, öñre, taşgaru, yokaru, kin, barça, anca ~ inçe, başlayu, ikile ~ ikileyü, birdem ~ bitem, birdemleti, birdemlig, yindem ~ yintem, örü, udu, basa, kata, oza, üze, yana ~ yene ~ yine, kodi, takı, arıtı, tüketi, uzatı, akuru ~ akru, bütürü ~ bütürü, keñürü, ötrü ~ ötürü, turkaru, yagru ~ yaguru ~ yakru, yaşuru ~ yaşru, aşnu, ertinü, yanturu ~ yantru ~ yanduru ~ yandru, tutçı ~ tuçı ~ tutşı ~ tutaşı, kop, başlap, amtı, edgüti, idi, neñ* zarfları incelenmiştir. İncelemeler sonucunda kimi zarfların isim türünden sözcüklere çeşitli isim çekim eklerinin gelmesiyle semantik değişim, kategori değişimi, fonetik erozyon gibi gramerleşme süreçlerinden geçerek gramerleştiği kaynaşma, birleşme, semantik ve sentaktik kayıp gibi gramerleşme karakteristiklerini yansıttıkları görülmüştür. Kimi zarfların ise fiil türünden sözcüklere çeşitli fiil çekim eklerinin gelmesiyle semantik değişim, kategori değişimi, fonetik erozyon gibi gramerleşme süreçlerinden geçerek gramerleştiği donuklaşma, birleşme, semantik ve sentaktik kayıp gibi gramerleşme karakteristiklerini yansıttıkları görülmüştür. Az sayıda zarfın ise gramerleşmenin son aşaması olan fonetik erozyona uğradığı tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Eski Türk dili, zarflar, gramerleşme, sözcükselleşme, gramerleşme mekanizmaları, tarihsel dilbilim.

ABSTRACT

ADVERBS IN OLD TURKIC WITHIN THE CONTEXT OF GRAMMATICALIZATION AND LEXICALIZATION

ÇETİN, Osman Ali

Phd Dissertation 2016

Department of Turkish Language and Literature

Field of Turkish Language and Literature

Advisor: Doç. Dr. Ferruh AĞCA

In this study, adverbs in linguistics and Turcology studies were described first, then theories of lexicalization and grammaticalization were explained. The following adverbs, which are in old Turkic, *asra, ınaru, içgerü, içre, ilgerü, kisre, öñre, taşgaru, yokaru, kin, barça, anca ~ inçe, başlayu, ikile ~ ikileyü, birdem ~ bitem, birdemleti, birdemlig, yindem ~ yintem, örü, udu, basa, kata, oza, üze, yana ~ yene ~ yine, kodı, takı, arıtı, tüketi, uzatı, akuru ~ akru, bütürü ~ bütrü, keñürü, ötrü ~ ötürü, turkaru, yagru ~ yaguru ~ yakru, yaşuru ~ yaşru, aşnu, ertinü, yanturu ~ yantru ~ yanduru ~ yandru, tutçı ~ tuçı ~ tutşı ~ tutaşı, kop, başlap, amtı, edgüti, idi, neñ* were analysed within the context of those theories. As a result of the analysis, it was found that some adverbs, with the junction of various noun inflectional suffixes to nominal words, grammaticalized by undergoing grammaticalization processes such as semantic change, decategorialization and phonetic erosion and reflected characteristics of grammaticalization such as tarnishing, fusion, semantic and syntactic loss. It was also found out that some other adverbs, with the junction of various verb inflectional suffixes to verbal words, grammaticalized by undergoing grammaticalization processes such as semantic change, decategorialization and phonetic erosion and reflected characteristics of grammaticalization such as coalescence, fusion, semantic and syntactic loss. Few adverbs were also identified to undergo phonetic erosion, which is the final stage of grammaticalization.

Keywords: Old Turkic, adverbs, grammaticalization, lexicalization, mechanisms of grammaticalization, Historical Linguistic.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	xii
ABSTRACT.....	xiii
İÇİNDEKİLER	xiv
TABLolar LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiv
ÖN SÖZ	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİM VE TÜRKOLojİ ARŞTIRMALARINDA ZARFLARLA İLGİLİ TEORİ VE YAKLAŞIMLAR

1.1. Dilbilim Araştırmalarında Zarflarla İlgili Teori ve Yaklaşımlar.....	2
1.1.1. Dilsel Kategori ve Kategori Çeşitleri.....	4
1.1.1.1. Sözcüksel Kategoriler	5
1.1.1.2. Gramatikal (İşlevsel) Kategoriler.....	6
1.1.2. Çeşitli Yönlerden Zarflar	6
1.1.2.1. Morfolojik Olarak Zarflar	6
1.1.2.2. Söz Dizimsel Olarak Zarflar	7
1.1.2.3. Semantik Yönden Zarflar	8
1.1.2.4. Vurgu Yönünden Zarflar.....	10
1.1.2.5. Prototip Olarak Zarflar	11
1.1.2.6. Dağılım Özellikleri Bakımından Zarflar	12
1.1.2.7. Eş Zamanlı ve Art Zamanlı Yönden Zarflar	14
1.2. Türkoloji Araştırmalarında Zarflarla İlgili Yaklaşımlar.....	14
1.2.1. Zarf Terimi ve Tanımlanması	14
1.2.2. Zarfın Sözcük Türleri İçerisindeki Yeri.....	15
1.2.2.1. Ayrı Bir Sözcük Türü Olarak Zarf.....	16
1.2.2.2. Görevli Bir Sözcük Türü Olarak Zarf.....	16
1.2.2.3. Söz Dizimsel Bir Öge Olarak Zarf.....	16
1.2.3. Anlamına Göre Zarflar.....	17

1.2.3.1. Zaman Zarfları	17
1.2.3.2. Yer Yön Zarfları.....	18
1.2.3.3. Ölçü/Miktar Zarfları.....	20
1.2.3.4. Niteleme Tarz Zarfları.....	20
1.2.3.5. Soru Zarfları	22
1.2.4. Oluşum Bakımından Zarflar	23
1.2.4.1. Asıl Zarflar	23
1.2.4.2. Görevlendirilmiş Zarflar	24
1.2.5. Yapıları Bakımından Zarflar	24
1.2.5.1. Basit Zarflar	24
1.2.5.2. Türemiş Zarflar	24
1.2.5.2.1. Addan Türemiş Zarflar	25
1.2.5.2.2. Fiilden Türemiş Zarflar	25
1.2.5.3. Sözcük Öbeği Biçimindeki Zarflar	26
1.2.5.4. Cümle Kuruluşunda Zarflar	26
1.2.6. Eski Türk Dili Alanında Zarf Kapsamı.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

GRAMERLEŞME VE SÖZCÜKSELLEŞME TEORİLERİ

2.1. Gramerleşme Teorisi	31
2.1.1. Gramerleşme Süreçleri (Mekanizma, Parametre) ve Gramerleşme Karakteristikleri	37
2.1.2. Gramerleşme İlkeleri	45
2.1.2.1. Aynı Anda Var Olma	45
2.1.2.2. Tek Yönlülük	46
2.1.2.3. Süreklilik	46
2.1.3. Gramerleşme ve Dil Etkileşimi.....	47
2.2. Sözcükselleşme Teorisi	48
2.2.1. Sözcükselleşme ve Gramerleşme Arasındaki Benzerlikler	53
2.2.2. Sözcükselleşme ve Gramerleşme Arasındaki Farklılıklar	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GRAMERLEŞME VE SÖZCÜKSELLEŞME TEORİLERİ BAĞLAMINDA ESKİ TÜRK DİLİ ALANINDA ZARFLARIN İNCELENMESİ

3.1. Eklerle Oluşan Zarflar	58
3.1.1. İsim + Yön Gösterme Hâli Ekiyle Oluşan Zarflar	58
3.1.2. İsim + Vasıta Hâli Ekiyle Oluşan Zarflar	90
3.1.3. İsim + Eşitlik Hâli Ekiyle Oluşan Zarflar	95
3.1.4. İsim + Eski Bir Hâl Eki + + <i>DI</i> Ekiyle Oluşan Zarflar	105
3.1.5. İsim + + <i>IA</i> + - <i>yU</i> ~ + <i>IAyU</i> Ekiyle Oluşan Zarflar	105
3.1.6. İsim + + <i>DAm</i> Ekiyle Oluşan Zarflar	113
3.1.7. İsim + + <i>DA</i> + - <i>mAk</i> Ekleriyle Oluşan Zarflar	119
3.1.8. İsim + + <i>kArU</i> Ekleriyle Oluşan Zarflar	120
3.1.9. Fiil Kökü ~ Fiil Gövdesi + -(<i>y</i>) <i>U</i> , - <i>A</i> , - <i>I</i> Zarf-Fiil Ekleriyle Oluşan Zarflar	120
3.1.9.1. Fiil Kökü + -(<i>y</i>) <i>U</i> , - <i>A</i> , - <i>I</i> Zarf-Fiil Ekiyle Oluşan Zarflar	121
3.1.9.2. Fiil Gövdesi + - <i>I</i> , - <i>U</i> Zarf-Fiil Ekiyle Oluşan Zarflar	161
3.1.9.2.1. Fiil + - <i>t</i> + - <i>I</i> Ekiyle Oluşan Zarflar	161
3.1.9.2.2. Fiil + - <i>Ur</i> + - <i>U</i> Ekiyle Oluşan Zarflar	172
3.1.9.2.3. Fiil + -(<i>X</i>) <i>n</i> + - <i>U</i> Ekiyle Oluşan Zarflar	195
3.1.9.2.4. Fiil + - <i>tUr</i> + - <i>U</i> Ekiyle Oluşan Zarflar	204
3.1.9.2.5. Fiil + -(<i>X</i>) <i>ş</i> + - <i>I</i> Ekiyle Oluşan Zarflar	208
3.1.9.2. Fiil Kökü ~ Fiil Gövdesi + - <i>p</i> Zarf-Fiil Ekiyle Oluşan Zarflar	211
3.1.10. Fiil + - <i>sIk</i> Ekiyle Oluşan Zarflar	218
3.1.11. İsim ~ Sıfat + + <i>DI</i> İle Oluşan Zarflar	218
3.2.2. Herhangi Bir Ek Almayıp Semantik Değişimle Zarf Olan Sözcükler	224
SONUÇ	235
KAYNAKÇA	236

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Brinton ve Traugott (2005: 110)'a göre gramerleşme ve sözcükselleşme arasındaki benzerlik ve farklılıklar.....	57
Tablo 2: <i>Asra</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	61
Tablo 3: <i>Inaru</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	66
Tablo 4: <i>İçgerü</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	70
Tablo 5: <i>İçre</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	74
Tablo 6: <i>Kisre</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	79
Tablo 7: <i>Öğre</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	83
Tablo 8: <i>Yokaru</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	89
Tablo 9: <i>Ken ~ Kin</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	93
Tablo 10: <i>Barça</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	98
Tablo 11: <i>Ança ~ İnçe</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	103
Tablo 12: <i>Başlayı</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	109
Tablo 13: <i>İkileyü ~ ikile</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	112
Tablo 14: <i>Birdem</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	116
Tablo 15: <i>Birdemleti ve birdemlig</i> kelimelerinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	118
Tablo 16: <i>Örü</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	124
Tablo 17: <i>Udu</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	127
Tablo 18: <i>Basa</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	132
Tablo 19: <i>Kata</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	135
Tablo 20: <i>Oza</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	139

Tablo 21: <i>Üze</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	143
Tablo 22: <i>Yana ~ yene ~ yine</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	148
Tablo 23: . <i>Kodı</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	154
Tablo 24: <i>Takı</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	159
Tablo 25: <i>Arıtı</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	163
Tablo 26: <i>Tüketi</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	167
Tablo 27: <i>Uzatı</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	170
Tablo 28: <i>Akuru ~ akru</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	174
Tablo 29: <i>Bütürü ~ bütrü</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	177
Tablo 30: <i>Kejürü</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	180
Tablo 31: <i>Ötrü ~ ötürü</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	185
Tablo 32: <i>Turkaru</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	188
Tablo 33: <i>Yagru ~ yaguru ~ yakru</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	191
Tablo 34: <i>Yaşuru ~ yaşru</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	194
Tablo 35: <i>Aşnu</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	199
Tablo 36: <i>Ertiñü</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	203
Tablo 37: <i>Yanturu ~ yantru ~ yanduru ~ yandru</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	207
Tablo 38: <i>Tutçı ~ tuçı ~ tutşı ~ tutaşı</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	210
Tablo 39: <i>Kop</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	214
Tablo 40: <i>Başlap</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	217
Tablo 41: <i>Amtı ~ emdi</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri	221
Tablo 42: <i>Edgüti</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	223

Tablo 43: <i>İdi</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	229
Tablo 44: <i>Neη</i> kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri.....	233

KISALTMALAR LİSTESİ

AH	: Atebetü'l-Hakayık
AYLening	: Altun Yaruk
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
BT 13	: Berliner Texte 13
BTT III	: Berliner Turfan Texte III
DLT	: Dîvânü Lûgati't-Türk,
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
ETŞ BM	: Eski Türk Şiiri Budist Metinler
ETŞ MM	: Eski Türk Şiiri Maniheizt Metinler
IrkB	: Irk Bitig
KB	: Kutadgu Bilig
KÇ	: Küli Çor Yazıtı
KP	: Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi
KT	: Kül Tigin Yazıtı
MaitrSengim	: Maytrısimit Sengim Nüshası
MTT	: Manicheisch Türkische Texte
ŞU	: Şine Usu Yazıtı(Moyun Çor Yazıtı)
Ta	: Taryat Yazıtı
Tes	: Tes Yazıtı
Ton.	: Tonyukuk Yazıtı
Totenbuch	: Totenbuch

TT II : Turkische Turfan-Texte II

Üçİtig : Üç İtigsizler

Xuan III : Xuanzang-Biographie III

Xuan VII : Xuanzang-Biographie VII

Xuan VIII :Xuanzang-Biographie VIII

Xvastvanift : Xvastvanift

İŞARETLER LİSTESİ

w : İlk İslâmî Türkçe metinlerde üç noktalı f ile gösterilen b-f arası çift dudak ünsüzü

A : gramerde a/e ünlülerini gösterir

I : gramerde ı/i ünlülerini gösterir

U : gramerde u/ü ünlülerini gösterir

X : gramerde ı, i/u, ü ünlülerini gösterir.

() : metinde yazılmayan ünlü ya da ünsüz

[...] : metnin okunmayan eksik parçası

/.../ : alınan metinde atlanan yerlerleri gösterir

< : Daha eski bir şekilden gelir

> : Daha yeni bir şekle gider

- : İsim ve fiil kökünü gösterir

- : Metinde ayrı yazılmış kısımları gösterir

* : Tanıklanmamış tahmine dayalı şekil

~ : Değişken şekil

ÖN SÖZ

Bu çalışmada gramerleşme ve sözcükselleşme teorileri bağlamında eski Türk dili alanındaki zarflar ele alınmıştır. Çalışmada ilk olarak dilbilim ve Türkoloji araştırmalarında zarfların nasıl ele alındığı, hangi yönlerden incelendiği, sözcüksel kategoride mi yoksa gramatikal kategoride mi değerlendirildiği, semantik, sentaktik, morfolojik olarak ne tür özellikler gösterdikleri üzerinde durulmuştur. Ardından gramerleşme ve sözcükselleşme teorileri açıklanmıştır. Gramerleşme teriminin nasıl tanımlandığı, gramerleşme süreçlerinin neler olduğu, bu süreçlerinin sırasının ve sayısının nasıl olduğu, gramerleşme karakteristikleri izah edilmeye çalışılmıştır. Sonra sözcükselleşme teorisi tanıtılmış, sözcükselleşme teriminin art zamanlı ve eş zamanlı olarak ne ifade ettiği, gramerleşme ve sözcükselleşme arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Gramerleşme ve sözcükselleşme teorileri açıklandıktan sonra bu teoriler bağlamında eski Türk dili alanında zarflar incelenmiştir. İnceleme sonucunda eski Türk dili alanında pek çok zarfın semantik değişim, kategori değişimi ve fonetik erozyon gibi çeşitli gramerleşme süreçlerinden geçerek gramerleştiği, donuklaşma, kaynaşma, sentaktik kayıp gibi gramerleşme karakteristiklerini yansıttıkları görülmüştür. Çalışmada eski Türk dili alanı Türk runik harfli metinleri, Türk Maniheizm ve Türk Budist çevresi metinleri ile ilk İslâmî Türkçe metinleri içermektedir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise inceleme sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Konunun tercih edilmesine öncülük eden, çalışmanın hazırlanması esnasında engin bilgilerini esirgemeyen kıymetli tez danışmanım Doç. Dr. Ferruh AĞCA'ya, tezdeki pek çok sorunun çözümünde her türlü yardımını gördüğüm Prof. Dr. Ümit Deniz TURAN'a ve Doç. Dr. Mehmet Mahur TULUM'a en içten şükranlarımı sunuyorum. Doktora ders döneminde kendilerinden çok şey öğrendiğim Prof. Dr. Can ÖZGÜR'e, Prof. Dr. Erdoğan BOZ'a, Doç. Dr. Bülent GÜL'e ve Doç. Dr. Selahattin TOLKUN'a teşekkür ederim. Tezi okuyup katkı sağlayan Doç. Dr. Seyfullah TÜRKMEN'e, Yrd. Doç. Dr. İmdat DEMİR'e, Yrd. Doç. Dr. Ümit EKER'e ve Arş. Gör. Serdar KARAOĞLU'na teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

Tezin Konusu

Tezin konusunu gramerleşme ve sözcükselleşme teorileri bağlamında eski Türk dili alanında zarfların incelenmesi oluşturmaktadır. Tezde ilk olarak dilbilim ve Türkoloji araştırmalarında zarfların nasıl ele alındığı betimlenmiş, ardından sözcükselleşme ve gramerleşme teorileri açıklanmış, bu teoriler bağlamında eski Türk dili alanında zarflar incelenmiştir.

Tezin Amacı

Gramerleşme ve sözcükselleşme teorileri ve bu teoriler bağlamında zarflar konusu genel dilbilim alanında fazlaca araştırılmasına rağmen konunun Türk dili ile ilgili kısmı yeterince araştırılmış değildir. Bu çalışmanın amacı yeterince araştırılmayan gramerleşme ve sözcükselleşme teorilerini araştırıp bu teoriler bağlamında eski Türk dili alanında zarfları inceleyerek az da olsa Türk dilinin işlevsel grameri alanına katkı sağlamaktır.

Problemi

Tezde eski Türk dili alanında zarfların oluşumunun sözcükselleşme teorisiyle mi yoksa gramerleşme teorisiyle mi açıklanacağı başka bir ifadeyle zarfların oluşum şekillerinin bu teorilerden hangisinin ne tür özelliklerini yansıttığı sorgulanacaktır.

Yöntemi

Tez tarihsel dilbilim çalışması niteliği taşıdığı için tezde dil araştırmalarında kullanılan art zamanlı yöntem tercih edilmiştir.

Kuramsal Çerçeve

Tezin kuramsal çerçevesi genel dilbilim alanında sözcükselleşme ve gramerleşme konusunda yazılmış olan kitap ve makaleler okunarak oluşturulmuştur.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Tez eski Türk dili alanını kapsamaktadır. Eski Türk dili alanıyla Türk runik harfli metinler, Türk Maniheizm ve Budist çevresi metinleri ile ilk İslâmî Türkçe

metinler kastedilmektedir. Bu anlamda söz konusu çevreler ile ilgili taranan metinleri şöyle göstermek mümkündür:

Türk runik harfli metinler: *Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tunyukuk Yazıtı, Küli Çor Yazıtı, Tes Yazıtı, Taryat Yazıtı, Şine Usu (Moyun Çor) Yazıtı, Süci Yazıtı, Irk Bitig.*

Türk Maniheizt çevresi metinleri: *Eski Türk Şiiri Maniheizt Metinler, Turkische Turfan-Texte II, Xvastvanift, Manicheisch Türkische Texte.*

Türk Budist çevresi Metinleri: *Eski Türk Şiiri Budist Metinler, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi, Altun Yaruk, Maytrisimit Sengim Nüshası, Üç İtigsizler, Berliner Turfan Texte III, Totenbuch, Xuanzang-Biographie III, VII, VIII, Berliner Texte 13.*

İlk İslâmî Türkçe Metinler: *Kutadgu Bilig, Dîvânü Lûgati't-Türk, Atebetü'l-Hakayık.*

Veri Toplama Tekniği

Tezde veri olarak kapsam ve sınırlılıklar başlığı altında verilen metinler kullanılmıştır. Bu metinlerdeki zarflar fişleme esasıyla tespit edilmiş, benzer olanlar çıkarılmış geri kalanlar tezdeki kuramsal çerçeve bağlamında yorumlanmıştır. Bazı zarflar az sayıda metinde sınırlı sayıda örnekte tanıklanmış bu zarflar inceleme kapsamının dışında bırakılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİM VE TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARINDA ZARFLARLA İLGİLİ TEORİ VE YAKLAŞIMLAR

1.1. Dilbilim Araştırmalarında Zarflarla İlgili Teori ve Yaklaşımlar

Dilbilim çalışmalarında (Laenzlinger, 1998; Cinque, 1999; Vinokurova, 1999; McNally ve Kennedy, 2008; Lehman, 2008; Berry, 2011) zarflar çeşitli teori ve yaklaşımları çerçevesinde art zamanlı ya da eş zamanlı olarak pek çok yönden incelenmiştir. Bu çalışmalardaki genel kanaat zarfların evrensel bir sözcük türü olmadığı ve bu kategoriyi tanımlamanın, semantik ve sentaktik özelliklerini açıklamanın çok zor olduğu yönündedir. Semantik olarak çok geniş olmaları, morfolojik yönden çok türeme biçimlerinin olması, görünüşte serbest kelime sıralarının olması, teknik yönden neredeyse her şeyi niteleme kapasitelerinin bulunması tanımlamayı zorlaştıran etkenler arasında yer almaktadır (Vinokurova 1999: 35; Berry, 2011: 58).

Söz konusu çalışmalarda; kimi dillerde zarfların müstakil bir sözcük türü olarak bulunduğu, bazı dillerde ise zarfların müstakil bir sözcük türü olarak yer almadığı belirtilmektedir. Zarfların bir sözcük türü olarak bulunmadığı dillerde örneğin Avusturalya dillerinde zarflar ve sıfatlar kendi başlarına bir kelime sınıfı oluşturmazlar. Bu dillerde sıfatlar tekli isim sınıfını oluşturan isim yapılarıyla; zarflar fiil sınıfını oluşturan fiil yapılarıyla kullanılmaktadır (Vinokurova 1999: 3). Zarfların müstakil bir sözcük türü olmadığı bazı dillerde diğer sözcük türlerine ait kimi kelimeler biçim açısından hiçbir değişikliğe uğramadan zarf olarak kullanılmaktadır. Zarfların müstakil bir sözcük türü olarak bulunduğu dillerde bu sözcük türünün sayısı ve çeşitleri de dilden dile çeşitlilik göstermektedir. Bazı dillerde zarf türünden sözcükler sınırlı sayıda ve çeşitte olmasına rağmen kimi dillerde ise çok sayıda ve çeşittir (Vinokurova 1999; Lehman, 2008).

Evrensel dilbilim çalışmalarında zarf (adverb) ve zarflık (adverbial) hususunda önemli bir ayırım yapılmaktadır. Zarf (adverb) daima zarf olarak kullanılan

sözcükleri, zarflık ise zarf kategorisinden olmayıp zarf olarak kullanılan sözcük ve yapıları ifade etmektedir (Vinokurova, 1999: 1; Laenzlinger, 1998: 37; McNally ve Kennedy, 2008: 1; Berry, 2011: 60).

Zarf ve zarflıklar dilbilim çalışmalarında ilginç, belirsiz ara bir yer işgal eder. Onların sözcüksel bir kategori mi, işlevsel (gramatikal) bir kategori mi yoksa tamamıyla bağımsız bir kategori mi oldukları konusunda çok az mutabakat vardır. Örneğin Jespersen (1969)'in seviye teorisinde zarflara en alt seviyede yer verilir.

a. Kelime-Sınıfları:

Anlamalı birimler, adlar (substantives).

Sıfatlar (adjectives).

Zarflar (adverbs).

(Jepersen, 1969: 109).

b. Seviyeler:

birinciller (1).

ikinciller (2).

üçüncüller (3).

1.1.1. Dilsel Kategori ve Kategori Çeşitleri

Dil dışı dünyadaki varlıklar, olaylar, bu varlık ve olaylara ait özellikler dile taşınırken veya dille ifade edilirken kimi unsurlar aralarındaki ilgi, benzerlik, ortaklık ve farklılıklara göre bir araya gelerek ya da birbirinden ayrılarak çeşitli gruplar oluşturmaktadır. Bu unsurların bir araya gelmesiyle ya da birbirinden ayrılmasıyla oluşan grupların her birini dilsel bir kategori olarak tanımlamak mümkündür. Bu kategoriler dil kullanıcılarının hem dil dışı dünyayı adlandırmalarını hem de bu dünyaya ait varlıkları, olayları, bu varlık ve olaylara ait özellikleri ayrıntılı biçimde açıklamalarını sağlar. Dilsel kategoriler temelde sözcüksel ve gramatikal olmak üzere ikiye ayrılabilir.

1.1.1.1. Sözcüksel Kategoriler

Açık sınıf olarak da adlandırılan söz diziminden bağımsız olarak tek başlarına bir anlam değeri olan tam bir çağrışım yapabilen unsurların bulunduğu kategoridir. Sözcüksel kategoride yer alan kelimeler yeni kelime yapımına elverişli oldukları için söz konusu kategoriye sürekli yeni üyeler eklenebilmektedir. Bu kategoride bulunan sözcüklerin sayıları, çeşitleri, sınıflandırılma kriterleri; dillere ve dilbilim yaklaşımlarına göre farklılık göstermektedir. İsimlerin ve fiillerin bu kategorilerin üyesi olduğu evrensel olarak kabul görmekle birlikte sıfatlar, zarflar, zamirler ve ünlemlerin durumu tartışmalıdır (Hopper and Thompson, 1985: 151–183; Schachter, 1985: 7; Jürgen, 1997: 123–165; Paul, 2005: 35; Carnie, 2006: 43-45).

Sözcüksel kategoride yer alan bir unsur çeşitli değişim ve dönüşümler neticesinde işlevsel (gramatikal) kategoriye geçebileceği gibi hiçbir değişime ve dönüşüme uğramadan herhangi bir ek almadan sıfır dönüşüm¹ olarak adlandırılan hadise neticesinde de türler arası geçişler olabilmektedir. Sözcüksel kategori türlerinin ek, vurgu gibi hiçbir dil aracı kullanılmadan, biçim değişikliğine uğramadan tür değiştirmesi kategori değiştirme şeklinde tanımlanmaktadır (Finegan, 1994: 99; Crystal, 1991: 83). Sıfır dönüşüme uğrayarak sözcüklerin tür değiştirmesi Türk dillerinde de yaygın bir durumdur. Bu durum kimi araştırmacılarca sıfat-isim-zarf biçiminde belirtilir (Pokrovskaja 1964: 253). Sözcüksel kategoride bulunan kelimeler işlevsel kategoride yer alan kelimeler gibi dil kullanıcıları tarafından yeniden anlamlandırılır, tekrar kullanılır. Bu yeni anlamlar dilin yeni konuşurları tarafından gerçekleştirilir ve dilin yeni yapısının bir parçası olarak dile yerleşir (Berry 2011: 75).

¹ Sıfır dönüşüm (onun eş anlamlısı fonksiyonel dönüşüm, fonksiyonel kayma ve sıfır türetim) genel olarak bir dilsel öge kullanılmadan kelimede gerçekleşen tür değişimi sürecini ifade etmek için kullanılmaktadır (Quirk et al. 1985: 1009; Vinokurova, 1999: 3).

1.1.1.2. Gramatikal (İşlevsel) Kategoriler

Kapalı sınıf, gramatikal kategori olarak da adlandırılan söz diziminden bağımsız olarak tam bir kullanım ve anlam değeri olmayan unsurların bulunduğu kategoridir. Bu unsurlar, çeşitli kelimelerden sonra eklenerek ya da önce veya sonra gelerek zaman, cinsiyet, sayı, görünüş, kılınış gibi gramer özelliklerinin ve bulunma, uzaklaşma, yaklaşma gibi anlam değerlerinin ifade edilmesini sağlamaktadır, bu gramer kategorileri ve anlam değerleri sözcüksel birimler aracılığıyla da ifade edilebilmektedir. Bu grupta yer alan üyeler ek, bağlaç ve edat olarak gruplandırılmaktadır. İşlevsel (gramatikal) kategori üyelerinin sayısı sözcüksel kategoriye göre çok azdır, bu kategorinin üyeleri türetme elverişli olmadıklarından dolayı yeni üyelerin oluşturulması oldukça yavaş gerçekleşmektedir (Cowper, 1992: 173; Culicover, 1997: 142; Haegeman and Guéron, 1999: 58; Carnie, 2006: 43-45).

1.1.2. Çeşitli Yönlere Zarflar

Zarflar anlamlarına, yapılarına, türlerine, dağılımlarına göre çok çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilikler alan literatüründe morfolojiye, söz dizimine, semantiğe, vurguya, dağılım özelliklerine göre incelenebilmektedir. Bir dilde zarflar bu oluşum çeşitliliklerinin tamamını yansıtabileceği gibi bir kısmını da yansıtabilir.

1.1.2.1. Morfolojik Olarak Zarflar

Kimi dillerde zarf kategorisi oluşturma yollarından biri de morfolojidir. Bazı ekler sadece zarf yapımında kullanılmaktadır. Modern İngilizcede zarfların büyük çoğunluğu *-ly* eki ile oluşturulmaktadır. Bu eki alıp zarf olmayan ya da hiçbir ek almadan zarf olan çok az sayıda sözcük bulunmaktadır². Modern İngilizcede zarflar morfolojik yönden diğer sözcük türlerinden ayrılmaktadır. Türk dilinde zarfları

² Berry (2011: 80) İngilizcede toplamda bin iki yüz kadar zarf tespit edebildiğini bunların yüzde beşinin yani 64 tanesinin hiçbir ek almadan oluşturulduğunu diğerlerinin ise *-ly* ekli zarflar olduğunu ifade etmektedir.

morfolojik olarak diğer sözcük türlerinden ayıran ya da sadece zarf yapımında kullanılan bir ek bulunmamaktadır. Bazı ekler hem zarf yapımında hem de başka türden sözcüklerin yapımında görev alabilmektedir.

Zarflar morfolojik bakış açısıyla türetilmiş ve türetilmemiş zarflar olarak ikiye ayrılmaktadır. Türetilmemiş zarflara İngilizce *often* “sık sık”, *well* “oldukça, tamamen” ya da Grekçe *simera* “bugün”, *kthes* “dün”, türetilmiş zarflara *carefully* “dikkatle, özenle” örnek gösterilebilir. Türetilmiş zarflar sıfat türünden sözcüklerin gövdelerine Grekçede *-a* ve *-os* İngilizcede *-ly*, Fransızcada *-ment*, İtalyancada *-mente* ve Almancada *-weise* eklenerek oluşturulur (Alexiadou, 1997: 2-3).

Zarflar morfolojik açıdan bazı dillerde donmuş/kalıplaşmış, bazı dillerde ise bütünüyle donmamış/kalıplaşmamış sözcük özelliği göstermektedir. Zarfların morfolojik yönden donmamış sözcük özelliği gösterdiği İspanyolcada zarflar sonlarına gelen ekler aracılığıyla büyültme ve küçültme işlevini yerine getirebilirler. Aynı özelliği yansıtan Portekizcede süperlative zarfın sonuna eklenen *-issimo* ile gerçekleşmektedir. Türk dillerinden Gagavuzcada zarflar ekler aracılığıyla küçültülebilmektedir (Vinokurova, 1999: 4). Eski Türk dili alanındaki zarfların bazıları donmuş bazıları ise kısmen donmamış bir sözcük özelliği göstermektedir. Örneğin *yana*, *arıtı* gibi zarflar donmuş, *+rAk* ekini alarak “karşılaştırma, küçültme” ifade eden *aşnurak* gibi kimi zarflar ise kısmen donmamış zarf özelliği göstermektedir.

1.1.2.2. Söz Dizimsel Olarak Zarflar

Söz diziminde anlamdan daha çok işlev ön plana çıktığı için kimi dillerde (Wari³ Farsça⁴ vb.) olduğu gibi Türk dilinde de söz dizimi boyutunda zarf gibi

³ Zarfların bağlı fiil kökleri olarak ifade edildiği Wari dilinde aslında isim olup zarf olarak da kullanılan üç sözcük vardır. Bu sözcükler; *uum* ‘şafak, tan’, *xec* ‘gün’, *xim* ‘gece’ sözcükleridir (Vinokurova, 1999: 5).

⁴ Farsçada anlamına göre isim ve zarf olarak kullanılan sözcükler bulunmaktadır. *Post* sözcüğü ‘geri’ anlamında isim, ‘arka’ anlamında zarf; *ru* sözcüğü ‘yüz’ anlamında isim, ‘bir yana’ anlamında zarf olmaktadır (Vinokurova, 1999: 5).

kullanılan sözcüklerin sayısı artmaktadır. Ancak bu türden sözcüklerin söz diziminden bağımsız anlamlarına bakıldığında büyük ölçüde nesne ya da kavram adlarına karşılık geldiği görülmektedir, bu nedenle söz konusu sözcükleri söz diziminden bağımsız olarak da zarf olabilen prototip zarflardan ayırmak gerekmektedir. Bu türden sözcüklerin kimi kaynaklarda yapıldığı gibi zarflık olarak adlandırılmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Zarflık türünden sözcükler yapı bakımından kelime, öbek, cümle, cümlecik boyutunda olabilmektedir (Vinokurova, 1999; Laenzlinger, 1998; Göksel & Kerslake 2005; McNally ve Kennedy, 2008; Berry, 2011). Her sözcük ya da yapının söz diziminde zarflık olarak kullanılması da mümkün olmamaktadır. Bu durumda sözcüklerin bulundukları söz dizimsel boyutta birleşme yetenekleri ve anlamsal özellikleri ön plana çıkmaktadır.

1.1.2.3. Semantik Yönden Zarflar

Zarflar belli semantik değerler içermektedir. Kimi çalışmalarda sözcük türleri içerdikleri semantik değerlere göre kategorilere ayrılmakta, kategorilerin alt çeşitleri de buna göre belirlenmektedir. Dixon (2004) sıfatların semantik türlerini şu şekilde göstermektedir:

1. Öz/çekirdek semantik türler:

- a. Boyut; büyük, küçük, uzun, vb.
- b. Yaş; yeni, genç, eski vb.
- c. Değer; güzel, kötü, sevimli.
- d. Renk; siyah, beyaz, kırmızı.

2. Çevresel semantik türler:

- e. Fiziksel özellik; sert, yumuşak, ağır vb.
 - f. İnsan özelliği eğilimi; kıskanç, mutlu, nazik.
-

g. Hız; hızlı, yavaş, süratli.

3. Sıfat sınıfında semantik türler:

h. Zorluk; kolay, zor, çetin.

i. Benzerlik; gibi, aksi, benzer.

j. Niteleme; tanımlama, doğru, ihtimal.

k. Miktar/ölçü; bütün, pek, az.

4. Konum; yüksek, düşük, yakın.

m. Asıl sayılar; birinci, sonuncu (diğer asıl sayılar).

(Dixon, 2004: 3-4).

Zarf türünden sözcükler “niteleme ve belirtme” anlam alanı içerisinde bulunmaktadır. Sıfatlarda bu anlam alanı içerisinde yer alsalar da aralarında “niteleme ve belirtme” anlam alanının alt alanları açısından farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin; renk, boyut, sayı gibi niteleme ve belirtme alt anlam alanları sıfatlara; hız, olumsuzluk gibi niteleme alt anlam alanları zarflara aittir (Halling, 2012: 4-15). Bu durumda sıfatlara mahsus renk alt anlam alanından sözcükleri zarf olarak kullanmak pek mümkün olmamaktadır. Aynı şekilde olumsuzluk niteleme alt anlam alanına ait sözcükler de sıfat olarak kullanılmamaktadır. Bununla birlikte Türk dilinde anlam alanı hem sıfat hem de zarf olarak kullanılmaya meyilli, biçim açısından da aralarında fark bulunmayan sözcükler bulunmaktadır, bu sözcüklerin aralarındaki fark ancak söz dizimi boyutunda ortaya çıkabilmektedir. Eski Türk dili alanında *ertinü*, *yig*, *üküş* gibi sözcükler bu türdendir. Böyle sözcükler Manderin Çincesi, İtalyanca gibi dillerde de bulunmakta olup “adjectives” olarak adlandırılmaktadır (Vinokurova, 1999: 3).

Zarfların semantik içeriklerine göre gruplandırılması birçok dilde yaygındır. Bununla ilgili bilinen ilk sınıflandırmayı M. Ö. I.-II. yüzyıllarda Roma’da yaşadığı düşünülen İskenderiyeli Dionysos Thrax *Gramer Sanatı* adlı eserinde, Klasik Yunanca için yapmıştır. Bu sınıflandırma bugün geçerliliğini korumakta olup pek

çok dil için örnek teşkil etmektedir. Thrax, eserinde zarfları hem basit hem de birleşik şekilleri olan, çekim morfolojisi bulundurmayan bir fiili niteleyen “indeclinable, çekimsiz kelimeler” olarak tanımlayarak semantik içeriklerine göre şu şekilde gruplandırmaktadır: zaman zarfları, orta zarflar, nitelik zarfları, nicelik zarfları, istek zarfları, hayıflanma zarfları, olumlama gösteren zarflar, yasak belirten zarflar, kıyaslama yahut benzerlik zarfları, şaşkınlık belirten zarflar, varsayım gösteren zarflar, düzen, toparlanma gösteren zarflar, teşvik bildiren zarflar, soru zarfları, pekiştirme zarfları, yer zarfları, olumlu-olumsuz yemin zarfları, onaylama zarfları, iddia zarfları ve dinsel taşkınlığı gösteren zarflar (Thrax, 2006: 55-59). İngilizcede zarflar semantik içerikleri ve dağılım özellikleri de dikkate alınarak şu şekilde sınıflandırılmaktadır: sıklık zarfları (adverbs of frequency), yer zarfları (adverbs of location), zaman zarfları (adverbs of time), sıra zarfları (adverbs of order), nitelik zarfları (adverbs of quality), nicelik zarfları (adverbs of quantity), durum zarfları (adverbs of manner), şüphe zarfları (adverbs of doubt), onaylama zarfları (adverbs of affirmation), soru zarfları (adverbs of interrogation), karşılaştırma zarfları (adverbs of comparison), derece zarfları (adverbs of degree) (Eastwood, 2002: 260-261; Ernst, 2003: 308).

1.1.2.4. Vurgu Yönünden Zarflar

Dillerde çeşitli türden sözcüklerin zarf ya da zarflık olarak kullanılmasını sağlayan başka bir araç vurgudur. Kimi dillerde bir sıfat ya da isim zarf veya zarflık olarak kullanıldığında vurgusu değişmektedir. Örneğin; Gagavuzcada *sabaa*, *avşam* ve *gece* isimleri zarflık olarak kullanıldığında son hecede olan vurgu kaymaktadır. Gagavuzcada aynı durum +CA ekli sıfatlarda da gerçekleşmektedir. Eklerde vurgu düzenli olarak düşmektedir fakat *genişçe* gibi zarflık kullanımlarda gövdeye kaymaktadır. Vurgunun kaymasının başka bir yolu hem vurgulu hem de vurgusuz iki türetim ekinin bulunmasıdır. Bu durum Gagavuzcada sıfatlara gelen vurgulu +CA eki ile zarflara eklenen vurgusuz +CA ekinin bulunmasıyla gerçekleşmektedir Rusçada da benzer biçimli olup sıfat ve zarf olarak kullanılan bazı sözcüklerin vurgusu türüne göre değişmektedir. Sıfat olarak kullanıldıklarında *staró*, *maló*, *ostró* biçiminde

vurgulanan sözcükler zarf olarak kullanıldıklarında *stáro*, *málo*, *óstro* biçiminde vurgulanmaktadır (Vinokurova, 1999: 8).

1.1.2.5. Prototip Olarak Zarflar

Prototip olarak zarflar dilin ilk biçiminde zarf olarak kategorileştirilmiş zarfları tanımlamaktadır. Bu hususla ilgili alan literatüründe farklı yaklaşımlar bulunmakla beraber ağırlık görüş dillerde zarf türünden sözcüklerin ilk kategoride değerlendirilecek biçimlerinin sayıca çok az olduğu yönündedir (Lehman, 2008; Halling, 2012). Yalın kök teorisine göre sıfat ve zarflar söz dizimi sürecinin bir sonucu olarak yüzeye farklı şekillerde yansımış özdeş köklerdir. Geleneksel kategorik özellik teorisinde ise bir sözlük birimin isim ve fiil gibi bir kategorik özellik içermeyen temel kökler olduğu, bu temel köklerin sonuna uygun görevsel bağların eklenmesiyle çeşitli sözcüksel kategorilerin elde edildiği ifade edilir (Vinokurova, 1999: 2). Lehman (2008)'a göre zarflar çok özel semantik ve söz dizimi özelliklerine bağlı olan son kategorilerdir. Fakat onlar diğer sözcüksel kategorilere göre çok az ilk (ön) kategorilere sahiptir. Ayrıca onların ilk kategorileri diğer kategorilerden ödünçlenmiştir. Biçimbilgisi bu kategorilerin yapısında önemli bir rol oynamaktadır (Lehman, 2008: 5). Berry, ilk kategorileştirme ve son kategorileştirme kavramlarını şu örneklerle açıklamaktadır:

1. İlk kategori (primary category).

1a. Masa (*table*) (isim).

1b. Tahrip et- (*destroy*) (fiil).

1c. Parlak (*bright*) (sıfat).

2 Son kategori (final category).

2a. Onlar önergeyi tartışmaya açtılar (They *tabled* the motion (fiil).

2b. Kasabanın tahribatı toplucaydı (The *destruction* of the village was total (isim).

2c. O, tabloyu temizleyerek parlattı (She *brightened* the painting by cleaning it (fiil)).

İngilizce için verilen bu örneklerden *1a*, *1b* ve *1c* biçimleri söz konusu sözcüklerin ilk kategorilerini oluştururken bunların karşılıkları olan *2a*, *2b* ve *2c* biçimleri son kategorilerdir. Masa (*table*) sözcüğün ilk kategorisi isimken son kategorisi *tartış-* (*tabled*) anlamında fiildir (Berry, 2011: 69).

1.1.2.6. Dağılım Özellikleri Bakımından Zarflar

Zarfların dağılım özellikleri dillerin söz dizimi özelliklerine ve zarfların anlamsal içeriklerine göre değişmekle birlikte, bu özellikleri belirleyen asıl unsur zarfların anlamsal içerikleridir. Türetildikleri kelimelerin anlamsal içeriklerine göre kimi zarflar serbest bir dağılım özelliği göstermesine, cümlede birden fazla yerde bulunabilmesine hem olumlu hem de olumsuz cümlelerde kullanılabilmesine rağmen bazı zarfların ise söz diziminde sabit bir yerinin olduğu, sadece olumlu ya da sadece olumsuz cümlelerde kullanıldığı görülmektedir. Bu konuyla ilgili Japonca, Korece, Almanca ve İngilizcedeki zaman bağıntılı zarfları gramerleşme ve semantik tipoloji bakımından araştıran Moria ve Horie söz konusu dillerde zarfların dağılımsal özelliklerine dair şu tespitleri yapmaktadır: Somut durumları tanımlayan öbek ya da kelimelerden türetilen zarfların neredeyse tamamı olumlu cümlelerde kullanılabilir çünkü onların asıl sözlüksel anlamları olumsuz cümlelerle kodlanan gerçek olmayan durumlarla uyuşmaz. Diğer taraftan zaman ve miktar gibi daha soyut kavramları ifade eden öbek ve kelimedenden türemiş zarflar dağılımda sınırlı değildir. Bir dil içinde onlar ile rekabet etmek için diğer zarflar yoksa hem olumlu hem de olumsuz cümlelerde kullanımda özgürdür. Japoncada *mada* ve *moo*; Korecede *acik*, Almandada *noch* bu durumdadır. Fakat kelime ya da öbeklerden türeyen öteki zarflar kullanılırsa katmanlaşma prensibi ortaya çıkar, soyut kavramlardan türetilen zarflar olumsuz cümlelerle sınırlandırılır. Korecede *icey*, *teisang* ve *tenun* ile İngilizcede *yet* ve *anymore* ve Almandada *mehr* bu durumdadır. Böylece dört dilde zaman bağıntılı zarfların farklı dağılımını görünüşte süreklileşme ve katmanlaşma prensipleri birlikte açıklayabilir (Moriya ve Horie, 2002: 355-356). Ayrıca Hopper'e göre bir biçim

sözlüksel bir ögeden gramatikal bir göreve gramatikalleşerek değişime uğrarken o biçim gramatikal olarak asıl sözlük anlamının canlı izlerini gittiği yere taşımaya meyillidir. Sözcüğün tarihi detayları onun gramatikal dağılım sınırlarını yansıtabilir. Asıl kelime ya da öbek somut durumları ifade eden sözlüksel anlama sahipse onlardan gramatikalleşen zarfların da türetildikleri kelimelerin asıl anlamıyla bağdaşmayan bağlamlardan dışarda bırakılması muhtemeldir (Hopper, 1991: 22).

Ernst (2003)'de zarfların dağılım özelliklerini anlam özellikleriyle ilişkilendirilerek bazı zarfların anlamsal özelliklerine göre hem fiil öncesinde (*preverbal*), hem fiil sonrasında (*postverbal*) konumda bulunabileceği, bazı zarfların ise sadece fiil öncesi (*preverbal*) pozisyonda bulunabileceği belirtilerek şu örnekler verilir:

1a. Karen has *recently* been buying first-aid supplies.

1b. Karen has been buying first-aid supplies *recently*.

2a. Fred will *often* discuss this question.

2b. Fred will discuss this question *often*.

3a. Karen has *luckily* been buying first-aid supplies.

3b. * Karen has been buying first-aid supplies *luckily*.

4a. Fred will *probably* discuss this question.

4b. *Fred will discuss this question *probably*.

Bu örneklere göre *1ab-2ab*'deki *recently* ve *often* zarfları, *1a* ve *2a*'da olduğu gibi fiil öncesi (*preverbal*) konumda bulunabileceği gibi, *1b* ve *2b*'de olduğu gibi fiil sonrası (*postverbal*) konumda da bulunabilir. Fakat *3ab-4ab*'deki *luckily* ve *probably* zarfları sadece fiil öncesi (*preverbal*) pozisyonda bulunabilmektedir (Ernst, 2003: 307-334).

1.1.2.7. Eş Zamanlı ve Art Zamanlı Yönden Zarflar

Zarfların oluşum ve kullanım özellikleri dil çalışmalarında kullanılan eş zamanlı ya da art zamanlı yöntemlerin herhangi birisiyle incelenebileceği gibi iki yöntemin birleştirilmesiyle de incelenebilir. Eş zamanlı yöntemde bir dilde kullanılan zarfların belli bir süredeki oluşum ve kullanım özellikleri araştırılırken art zamanlı yöntemde ise bir dildeki zarfların eş zamanlı yöntemin kapsadığı süreden daha geniş bir süreyi içeren zaman aralığındaki oluşum ve gelişim süreçleri araştırılır. Art zamanlı yöntem tarihsel dilbilim çalışmalarında çok yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu yöntemin kullanıldığı tarihsel dilbilim alanında son yıllarda gramatikleşme (gramerleşme), sözcükselleşme, pragmatikleşme gibi teoriler ortaya konulmuş, çeşitli dillerdeki genelde sözcüklerin, özelde zarfların oluşum ve kullanım özellikleri bu teoriler ışığında incelenmiştir (Berry, 2011).

1.2. Türkoloji Araştırmalarında Zarflarla İlgili Yaklaşımlar

Türkoloji araştırmalarında zarflar ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında zarf terimi, bu terimin tanımı, başlı başına bir sözcük türü olup olmadığı, türleri, oluşum yolları, yapıları gibi konularda bir görüş birliğinin bulunmadığı görülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde görüş birliği bulunmayan bu konular ele alınacaktır.

1.2.1. Zarf Terimi ve Tanımlanması

Alan literatürü incelendiğinde zarf kavramını adlandırmak için çoğunlukla zarf (Banguoğlu, 1974: 371; Ergin, 1986: 258; Korkmaz, 2003: 451; Ediskun, 2005: 273; Karaağaç, 2012: 426) terimi kullanılmakla birlikte bunun dışında belirteç (Gencan, 1979: 409; Aksan vd., 1983: 96; Vardar, 1998: 36; Uzun 2000: 69), katmaç (Deny, 1941: 234), zarfımsı ve zarflık (Özmen, 1999: 120) terimlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Terimin tanımlanması ise birkaç şekilde yapılmaktadır, tanımlardaki farklılığı zarfların etkilediği sözcük türündeki farklılıklar, sözcüğün ayrı

bir sözcük türü olarak değerlendirilip değerlendirilmemesi ve zarflardaki anlam çeşitliliklerinin sayısı oluşturmaktadır. Alan çalışmalarındaki bu tanımları şu şekilde gruplandırmak mümkündür: 1. Zarflar; eylemlerin, eylemsilerin, sıfatların ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını etkileyen kimi kez güçlendiren kimi zaman kısıtlayan sözcüklerdir (Aksan vd., 1983: 96; Bilgegil, 1984: 216; Ediskun, 2005: 273; Göksel-Kerslake, 2005: 50). 2. Zarflar; fiillerin ve sıfatların önüne gelerek anlattıkları kılış, oluş ve vasıfları açıklayan ya da değiştiren sözcüklerdir (Banguoğlu, 1974: 371). 3. Zarflar; sıfatlar, zarflar ve eylemlerden önce gelerek bunların anlamlarını etkileyen sözcüklerdir. Bu anlamlar zaman, yer, ölçü, nitelik ve sorudur (Gencan, 1979: 409; Hengirmen, 1998: 160; Eker 2005: 394). 3. Zarf; kelime gruplarında sıfatın, fiilin veya başka bir zarfın anlamını değiştiren isimlere verilen addır, zaman, yer, hâl ve miktar isimleridir (Ergin, 1986: 258). 4. Zarflar; fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden ve zarf niteliğindeki sözlerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, durum, azlık, çokluk, bildirme, pekiştirme ve sorma gibi çeşitli yönlerden etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin duruma getiren sözlerdir (Korkmaz, 2003: 451).

1.2.2. Zarfın Sözcük Türleri İçerisindeki Yeri

Sözcük türlerinin sınıflandırılması sadece Türk dili alanında yapılan çalışmalarda değil diğer dillerle ilgili geçmişten bugüne yapılan çalışmalarda da farklılık göstermektedir. Diğer diller üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde sözcük türlerinin ilk olarak Platon tarafından adlar ve fiiller olarak kategorize edildiği görülmektedir. Arkasından Aristo üçüncü bir sınıf olarak indeclinables'i eklemiştir. Sonra (MÖ 100) Dionysius Thrax çok yaygın olarak kullanılan sekiz grupluk sınıflandırmayı yapmıştır. Bu sınıflandırma ad, zamir, artikel, sıfat, fiil, zarf, edat ve bağlaç biçimindedir (Hartman&Stork, 1972: 163'ten aktarımla Eker, 2005: 388). Bu tasnif sonraki zamanlarda Hint-Avrupa dillerinden olan Almanca, İngilizce ve Fransızca'yı da etkilemiş bu dillerde de sözcük türleri benzer biçimde tasnif edilmiştir. Türkçe dışındaki diller ile ilgili yapılan çalışmalarda görülen sözcük türleri gruplandırmalarında zarfların yeri konusundaki farklılıklar Türk dili ile ilgili

yapılan çalışmalarda da görülmektedir. Türk dilinde zarflarla ilgili çalışmalarda zarfların sözcük türleri içerisindeki yeri incelendiğinde kimi çalışmalarda ayrı bir sözcük türü, kimi çalışmalarda görevli bir sözcük türü, kimi çalışmalarda ise söz dizimsel bir öge olarak ele alındığı görülmektedir.

1.2.2.1. Ayrı Bir Sözcük Türü Olarak Zarf

Bu gruptaki çalışmalarda sözcük türleri isimler, fiiller, sıfatlar, zarflar, zamirler, edatlar, bağlaçlar ve ünlemler olarak sekize ayrılmakta, zarflar da bu sözcük türleri içerisinde ayrı bir sözcük türü olarak gösterilmektedir (Banguoğlu, 1974: 319; Gencan, 1979: 145; Aksan vd., 1983: 96; Vardar, 1998: 36; Ediskun, 2005: 132).

1.2.2.2. Görevli Bir Sözcük Türü Olarak Zarf

Kimi çalışmalarda zarflar ad soylu sözcükler içerisinde görevli bir alt tür olarak incelenmektedir. Burada sözcük türleri temelde isimler, fiiller ve edatlar ya da görevli kelimeler, anlamlı kelimeler ve anlamlı-görevli kelimeler olarak üçe ayrılmakta zarf, sıfat ve zamir türünden sözcükler ise çeşitli görevler yüklenmiş adlar olarak kabul edilmektedir (Deny, 1941: 147; Ergin, 1986: 258; Korkmaz, 2003: 193, 1139; Eker, 2005: 389; Yener, 2008: 621; Karaağaç, 2012: 421).

1.2.2.3. Söz Dizimsel Bir Öge Olarak Zarf

Bu gruptaki çalışmalar; zarfların kullanım özellikleri dikkate alındığında yüklemle ilişkisinin ön plana çıktığı, bu nedenle zarfları sözcük türü olarak değil söz dizimsel bir öge olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir (Karpuz, 2001: 28).

1.2.3. Anlamına Göre Zarflar

Türk dilinde zarflar anlamsal içeriklerine göre de sınıflandırılmaktadır. Anlamına göre yapılan sınıflandırmalarda zarf türlerinde farklılıklar bulunmakla birlikte genel olarak fiilde ifade edilen kılış, oluş ve durumu niteledikleri, belirginleştirdikleri ya da sınırlandırdıkları anlam içeriğine göre zarflar; zaman, hâl, tarz, ölçü miktar, yer yön, niteleme gibi türlere ayrılmaktadır.

1.2.3.1. Zaman Zarfları

Fiilde ifade edilen hareketin, olayın zamanını belirginleştiren, sınırlandıran, kuvvetlendiren zarflardır. Oluşum biçimlerine bakıldığında kimi zaman zarflarının aslında ad türünden sözcükler olduklarını, bu türden kelimelere zarf görevinin verilmesiyle meydana geldiklerini söylemek mümkündür. Zaman zarfları basit, türemiş yapıda olabileceği gibi sözcük öbeği yapısında da olabilmektedir (Deny, 1941: 246-256; Banguoğlu, 1974: 374; Gencan, 1979: 410-416; Ergin, 1986: 260-261; Lewis, 2000: 200-205; Korkmaz, 2003: 495-498; Göksel-Kerslake, 2005: 196-207). Zaman zarfları kendi içerisinde zaman odaklı zarflar, süreç odaklı zarflar, tamamlama zarfları ve süreç zarfları olarak dörde ayrılmaktadır (Smit 1991; Demirgüneş, 2008). Eski Türk dili alanında bulunan zaman zarflarının oluşum biçimleri ve kullanım özellikleri şu şekildedir:

1. Zaman ifade eden isimler zaman zarfı olarak kullanılabilir: “*birerte* “bazen”, *irte* “erkenden”, *kiç* “geç, uzun”, *kiçe* “gece”, *küntüz* “gündüz”, *tün* “gece”, *tünle* “geceleyin” (Eraslan, 2012: 216-218; Hacıeminoğlu, 2008: 71-73).

2. Yönelme durumu ekli kelimeler zaman zarfı olarak kullanılabilir: *küniçe* “her gün” (Eraslan, 2012: 219).

3. Bulunma-çıkma durumu ekli kelimeler zaman zarfı olarak kullanılabilir: *tañda* “sabahleyin, sabah vakti” (Eraslan, 2012: 219).

4. Bulunma-çıkma durumu ekini almış isim-fiiller zaman zarfı olarak kullanılabilmektedir: *kirtükte* “girdiği zaman”, *tegmişte* “vardığı zaman” (Eraslan, 2012: 219).

5. Ayrılma durumu ekli isimler ve zamirler zaman zarfı olarak kullanılabilmektedir: *andın* “ondan sonra”, *öğredin* “önceden, şimdiye kadar” (Eraslan, 2012: 220).

6. +n vasıta durum ekli kimi kelimeler zaman zarfı olarak kullanılabilmektedir: *ançan* “bazen”, *ayın* “ayda” (Eraslan, 2012: 220).

7. +rA yön gösterme ekini almış kelimeler zaman zarfı olarak kullanılabilmektedir: *öğre* “önce evvel, evvelce” (Eraslan, 2012: 220).

8. +kAn ekli kelimeler zaman zarfı olarak kullanılabilmektedir: *aşnukan* “önceden”, *irteken* “önceden”, *keçmezken* “geçmeden”, *öğreken* “vaktiyle” (Eraslan, 2012: 220-221).

9. Bazı kelime grupları zaman zarfı olarak kullanılabilmektedir: *amtıki teg* “şimdiki gibi”, *ançaka tegi* “bu zamana kadar”, *anta ok* “o zaman”, *bir kşan üdte* “bir anlık”, *bu küinki kün* “bugün”, *küskü künde* “sıçan gününde”, *ol ogurta* “o zamanda”, *ol ödün* “o zaman” (Eraslan, 2012: 221-223).

1.2.3.2. Yer Yön Zarfları

Fiilde ifade edilen hareketin, olayın yerini ve yönünü gösteren zarflardır. Bu zarflar yer ve yön gösteren sözcüklerin yalın hâlde ya da yön gösterme durumu eklerini alarak zarf görevinde kullanılmalarından meydana gelmektedir. (Deny, 1941: 237-246; Banguoğlu, 1974: 373; Gencan, 1979: 417-418; Ergin, 1986: 259; Lewis, 2000: 198-200; Korkmaz, 2003: 498-500; Göksel-Kerslake, 2005: 207-209). Eski Türk dili alanında yer yön zarfları olarak *al*, *alın*, *altın*, *alt*, **ar*, *arka*, *art*, *arkan*, *arkun*, *as*, *ast*, *asra*, *astin*, *il*, *ilk*, *ilt*, **ki*, *kin*, *kit*, *kidirti*, *kisre*, *kirü*, *kidin*, *kö*, *kök*, *ködürti* kullanılmaktadır (Eraslan, 2012: 210). Eski Türk dili alanında yer yön zarflarının oluşum biçimleri ve kullanım özellikleri şu şekildedir:

1. Yer yön bildiren isimler yer yön zarfı olarak kullanılmaktadır: *alt* “alt, alt taraf”, *adırtı* “aşağı, aşağı doğru”, *andıran* ~ *antaran* ~ *antran* “oradan”, *antırdın* “oradan”, *ara* “ara, arasında”, *ırak* “ırak, uzak”, *kidirti* “arkada, geride, batıda”, *ortu* “orta”, *öñdürti* “önden, önde, doğuda”, *öze* ~ *üze* “üzerine, üstüne”, *üsdürti* “yukarı, yukarıdan”, *yakın* “yakın” vb. (Eraslan, 2012: 211-212).

2. +DA bulunma durumu ekli kelimeler yer yön zarfı olarak kullanılabilmektedir: *altıninta* “altında”, *munda* “burada” üskinte “önünde” vb. (Eraslan, 2012: 212).

3.+DXn ayrılma durumu ekli kelimeler yer yön zarfı olarak kullanılabilmektedir: *altın* ~ *aldın* “altta, aşağı, aşağıya”, *birdin* ~ *birtin* “sağda, güneyde”, *kidin* ~ *kedin* “geri, geride, batıya, batıda”, *küntün* ~ *kündin* “güneyde”, *oñdun* “sağda, batıda”, *öñdün* “önden, doğuda, doğuya”, *tagdın* “kuzeyde”, *taştın* “dışarda”, *üstün* “üstte, yukarı, yukarıya”, *üstüntin* “yukarı” vb. (Eraslan, 2012: 213).

4. +rA,+rU yön gösterme durumu ekli kelimeler yer yön zarfı olarak kullanılabilmektedir: *asra* “alt, altta, aşağıda, aşağıya doğru”, *kirü* “geri, geriye doğru” vb. (Eraslan, 2012: 214).

5. +gArU/+kArU yön gösterme ekli kelimeler yer yön zarfı olarak kullanılabilmektedir: *içgerü* “içeri”, *taşkaru* “dışarı, dışarıya”, *yiriñerü* “yerine”, *yokkaru* “yukarı” vb. (Eraslan, 2012: 214).

6. Çeşitli kelime grupları yer yön zarfı olarak kullanılabilmektedir: *andıran öñi* “başka yere”, *bışgarudın sañar* “sağa, güneye doğru”, *kintik altın* “göbek altında”, *kidin yınak* “arka tarafta”, *kün ortu* “gün ortası, güney” vb. (Eraslan, 2012: 214-215).

7. Eski Türk dili alanında yer yön zarfı olarak kullanılan oluşumları gramerleşme ya da sözcükselleşme bağlamında açıklanabilecek kimi kelimeler de bulunmaktadır: *kodı* “aşağı, aşağıya doğru”, *örü* “yukarı”, *tegre* “çevre”, *utru* “karşı”, *yükerü* “yukarıya doğru” (Eraslan, 2012: 212).

1.2.3.3. Ölçü/Miktar Zarfları

Bir sıfatın, bir zarfın veya fiilde ifade edilen işin, oluşun, hareketin ölçüsünü, miktarını, sayısını, derecesini belirten zarflardır (Banguoğlu, 1974: 372; Gencan, 1979: 429-433; Ergin, 1986: 262; Korkmaz, 2003: 517).

Eski Türk dili alanında belirsizlik sıfatları, sayı adları ve çeşitli kelime grupları miktar zarfı olarak kullanılmaktadır: *ançakıa* “azıcık”, *artuk* “fazla, çok”, *az* “az, biraz, azıcık”, *azkına ~ azkıya ~ azkıa* “az, azıcık”, *ertüñü* “pek çok, fazlaca”, *köp* “çok”, *öküş ~ üküş* “çok, pek çok”, *uzun* “sürekli”, *üç yüz* “üç yüz”, *üç miñ* “üç bin”, *ança munça* “azıcık”, *ked* “çok, iyi, iyice”, *telim, ök telim* “çok, pek çok, bol” (Eraslan, 2012: 212: 236-237; Hacıeminoğlu, 2008: 68-70).

1.2.3.4. Niteleme Tarz Zarfları

Niteleme-durum zarfları, niteleme zarfları, nasıllık-nicelik zarfları ve durum zarfları, tavır zarfları, kiplik zarflar, hâl-tarz zarfları olarak da adlandırılan fiilde anlatılan olay, hareket veya durumun niteliğini, nasıl yapıldığını/yapılacağını, ne şekilde olduğunu/olacağını çeşitli anlam ilgileriyle bildiren zarflardır. Bu zarflar basit, türemiş yapıda olabileceği gibi sözcük öbeği yapısında da olabilir (Deny, 1941: 256-290; Banguoğlu, 1974: 373-374; Gencan, 1979: 419-428; Ergin, 1986: 261-262; Korkmaz, 2003: 500-517; Göksel-Kerslake, 2005: 194). Eski Türk dili alanında kullanılan niteleme tarz zarflarının oluşum biçimleri ve kullanım özellikleri şu şekildedir:

1. İsim türünden çeşitli kelimeler niteleme tarz zarfı olarak kullanılabilir: *agır* “ağır şekilde”, *andırtın* “büsbütün, tamamıyla”, *basa* “sonra, ard”, *bat* “hemen, derhâl”, *bek* “sağlam”, *bir* “yalnız”, *bütün* “bütün”, *edgü* “iyi”, *edgüti* “iyice”, *esen* “sağ salim”, *ıdı ~ idi* “asla, kesinlikle”, *inçke ~ inçge ~ yinçke* “ince, ayrıntılı şekilde”, *ked ~ ket* “çok, pek”, *kéñ ~ kiñ* “geniş”, *kurug* “boş”, *muntag* “böylece, bu şekilde”, *neñ* “asla” *otgurak* “kesinlikle”, *tavrak* “çabuk, çabucak, hemen”, *teng* “denk, eşit”, *terk* “hemen, derhâl”, *timin* “derhâl, hemen,

dosdoğru, tam olarak”, *titrü* “tam, sabit, tam olarak”, *tözü* “tamamen”, *tükel* “tam, eksiksiz”, *uçuz* “kolay”, *ulug* “ulu, büyük, geniş”, *yalañuz* “sadece, yalnız”, *yomkı* “tamamıyla, bütünüyle”, *akrun/akru* “yavaş, yavaşça”, *terk* “tez, çabuk”, *yaguk* “yakın” (Eraslan, 2012: 223-227; Hacıeminoğlu, 2008: 66-68).

2. +çA eşitlik durumu ekini almış isimler niteleme, tarz zarfı olarak kullanılabilir: *ança* “o kadar, bu şekilde”, *barça* “bütünüyle, tamamıyla”, *belce* “bel kadar”, *çınınca* “doğruluğunca”, *erkimce* “isteğimce”, *inçe* “böyle, böylece, şöyle, şöylece”, *kirtüsinçe* “gerçeğinçe”, *köñülçe* “gönle göre”, *tapça* “isteğe göre”, *yitmişinçe* “yettiği kadar” (Eraslan, 2012: 227-228).

3. +n vasıta durumu ekini alan kelimeler niteleme, tarz zarfı olarak kullanılabilir: *arığın* “temizce”, *ayagın* “saygı ile”, *başın* “başta olmak üzere”, *biligin* “bilgiyle”, *edgün* “iyice”, *için* “iç içe”, *özin* “kendiliğinden, bizzat”, *terkin* “hemen, derhâl”, *töpün* “baş eğerek”, *ünün* “sesle”, *yalñuzın* “yalnız olarak” (Eraslan, 2012: 228-229).

4. +rU, +gArU yön gösterme durumu ekli kelimeler niteleme, tarz zarfı olarak kullanılabilir: *bekrü* “sıkı, sıkıca”, *birgerü* “birlikte, beraber” (Eraslan, 2012: 229).

5. +kaya/kıya, +kiye/+kıyan ekli kelimeler niteleme, tarz zarfı olarak kullanılmaktadır: *kat(ı)kıyan* “pek sert”, *timinkeye* “derhâl, hemen”, *yalñuskıya* “yalnızca” (Eraslan, 2012: 229-230).

6. +lXg ekli kelimeler niteleme, tarz zarfı olarak kullanılabilir: *adırtlıg* “sarih, açık”, *asıgılıg* “kazançlı” (Eraslan, 2012: 230).

7. +rAk ekli kelimeler niteleme tarz zarfı olarak kullanılabilir: *artukrak* “fazlaca” (Eraslan, 2012: 230).

8. +sXz ekli kelimeler niteleme, tarz zarfı olarak kullanılabilir: *kalısız* “eksiksiz, tamamıyla”, *üzüksüz* “kesintisiz, devamlı” (Eraslan, 2012: 230).

9. +sIzIn ekli kelimeler niteleme, tarz zarfı olarak kullanılabilmektedir: *öçmeksizin* “sönmeksizin”, *sakınçsızın* “düşüncesiz olarak”, *tıdıgsızın* “çekinmeden”, *ukunçsuzın* “anlayışsızca” (Eraslan, 2012: 230-231).

10. +IA ekli kelimeler niteleme, tarz zarfı olarak kullanılabilmektedir: *birle* “birlikte, beraber”, *yanala* “tekrar, yeniden” (Eraslan, 2012: 231).

11. +IAyU ekli kelimeler niteleme, tarz zarfı olarak kullanılabilmektedir: *ançulayu* “aynı şekilde, öyle”, *ikileyü ~ ékkileyü* “tekrar”, *munçulayu* “böyle, bu şekilde, şöyle”, *terkleyü* “hemen”, *yañılayu* “tekrar” (Eraslan, 2012: 230-231).

12. Bazı kelime grupları niteleme, tarz zarfı olarak kullanılabilmektedir: *adək asra* “ayak altında”, *adasazan tudasazan* “tehlikesiz”, *adırt öñi* “ayrı, başka”, *anta ok* “hemen, derhâl”, *bir teg* “aynı şekilde”, *timin kin* “hemen, derhâl”, *una basa* “hemen derhâl” (Eraslan, 2012: 232-233).

13. Zarf-fiil ekleriyle kurulan zarflar niteleme, tarz zarfı olarak kullanılabilmektedir: *aça* “açarak”, *ite* “tanzim ederek”, *öge* “öğerek”, *yana* “yine”, *arıtı* “asla, pek”, *belgürti* “açıkça”, *tavratı* “hemen”, *uzatı* “devamlı olarak, daima”, *yañırtı* “yeniden”, *arkuru* “çapraz”, *bütürü* “tamamen”, *katnayu* “sık sık, tekrar tekrar”, *kiñürü* “genişçe”, *kevilü* “zayıflayarak, azalarak”, *koduru* “iyice”, *ötkürü* “devrederek”, *teğlerü* “kör etmek üzere”, *titrü* “dikkatlice”, *tolu* “dolu, tam”, *turkaru* “daima”, *yañulu* “yanılarak”, *yantru* “tekrar, geri”, *öyünüp* “tedricen” (Eraslan, 2012: 233-236). Bu türdeki zarfların bir kısmının oluşum süreçlerini gramerleşme ya da sözcükselleşme bağlamında incelemek mümkündür.

1.2.3.5. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru yönünden belirten zarflardır. Bu kategoride bulunan zarflar ad türünden sözcüklere görev yüklenmesiyle oluşmuştur. Soru zarfları basit, türemiş yapıda bulunabileceği gibi sözcük öbeği yapısında bulunabilirler (Deny, 1941: 290-295; Gencan, 1979: 434-436; Korkmaz 2003: 523).

Eski Türk dili alanında soru zarfları *ne* ve *ka* sözcüklerinin çeşitli eklerle genişletilmesinden oluşmaktadır: *ne* “ne, nasıl”, *neke* “niye, neden, ne yüzden”, *neçük* “nasıl”, *neçükin* “nasıl, ne şekilde”, *neçükleti* “niçin, nasıl”, *negü* “niçin, nasıl, ne gibi”, *negük* “niçin”, *negül* “nasıl”, *negülük* ~ *neglük* ~ *negülüğ* “nasıl, niçin”, *nelük* “nasıl, niçin”, *nemen* “nasıl”, *ne teg* “nasıl, ne şekilde”, *ne tegin* “nasıl”, *ne üçün* “niçin, neden”, *neçeke tegi* “niceye kadar”, *neçete kin* “nice sonra, bir zaman sonra”, *kança* “nereye, ne tarafa, ne kadar”, *kanta* “nerede”, *kantıran* “nasıl” (Eraslan, 2012: 237-240).

1.2.4. Oluşum Bakımından Zarflar

Zarfları oluşum yolları bakımından büyük ölçüde zarf olarak kullanılan zarflar ve çeşitli kelime türlerinden sözcüklere görev yüklenmesiyle oluşturulan zarflar olarak iki grupta incelemek mümkündür.

1.2.4.1. Asıl Zarflar

Türk dilinde sözcük türleri içerisinde yer alan bazı sözcükler büyük ölçüde zarf görevinde kullanılmaktadır. Bu tür zarfları, asıl zarf olarak isimlendirmek mümkündür. Asıl zarflar basit yapıda olabileceği gibi türemiş yapıda da olabilir (Deny, 1941: 236-237; Banguoğlu, 1974: 380). Bu zarfların Türkçe kökenli olanlarının yanında başka dillerden alınmış olanları da bulunmaktadır. Türk dilinde *yana* “yine”, *arıtı* “asla, pek”, *belgürti* “açıkça”, *tavratı* “hemen”, *uzatı* “devamlı olarak, daima”, *yañırtı* “yeniden”, *arkuru* “çapraz”, *bütürü* “tamamen”, *katnayı* “sık sık, tekrar tekrar”, *kiñürü* “genişçe”, *koduru* “iyice”, *turkaru* “daima”, *yantru* “tekrar, geri” gibi kimi sözcüklerin başlangıçta asıl zarf olmamasına rağmen çeşitli sebeplerle gramerleşme ya da sözcükselleşme olarak adlandırılabilirler. Bu zarfların asıl zarf kategorisinde değerlendirilebilecek zarflara dönüştüğü görülmektedir. Bu zarflardan bir kısmı biçim ve anlam yönünden değişime uğrayarak zarf kategorisine

geçerken bir kısmı biçim yönünden herhangi bir değişime uğramadan zarf kategorisine geçmektedir.

1.2.4.2. Görevlendirilmiş Zarflar

Aslında zarf dışı başka kelime gruplarından birine ait olan kelimelere zarf görevinin yüklenmesiyle oluşan zarflardır. Bu tür sözcükler söz dizimi içerisinde fiilde anlatılan olayın, hareketin zamanını belirginleştirir, sınırlar ya da açıklar duruma geldiklerinde zarf görevinde kullanılmaktadır.

1.2.5. Yapıları Bakımından Zarflar

Türk dilinde zarflar yapıları bakımından basit, türemiş yapıda, sözcük öbeği yapısında ve cümle kuruluşunda olmak üzere dört grupta incelenebilir.

1.2.5.1. Basit Zarflar

Tek kelimeden oluşan çoğunlukla kök hâlinde bulunan herhangi bir yapım eki almamış zarflardır. Bu yapıdaki zarfların bir kısmı asıl zarf iken bir kısmı başka kelime türlerinin zarf görevinde kullanılmasıyla oluşmuştur. (Gencan, 1979: 437; Korkmaz, 2003: 455; Göksel-Kerslake, 2005:189). Basit zarflar köken bakımından Türkçe kökenli olabileceği gibi başka dillerden alınma da olabilir.

1.2.5.2. Türemiş Zarflar

İsim ve fiil gibi çeşitli türden sözcüklere yapım ekleri ya da çekim eklerinin gelmesiyle oluşan zarflardır. Türk dilinde sadece zarf yapımında kullanılan herhangi bir ek bulunmamaktadır. Ancak yapım ve çekim görevinde kullanılan kimi eklerin bu görevlerinin dışında bir bakıma bu görevlerini kaybederek kalıplaşma, gramerleşme

veya sözcükselleşme bağlamında değerlendirilebilecek hadiseler sonucunda zarf oluşturduğu görülmektedir. Bu şekilde oluşan zarflar ekin türüne göre addan türemiş ve fiilden türemiş olanlar olarak ikiye ayrılabilir (Gencan, 1979: 437; Korkmaz, 2003: 457).

1.2.5.2.1. Addan Türemiş Zarflar

Addan türemiş zarflar; ad, sıfat ve zamir türünden kelimelere ad çekim ekleri veya isimden isim yapım eklerinin gelmesiyle oluşmaktadır. Türk dilinde zarf oluşturan ad çekim ekleri *+rA*, *+ArI<+gArU* (yön gösterme durumu eki), *+Xn* (vasıta durumu eki), *+çA* (eşitlik durumu eki), *+DAn* (çıkma durumu eki), *+DA* (bulunma durumu eki), *+(y)A* (yönelme durumu eki), *+lA* (vasıta durumu eki) ekidir. Zarf oluşturan ad yapım ekleri ise *+lXk*, *+cA*, *+cAnA*, *+cIk*, *+cUk*, *+cAk* *+cAcIk*, *+Ar*, *+lX*, *+sXz*, *+DXr* ekleridir (Korkmaz, 2003: 455-474).

1.2.5.2.2. Fiilden Türemiş Zarflar

Fiil soylu kelimelere fiilden isim yapım ekleri ya da zarf fiil eklerinden birinin getirilmesiyle oluşturulan zarflardır. Türkçede türemiş zarf oluşturan fiilden isim yapım ekleri *-Xk*, *-GXn*, *-mA/-mAcA* ekleridir. Türkçede fiillerin zarf olarak kullanılmasını sağlayan zarf-fiil ekleri ise *-I/-U*, *-(y)A*, *-(y)Xp*, *-(y)ArAk*, *-(y)IncA*, *-(y)AlI*, *-mAdAn*, *-(i)ken*, *-mAksIzIn*, *-mAsIylA*, *-DIğIndA*, *-dIkçA* ekleridir (Korkmaz, 2003: 455-474). Zarf-fiiller oluşum biçimlerine göre asıl zarf-fiiller ve ikincil zarf-fiiller olarak ikiye ayrılabilir. Asıl zarf-fiiller daima zarf-fiil olarak kullanılmaktadır. İkincil (sahte) zarf-fiiller ise sıfat-fiil, isim-fiil ekleri gibi çeşitli eklerin birleşmesinden meydana gelmiştir (Gülsevin, 2001). Türk dilinde zarf-fiiller büyük ölçüde geçici zarflar oluşturmakla birlikte kimi zarf-fiillerin kalıcı zarflar oluşturdukları da görülmektedir.

1.2.5.3. Sözcük Öbeği Biçimindeki Zarflar

Tekrar gurubu, ad tamlaması, sıfat tamlaması, edat grubu, sıfat-fiil grubu, isnat grubu gibi sözcük öbeği yapılarının zarf olarak kullanılmasıyla oluşan zarflardır (Korkmaz 2003: 474-490).

1.2.5.4. Cümle Kuruluşunda Zarflar

Türk dilinde biçim açısından cümle görünümünde olan ancak anlam olarak tam bir cümle değeri taşımayan zarflar da bulunmaktadır (Korkmaz, 2003: 490).

1.2.6. Eski Türk Dili Alanında Zarf Kapsamı

Eski Türk dili alanında zarflar oluşum biçimleri bakımından çeşitlilik göstermektedir. Bazı sözcükler hayvan adı olup yıl sözcüğüyle birleşerek terim anlamı kazanıp zaman zarfı oluşturmaktadır. Eski Türk dili alanına ait **bars yılka yılan yılka** *iki yıl yayladım* “Pars (kaplan) yılı ile yılan yılında iki yıl yazı (burada) geçirdim.” (Ta B 1-2), **biçin yılka** *y[orıdım]* “Maymun yılında üzerine yürüdüm.” (Ta G 1), *bunça k(a)zg(a)n(i)p k(a)η[(i)m k](a)g(a)n [ı]t yıl on(u)nç (a)y (a)ltı ot(u)zka uça b(a)rdı l(a)gzın yıl biş(i)nç (a)y yiti ot(u)zka yog (e)rtürt(ü)m* “Bu kadar çok kazanmış olan babam Hakan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım.” (BK G 10), **koñ yılka** *yorıdım* “Koyun yılında üzerine yürüdüm.” (Ta D 9), *anta kisre küsgü yılka sinlegde küç kara bodun timiş* “Ondan sonra mezarlıktan (atalardan?) güç (alan) halk demiş ki” (Ta G 5), **tabışkan yıl** *beşinç ayka* “tavşan yılının beşinci ayında ” (ŞU D 8-9), **takıgu yıl[ka]** *yorıdım yilladım* “Tavuk yılında ona karşı yürüdüm, yılı geçirdim.” (Ta G 2), **yunt yıl** *sekizinç ay* “at yılı sekizinci ay” (BT 13 20), **ulu yılka** *ötüken ortosınta* “ejderha yılında Ötüken’in ortasında” (Ta B 2), **ud yıl** *altınç ay* “öküz yılı altıncı ay” (BT 13 43) örneklerinde geçen **bars yıl** “pars, kaplan yılı”, **yılan yıl** “yılan yılı”, **biçin yıl** “maymun yılı”, **it yıl** “köpek yılı”, **lagzın yıl** “domuz yılı”, **koñ yıl** “koyun yılı” **küsgü yıl** “sıçan yılı”, **tabışkan yıl**

“tavşan yılı”, *takıgu yıl* “tavuk yılı”, *yunt yıl* “at yılı”, *ulu yıl* “ejderha yılı” *ud yıl* “öküz yılı” zarfları bu grupta bulunmaktadır. Burada yer alan zarfların her biri, Türklerin kullanmış oldukları on iki hayvanlı Türk takviminde on yıla karşılık gelmektedir.

Eski Türk dili alanında kimi sözcükler aslında zaman, yer-yön adı olup isim türünden sözcüklere mahsus morfolojik, semantik ve söz dizimsel özellikler göstermelerine rağmen söz dizimsel bağlamda zarfların anlam ve konum alanlarına girmelerinden dolayı zaman ve yer-yön zarfı olabilmektedir. Örneğin “gece” anlamına gelen *tün* sözcüğü bir zaman adıdır. Bu sözcük isim türünden sözcüklere özgü pek çok özelliğe sahip olmasına rağmen *türük bod(u)n üç(ü)n tün udım(a)d(ı)m künt(ü)z ol(u)rm(a)d(ı)m* “Türk halkı için gece uyumadın gündüz oturmadım.” (BK D 22) örneğinde görüldüğü üzere söz dizimsel bağlamda zarf da olabilmektedir. Ancak bu sözcük [...*kök*] *öñ(ü)g yog(u)ru sü yor(ı)p tünli künli yiti öd(ü)ške subs(u)z k(e)çd(i)m* “[... Gök] Öñ (Nehrinin yatağı)nı (adetâ) yoğurarak askerleri yürütüp geceli gündüzlü yedi gün boyunca susuz (araziyi) geçtim.” (BK GD), *tört tümen üç miñ iki yüz tünler ertdi* “Kırk üç bin iki yüz gece geçti” (MaitrSengim 9 I 7-8), *kara tünüg keçürsedim/ ağır ünı uçursadım* “Karanlık geceyi geçirmek istedim, ağır uykuyu uçurmak istedim.” (DLT 554/456), *tiriglik tükeli tükeli üç kün ol/ anıñda narusı neçe tüş tün ol* “Hayat tamamı-tamamına üç gün sürer, bundan ötesi birkaç rüya ve gecedir.” (KB 3605) örneklerinde tanıklandığı gibi isimlere özgü isimden isim yapım ekini (+*II*), isim çekim eklerini (+*IAr*, +*IXg*) alabilmekte ayrıca isimler gibi nesne, özne ve *ol* koşacını alarak yüklem de olabilmektedir. Eski Türk dili alanında *tün* “gece” sözcüğüne benzer kategorik ve morfolojik özelliklere sahip olup söz dizimsel bağlamda zarf olarak kullanılan başka sözcüklerde bulunmaktadır. *Keçe* “gece”, *kış*, *yaz*, *tañ* “sabah”, *kün* “gün, güneş”, *öd* “zaman”, *öñ* “doğu, renk” gibi sözcükler bunlardan bazılarıdır.

Eski Türk dili alanında isim türünden kimi sözcükler çeşitli isim çekim eklerini alarak söz dizimsel konumda geçici olarak yer-yön zarfı olabilmektedir. Türk runik harfli külliyata ait *beg er yuntuñaru barmış ak besi kulunlamış altun tuyugluğ adgırlık yaragay tevesiñerü barmış ürün iñeni botolamış altun budlalıg bugralık yaragay eviñerü* kelmiş “Bir bey atlarına doğru gitmiş, ak kısrağı

yavrulamış, (bu taya) altın toynaklı aygır olmak yaraşır, develerini doğru gitmiş, beyaz devesi yavrulamış, (bu yavru deveye) altın burunsalıklı erkek deve olmak yaraşır, evine doğru gelmiş.” (IrkB 5) örneğinde yön anlamı bulunmayan *yunt*, *teve* ve *ev* sözcükleri isim çekim eki olan yön gösterme eki *+gArU*’yu alarak yön zarfı olmuştur. Ancak bu zarflar geçici zarflardır. Bu zarfların *köñülgerü* “gönüle doğru” (BT 13 13); *t(e)ñrigerü* “Tanrıya doğru” (Xvastvanif 206-220) gibi başka örnekleri de bulunmaktadır. Yine isim türünden bazı sözcükler kimi araştırmacılarca benzerlik hâli eki (Erdal, 2004: 179) olarak da adlandırılan *+lAyU* ekini alarak geçici zarf olabilmektedir. Eski Türk dili alanına ait *ottuz içip kıkralım/ yokar kopup sekrilim/ arslanlayu kökreli* “Üçer defa içelim ve kalkalım; aslan gibi kükreyelim.” (DLT 83/73), *ulşıp eren börleyü/ yırtıp yaka orlayu* “Afrâsiyab’a üzüldükleri için adamlar kurt gibi ulumaya başladılar, feryat ve figan ederek yakalarını yırtıyorlar.” (DLT 104/95), *küli çor anta kësre karlukka yem[e] süñüş[dök]de idil akın binip oplayu tegip sança ıdıp topulu ünti* “Küli Çor ondan sonra Karuklara karşı savaşırken de İdil kıratına binip boğa gibi hücum edip mızraklayıp geçerek parçalayıp attı (KÇ 19) örneklerinde aslında isim olan *arslan*, *böri* ve *op* sözcükleri *+lAyU* ekini alarak geçici zarf olmuşlardır. Eski Türk dili alanında kimi sözcükler *+çA* eşitlik ve *+(X)n* vasıta hâli eklerini alarak geçici zarf olabilmektedir. Bu dönem metinlerine ait *yetti kün belçe boguzça suvda yorıp* “Yedi gün beline kadar, boğazına kadar suda yürüyüp (yüzüp) (KP 36), *amtı köñülçe alıñ* “Şimdi gönlünüze göre alın.” (KP 16), *kıskaçın tudmuş teg sançılıp turur* “Kıskaçla tutmuş gibi üzülür.” (Totenbuch22a 472-473), *anı alpın emgekin toyın kılı* “Onu güçlülükle rahip yaptı.” (MaitrSengim 57 I 12) örneklerinde *köñül*, *bel* ve *boguz* isimleri *+çA* eşitlik hâli ekini, *kıskaç* ve *emgek* isimleri ise *+(X)n* vasıta hâli ekini alarak niteleme tarz zarfı olmuşlardır.

Eski Türk dili alanında kimi fiiller *-A*, *-U*, *-I*, *-(X)p*, *-(X)pAn*, *-gAlI*, *-gIncA*, *-mAtI(n)*, *-mAksXzIn* gibi zarf-fiil eklerini alarak geçici zaman ve tarz zarfı olabilmektedir. Eski Türk dili alanına ait *bu yirde ol(u)r(u)p t(a)bg(a)ç bod(u)n birle tüz(ü)lt(ü)m* “Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim.” (KT G 4-5), *(a)nt(a)g(i)ñ(i)n üçün ig(i)dm(i)ş k(a)g(a)n(i)ñ(i)n s(a)bin (a)lm(a)tın yir s(a)yu b(a)rd(i)g* “Böyle olduğun için seni beslemiş olan hakanının sözlerini dikkate almadan her yöne gittin.” (KT G 8-9), *tört bul(u)ñ kop y(a)gı (e)rm(i)ş sü*

sül(e)p(e)n tört bul(u)ñd(a)kı bod(u)n(u)g kop (a)lm(ı)ş kop b(a)z kıl(m)ış “Dört taraf hep düşmanmış, orduyu göndermiş dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, hepsini kendine tabi kılmış.” (KT D 2), *sogd(a)k bod(u)n it(e)yin tiy(i)n yinçü üg(ü)z k(e)çe t(e)mir k(a)p(i)gka t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z (a)nta kisre k(a)ra tür(g)iş bod(u)n y(a)gı bolm(ı)ş* “Soğdak halkını düzene sokayım diye İnci ırmağını geçerek Demir Kapıya kadar sefer ettik.” (KT D 39), *altun kanatlıg talım kara kuş men tanım tüsi takı tükemezken taloyda yatıpan tapladukumın tutar men sevdükümin yeyür men antag küçlüg men* “Altın kanatlı Garudayım! Vücudumun tüyleri bile çıkmamışken, denizde yatarak istediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum, o kadar güçlüyüm.” (IrkB 3), *tutuşkalı yakılaştı/ utgalı met ugraşur* “Biri diğerini yenmek üzere birbirlerine yaklaştılar. Herbiri diğerini yenmek için uğraşılıyor.” (DLT 95/88), *uginça kamugka özüñ edgü kıl/saşa edgü bolgay sézik tutmagıl* “Gücün yettiği kadar herkese iyilik et, hiç şüphe etme sana ancak bundan iyilik gelir.” (KB 4256) örneklerinde bu zarf-fiil ekleriyle oluşmuş olan geçici zarfları görmek mümkündür. Esasında Türk dilinde zarf-fiil eklerinin temel işlevi fiillerin geçici olarak zarf olmasını sağlamaktır.

Kimi yapım ekleri de isim türünden sözcüklerin geçici olarak niteleme-tarz zarfı olmasını sağlamaktadır. Eski Türk dili alanına ait *(a)ltun küm(ü)ş işg(i)ti kuut(a)y buñsuz (a)nça birür* “(Çinliler) altını, gümüşü, ipeği, ipeklileri sıkıntısız öylelikle verirler.” (KT G 5), *(e)çüm(i)z (a)pam(ı)z tutm(ı)ş yir sub idis(i)z bolm(a)zun tiy(i)n (a)z bod(u)n(u)g it(i)p y(a)r[(a)t(i)p ...]* “Atalarımızın, dedelerimizin sahip olduğu topraklar sahipsiz kalmasın diye Az halkını düzene sokup, bir araya getirip” (KT D 19), *keyik oğlu men otsuz suvsuz kaltı uyın neçük yorıyn ter* “Yabanî hayvan yavrusuyum, otsuz ve susuz nasıl yaşayabilirim?” (IrkB 45), *övke nızvanı öze kuturup/ögsüz köñülsüz ertiler* “Onlar öfke ihtirası ile kudurarak/akılsız ve şuursuz bir hâlde idiler.” (ETŞ MM7 61-62), *kalın kâz kulavuzsuz bolmas* “Kalabalık kaz sürüsü kılavuzsuz uçamaz.” (DLT 244/212) örneklerinde isim türünden sözcükler olan *buñ, idi, ot, suv, ög, köñül, kulavuz* sözcükleri +sXz isimden isim yapım ekini alarak geçici zarf olmuşlardır. Yine eski Türk dili alanına ait *bu munça adırtlıg otgurak yaruk yaşuk belgüler erür* “Bu kadar ayrıntılı açık net bellidir” (Totenbuch 34a 731-732) örneğinde isim olan *adırt* sözcüğü +lXg isimden isim yapım ekini alarak geçici zarf olmuştur.

Eski Türk dili alanında kimi ikilemeler ya da kelime grupları da zarf olabilmektedir. Bu dönem metinlerine ait *yana kelmiş idişin ayakın **esen tükel** bulmuş* “(Bu kadın) tekrar gelmiş, kabını kacağını sapasağlam bulmuş.” (IrkB 42); *ekki kadaş **esen tükel** kavışıp öpişti kuçuştı ıglaştı ötrü sıktaştılar yine ögürdiler* “İki kardeş sağ salim birbirine kavuşunca öpüştüler, kucaklaştılar, ağlaştılar sonra hıçkıra hıçkıra ağladılar.” (KP 52-53); *kün künişe* önti “Günden güne daha da arttı” (ETŞ MM7 343) örneklerinde *esen tükel* ve *kün künişe* ikilemeleri tarz ve zaman zarfı olarak kullanılmıştır. Yine eski Türk dili alanına ait *anasının karnında **tokuz ay on kün** turup tugar* “Anasının karnında dokuz ay on gün durup doğar” (Totenbuch 6a 121-122), *edgü ögli teginig uzatı öntürüp taluyka ıdtılar kaltı taluy ögüzke tegip **yetti kün** turup kemi yarattı* “İyi düşünceli prensi uğurlayarak okyanusa gönderdiler, okyanusa vardığında yedi gün durup bir gemi donattı.” (KP 31) örneklerinde *tokuz ay on kün* ve *yetti kün* kelime grupları zaman zarfı olarak kullanılmıştır.

Yukarıda anlatılan geçici zarfları gramerleşme ya da sözcükselleşme teorileri bağlamında incelemek mümkün olmadığı için bu tür zarflar çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır. Çalışmamız gramerleşme ve sözcükselleşme perspektifinden kalıcı zarflara odaklanmaktadır. Bu tür zarfları da şu şekilde tasnif etmek mümkündür.

İKİNCİ BÖLÜM

GRAMERLEŞME VE SÖZCÜKSELLEŞME TEORİLERİ

2.1. Gramerleşme Teorisi

Alan literatüründe gramerleşme teriminin (İng. grammaticalization/grammaticization, Alm. grammatikalisierung) bugünkü yaygın anlamına yakın bir biçimde ilk kez kullanımı Hint-Avrupa dil bilimi uzmanı Fransız Antonie Meillet'in 1912 yılında yaptığı *L'évolution des Formes Grammaticales* adlı çalışmaya dayandırılmakta, terimin mucidinin Meillet olduğu belirtilmektedir. Literatürde Meillet'in çalışmasının fikrîsel arka planının Humboldt (1825) ve Georg von der Gabelentz (1891)'in görüşlerinden etkilendiği de ifade edilmektedir (Lehmann, 2002: 1; Hopper ve Traugott, 2003: 19; Brinton ve Traugott, 2005: 23-24; Demirci, 2008: 131; Norde, 2009: 5; Gökçe, 2013: 21). Meillet söz konusu çalışmasında gramerleşmeyi, eskiden bağımsız olan bir kelimenin gramatikal hâle gelmesi biçiminde tanımlamıştır, "*L'attribution du caractere grammatical a un mot jadis autonome*" (Meillet, 1912: 131-133). Meillet'ten bu zamana terim pek çok araştırmacı tarafından tanımlanmış, çeşitli yönlerden geliştirilmiş, teorik bir boyut kazanmıştır. Çalışmanın bu bölümünde Kuryłowicz, McMahon, Paul Hopper ve Elizabeth Closs Traugott, Bernd Heine ve Tania Kuteva, Elizabeth Closs Traugott ve Laurel J. Brinton gibi araştırmacıların gramerleşme terimini ele alış biçimleri üzerinde durulacaktır.

Çoğunlukla art zamanlı⁵ bir araştırma alanı olan gramerleşmenin modern anlamda ilk tanımı Kuryłowicz'e aittir. Araştırmacı, 1965 yılında yazdığı "*The Evolution of Grammatical Categories*" adlı makalesinde gramerleşmenin bir biçimin sözcüksel konumdan gramatikal bir seviyeye ya da daha düşük gramatikal statüden

⁵Gramerleşme çoğunlukla art zamanlı bakış açısının kullanıldığı bir araştırma alanı olsa da kimi zaman eş zamanlı olarak da ele alınmaktadır. Terim eş zamanlı perspektifte öncelikli olarak içinde bulunulan zamanda kullanılan dilin akıcı biçimlerinin incelendiği morfo-sentaktik ve söylem kullanımlı bir olgu olarak görülmektedir (Hopper ve Traugott 2003:2; Brinton ve Traugott, 2005: 22-23).

daha yoğun gramatikal konuma geçmesiyle gerçekleştiğini, bir türetim unsurunun çekim unsuruna dönüşmesinin bunu örneklendirdiğini ifade etmiştir:

“Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status, e.g. from a derivative formant to an inflectional one ” (Kurylowicz 1965: 69).

Kurylowicz’in tanımında geçen az gramatikal (less grammatical) ve çok gramatikal (more grammatical) ifadeleri gramerleşme kavramına yeni bir yaklaşımı ifade etmekte, gramerleşmenin sadece sözcüksel bir birimden gramatikal bir birime doğru değil, aynı zamanda daha az gramatikal olan bir birimden daha çok gramatikal bir birime doğru da olabileceğini göstermektedir.

McMahon 1994 yılında yaptığı *Understanding Language Change* adlı çalışmasında gramerleşmeyi büyük sözlüksel kategorilerin üyeleri olan adların, fiillerin ve sıfatların; önedatlar, zarflar, yardımcı fiiller ve ekler gibi küçük gramatikal kategorilere dönüşmesi şeklinde tanımlamaktadır. McMahon; bu kategori dönüşümünde küçük gramatikal birimlerinin ses yapısında indirgemelerin, anlamlarında ise zayıflamanın görüldüğünü belirtmektedir. Dolayısı ile McMahon, gramerleşmeyi sadece söz dizimsel bir değişim olarak değil, aynı zamanda biçim bilgisini, ses bilgisini ve anlam bilgisini de etkileyen bütüncül bir değişim olarak görmektedir. McMahon’un tanımında çalışmamız açısından çok önemli bir nokta da zarfların küçük gramatikal kategoriler arasında gösterilmesidir (McMahon 1994: 160’dan aktaran Gökçe, 2013: 27-28):

“Words from major lexical categories, such as nouns, verbs, and adjectives become [members of] minor, grammatical categories such as prepositions, adverbs and auxiliaries, which in turn may become affixes. Full words, with their own lexical content, thus become form words, which simply mark a particular construction /.../ This categorial change tends to be accompanied by a reduction in phonological form and a bleaching of meaning. Thus, grammaticalization is not only a syntactic change, but a global change affecting also the morphology, phonology and semantics” (McMahon 1994: 160).

Hopper ve Traugott; ilk baskısı 1993'te, ikinci baskısı 2003 yılında yapılan *Grammaticalization* adlı çalışmalarında gramerleşmenin sözcüksel öge ya da yapıların belirli dilsel bağlamlarda nasıl gramatikal işlevler üstlendiğiyle ya da gramatikal ögelerin yeni gramatikal görevlere nasıl geliştiğiyle ilgili olan dil değişim çalışmalarının parçası olduğunu ifade etmektedir. Aynı yazarlar; terimin kendileri açısından iki yönlü ele alınacağını belirtmektedirler. Bu yönlerden birincisi dilde eş ve art zamanlı olarak sözcüksel, yapısal ve gramatikal materyal arasındaki ilişkiyi ele alan bir çerçeve, ikincisi ise sözcüksel öge ya da yapıların belirli dilsel bağlamlarda gramatikal fonksiyonda kullanılması, gramatikleşirken yeni gramatikal fonksiyonlara gelişmeye devam etmesini araştıran bir çerçevedir:

“As a term referring to a research framework, [grammaticalization] refers to that part of the study of language change that is concerned with such questions as how lexical items and constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions or how grammatical items develop new grammatical functions /.../ For us it is a two-pronged branch of linguistics: (i) a research framework for studying the relationships between lexical, constructional and grammatical material in language, diachronically and synchronically, both in particular languages and cross-linguistically, and (ii) a term referring to the change whereby lexical items and constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions and, once grammaticalized, continue to develop new grammatical functions” (Hopper ve Traugott, 2003: 1-18).

Heine ve Kuteva (2007) yılında yaptıkları *The Genesis of Grammar* adlı çalışmalarında gramerleşmeyi ele alan yaklaşımların bazılarının pragmatiği, kimilerinin semantiği, kimilerinin de söz dizimini önelediğini belirtmektedir. Söz konusu yazarlar gramerleşmenin sözcüksel biçimlerin gramatikal biçimlere ve gramatikal biçimlerin daha gramatikal biçimlere gelişimi olarak tanımlandığını ifade etmektedir. Ayrıca onlara göre gramatikal biçimlerin ait olduğu yapıların gelişimi bağımsız olmadığından dolayı gramerleşme çalışmaları çeşitli yapılar ve geniş söylem parçalarıyla da ilgilidir. Bu tanıma uygun olarak gramerleşme teorisi gramatikal biçimlerin gelişimi ve oluşumu ile alakalıdır. Onun öncelikli amacı gramatikal biçimlerin ve yapıların nasıl vücuda geldiğini, yer ve zaman aracılığıyla

nasıl geliştiğini tanımlamak ve onların niçin bulundukları şekilde yapılandırıldığını açıklamaktır:

“Some of these approaches highlight the pragmatic aspects of the process (Bybee and Hopper 2001), others focus on semantic aspects (Traugott and Dasher 2002), and still others seek to account for the process in terms of syntactic frameworks (Roberts and Roussou 2003; van Gelderen 2004; Kiparsky 2005). /.../ Grammaticalization is defined as the development from lexical to grammatical forms, and from grammatical grammatical to even more grammatical forms. Since the development of grammatical forms is not independent of the constructions to which they belong, the study of grammaticalization is in the same way concerned with constructions, and with even larger discourse segments. /.../ In accordance with this definition, grammaticalization theory is concerned with the genesis and development of grammatical forms. Its primary goal is to describe how grammatical forms and constructions arise and develop through space and time, and to explain why they are structured the way they are” (Heine ve Kuteva, 2007: 32-45).

Brinton ve Traugott (2005) yılında yayımlanan *Lexicalization and Language Change* adlı çalışmalarında gramerleşmenin art ve eş zamanlı olmak üzere iki yönlü ele alındığını belirtmektedirler. Onlara göre eş zamanlı perspektiften gramerleşme; içinde bulunulan zamanda kullanılan dilin dinamik biçimlerinin değişken bakış açısıyla ve öncelikli olarak morfo-sentaktik ve söylem kullanımlı olarak çalışıldığı bir olgudur. O kısmen farklılaşan dil biçimlerinin oluşmasının bir yoludur:

“From a synchronic perspective, grammaticalization is primarily a morphosyntactic, discourse pragmatic phenomenon, to be studied from the point of view of fluid, dynamic patterns of language use at a moment in time. It is a way of organizing patterns of language that differ in minimal, local ways” (Brinton ve Traugott, 2005: 22).

Brinton ve Traugott tarihsel bakış açısıyla gramerleşmenin ele alınış biçimini Hopper ve Traugott (2003)’un görüşlerine göndermede bulunarak açıklamaktadır.

Tarihsel perspektiften gramerleşme; semantik-pragmatik, morfo-sentaktik ve kimi zaman da fonolojik değışiklikler arasında zaman içerisinde yinelenen korelasyonların en az evrensel olan dilbilimsel alt kümesidir (Hopper and Traugott 2003:1–2). Genel olarak o, sözcüksel ögelerin ve yapıların belirli dilsel bağlamlarda nasıl gramatikal fonksiyonlar üstlendiğı ya da gramatikal ögelerin nasıl yeni gramatikal öğelere geliştiğı gibi soruları ilgilendiren dil değışimi çalışmasının parçası olarak düşünülür:

“From the historical perspective, grammaticalization is at the very least ‘the subset of cross-linguistically recurring correlations across time among semantic-pragmatic, morphosyntactic, and (sometimes) phonological changes (Hopper and Traugott 2003:1–2). Usually it is thought of as ‘that part of the study of language change that is concerned with such questions as how lexical items and constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions or how grammatical items develop new grammatical functions’” (Hopper and Traugott, 2003:1; Brinton ve Traugott, 2005: 23).

Aynı yazarlarca önerilen gramerleşme tanımı şu şekildedir. Gramerleşme konuşurun bir yapının parçalarını belirli dilsel bağlamlarda gramatikal fonksiyonu ile kullanmasıyla gerçekleşen değışimdir. Gramatikalleşmeyle sonuçlanan öge zamanla daha çok gramatikal fonksiyonlar kazanarak ve temel sınıfını genişleterek daha da gramatikal olmaya başlayabilir. Gramerleşme büyük kelime sınıfından (majör) küçük kelime sınıfına (minör) biçimlerin kategorisizleşmesini (decategorialization) ve/ya da bağımsız unsurların bağımlı unsur, fonksiyonel biçim olarak hizmet etmesini içerir:

“Grammaticalization is the change whereby in certain linguistic contexts speakers use parts of a construction with a grammatical function. Over time the resulting grammatical item may become more grammatical by acquiring more grammatical functions and expanding its host-classes/.../ Grammaticalization involves decategorialization of forms from major to minor word class and/or from independent to bound element to serve as functional forms” (Brinton ve Traugott, 2005: 99-101).

Brinton ve Traugott (2005) gramerleşme tanımının uygulamaları takip edildiğinde aşağıdaki özelliklerin görüldüğünü belirtmektedirler:

- (1) Gramerleşme yeni fonksiyonel biçimlerin üretimiyle sonuçlanan tarihsel bir değişim olarak anlaşılır. O değişmeyen unsurların envantere girdiği ya da kabul edildiği basit bir süreç değildir (Brinton ve Traugott, 2005: 99).
- (2) Gramerleşmenin girdileri dizilerden (*be going to*), yapılara (*let's 'hortative' <let us 'allow us'; naught <Eİ na 'no' + wiht 'anything'*), sözcüksel unsurlara (*may <Eİ magan 'have the strength to,' once <Eİ an 'one'+-es*), gramatikal öğelere (*infinitive to <Prep to*) kadar bir şekilde envantere kaydedilebilir (Brinton ve Traugott, 2005: 99).
- (3) Gramatikleşmiş öğeler oluşurken sıklıkla sözcüksel-gramatikal süreç kutbunun gramatikal kısmına doğru başka değişiklikler de gerçekleşir. Bu gramerleşme zincirinde azdan çoğa doğru ilerleyen bir değişimdir (Brinton ve Traugott, 2005: 99).
- (4) Gramerleşmenin çıktısı gramatikal yani fonksiyonel bir biçimdir. İlerleyen durumlarda anlamsal kayıp, yıpranma ve gönderimsizlik ya da anlamsal içeriksizleşme olabilir (Brinton ve Traugott, 2005: 99).
- (5) Gramerleşmenin çıktısı karışık bir biçim olabilir. Biçimsel olarak böyle öğeler gramatikal yapılardan perifrastiklere, fonksiyon kelimelerine, klitiklere ve çekimlere kadar çeşitlilik gösterebilir (Brinton ve Traugott, 2005: 100).
- (6) Gramerleşme anlık dışı olma, çok küçük ve tipik olarak orta seviye ile örtüşen adımlarla ilerlemesi anlamında kademelidir (Brinton ve Traugott, 2005: 100).
- (7) Gramerleşme ana unsur ile birleşmeyi içerir. Kimi zaman da fonolojik bölümlerin kaybıyla/kaynaşmasıyla takip edilir (Brinton ve Traugott, 2005: 100).
- (8) Gramerleşme aynı zamanda daha soyut ve genel anlamlara yükselerek somut ve edebi anlamların kaybını içerir (Brinton ve Traugott, 2005: 100).

- (9) Gramerleşme daima “alan genişlemesi” içerdiğinden dolayı o aynı zamanda simge ve biçim üretkenliğinin artmasını da barındırmaktadır (Brinton ve Traugott, 2005: 100).

Bu çalışmada gramerleşme terimi; Hopper ve Traugott (2003)’un ikinci yönüyle veya Brinton ve Traugott (2005)’un tarihsel bakış açısıyla ifade ettiği biçimiyle yani sözcüksel öğelerin ve yapıların belirli dilsel bağlamlarda nasıl gramatikal fonksiyonlar üstlendiği ya da gramatikal öğelerin nasıl yeni gramatikal öğelere geliştiği gibi soruları ilgilendiren dil değişim olgusunun bir parçası olarak esas alınacaktır. Bu tanımın tam olarak anlaşılması için sözcüksel (büyük kategori, içerikli kelime) ve gramatikal (gramatikal işaretçi, gramatikal unsur, küçük kategori, fonksiyonel birim) öge gibi terimlerin açıklanması gerekmektedir. Sözcüksel birimler doğal (otomatik) anlamlı ya da gönderime dayalı anlama sahiptir. Diğer taraftan gramatikal birimler ise tek başlarına açık bir şekilde tanımlanan anlamı olmayan, cümlede kullanıldıklarında anlam kazanan “synsemantik”lerdir (Bussmann, 1996). Sözcüksel birimler açık sınıfa (sözcüksel kategoriye) aittir. Bu sınıfa düzenli olarak yeni üyeler eklenir. İsimler ve fiillerin tamamı bu sınıfta bulunur. Sözcüksel birimlerin aksine gramatikal birimler kapalı sınıfa (gramatikal kategoriye) aittir. Bu sınıfta yeni üyelerin ya da yeni alt kategorilerin oluşması çok nadirdir. Zamirler, yardımcı fiiller, ekler bu sınıfın bazı üyeleridir. Zarflar sözcüksel ya da gramatikal kategoride yerleştirilmesi zor olan sözcük türleri arasında olmakla birlikte daha çok gramatikal kategoriye yerleştirilmektedir (Hopper and Traugott, 2003: 4-6; Lehmann, 2002: 119-120; Brinton ve Traugott, 2005: 11-15; Berry, 2011: 9-13).

2.1.1.Gramerleşme Süreçleri (Mekanizma, Parametre) ve Gramerleşme Karakteristikleri

Gramerleşme süreçleri sözcüksel birimlerin gramer birimlerine dönüşümü sürecinde gerçekleşen aşamalardır. Bir sözcüksel birimin, gramer birimine dönüşümü birdenbire gerçekleşmemekte, bu süreçte belli aşamaların gerçekleşmesi gerekmektedir. Gramerleşme sürecinde olan bir birim gramerleşme süreçlerinin

tümünden geçmek zorunda değildir, süreç herhangi bir aşamada durabilir. Gramerleşme süreçleri ile ilgili belirtilmesi gereken başka bir nokta ise sayısının, sırasının ve özelliklerinin araştırmacılara göre farklılık göstermesidir. Burada; Hopper ve Traugott (2003)'ta, Heine ve Kuteva (2007)'da, Brinton ve Traugott (2005)'ta bulunan gramerleşme süreçlerine ve gramerleşme karakteristiklerine yer verilecektir.

Hopper ve Traugott'un (2003) gramerleşme mekanizmaları “yeniden analiz (reanalysis)” ve “anoloji (anology)”dir. Söz konusu yazarlara göre bu iki mekanizma değişim özellikle de morfo-sentaktik değişim için önemlidir. Yeniden analizde biçimlerin söz dizimsel, morfolojik ve semantik özellikleri değiştirilir. Bu değişimler ilk olarak söz dizimsel ayraçlama ve anlamda yorumlamayı içermektedir, ilk değişim yapıda gerçekleşmemektedir. Yeniden analiz bütün değişimler gibi gramerleşme için çok önemli bir mekanizmadır çünkü o gramerleşmenin diğer mekanizması olan anoloji aracılığıyla gerçekleşen değişimin gerçekleşmesinin önkoşuludur. Yeniden analiz konuşur ve alıcı söylemde karşılaştıklarında alıcının konuşurun kullandığından farklı bir yapı ya da anlam duymasına dayanmaktadır. Anoloji ise önceden var olan kaybolmamış biçimlere odaklanan yeniden analizin gizlediği sürecin farklı bir türüdür. Anolojide ilk çerçeve çok önceden oluşturulmuştur ve yeni öğeler bu oluşumlardan sonra biçimlenir (Hopper ve Traugott, 2003: 39-70).

Hopper ve Traugott tek yönlülük hipotezi başlığı altında genelleşme (generalization), kategorisizleşme (decategorialization), sıklık (frequency) gibi gramerleşme karakteristiklerine de yer vermektedir. Genelleşme anlamın (generalization of meaning) ve gramatikal fonksiyonun (generalization of grammatical function) genelleşmesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Anlam genelleşmesi sözcüksel bir biçimin gramerleşirken çok anlamlı hâle gelmesi, özel anlamlar yerine genel anlamlar kazanmasıdır. Sözcüksel unsurlar gramatikal fonksiyonlar üstlendiklerinde bağlam çeşitlilikleri ve dağılım genişlikleri artar, çok anlamlı hâle gelirler. Gramatikal fonksiyonun genelleşmesi gramerleşmiş bir biçimin fonksiyon çeşitliliğinin artmasıdır. Kategorisizleşme gramerleşerek büyük (major) kategoriden küçük (minor) kategoriye geçen bir unsurun ilk kategorisine ait çeşitli morfolojik ve söz dizimsel özelliklerini kaybetmesini ifade eder. Sözcükleri kategorileştirme

kriterleri dilden dile çeşitlilik göstermekle birlikte “büyük kategori (major category) (> ara kategori (intermediate category) > küçük kategori (minor category))” biçiminde bir kategorileştirme çizgisi gösterilebilir. Bu kategoride isim ve fiiller büyük kategoriler, önedatlar, bağlaçlar, yardımcı fiiller, zamirler ve ekler küçük kategorilerdir. Zarflar ve sıfatlar ise ara kategoride bulunmaktadır. Büyük kategoriden küçük kategoriye geçiş isimden eke doğru olabileceği gibi fiilden eke doğru da olabilir. İsimden eke doğru geçiş sırası aitlik ismi (relational noun)> ikincil edat (secondary adposition)> birincil edat (primary adposition)> bitişken hâl eki (agglutinative case affix) biçimindeyken; fiilden eke doğru geçiş sırası ise tam fiil (full verb)> yardımcı fiil (auxiliary verb)> fiisel klitik (verbal klitik)> fiisel ek (verbal affix) biçimindedir. Bir büyük kategorinin aynı anda birkaç alt kategoriye geçişi de mümkündür, bu durum çoklu gramerleşme (polygrammaticalization) olarak adlandırılmaktadır. Genelleşme ve kategorisizleşmeye katkı sağlayan özelleştirme (specialization), ayrışma (divergence), yenilenme (renewal) gibi süreçler de bulunmaktadır. Özelleştirme gramatikal biçimlerin seçilmesiyle belirli biçimlerin anlam ve kullanımlarının genelleşmeye başlamasıdır. Ayrışma az gramatikal bir biçimin ikiye ayrılmasıyla bir varyantının eski özellikleriyle devam etmesi diğer varyantın ise daha gramatikal hale gelmesidir. Yenilenme ise eski biçimlerin tekrar yenilenmesiyle aynı şeyi ifade etmek için daha geniş ifade yollarının ortaya çıkmasıdır. Bir başka gramerleşme karakteristiği de sıklıktır. Sıklık iki türe ayrılmaktadır, birinci sıklık türü, sözlük sıklığı ya da tür sıklığı (type frequency), ikinci sıklık türü ise metin sıklığı ya da sembol sıklığı (token frequency) ile ilgilidir. Daha sık kullanılan biçimler daha seyrek olarak kullanılan biçimlere göre semantik ve fonetik yönden daha çok yıpranmaktadır (Hopper ve Traugott, 2003: 100-138).

Heine ve Kuteva (2007)’da gramerleşmenin teorik yönleri Hopper ve Traugott (2003) ile uyumlu olmasına rağmen onların mekanizma (parametre) odakları Hopper ve Traugott (2003)’tan biraz farklıdır. Heine ve Kuteva (2007)’nın teorik modelleri önemli ölçüde yeniden analiz içermez. Bunun yerine onların

odaklarında birbiriyle yakından ilişkili dört mekanizma⁶ vardır. Bu mekanizmalar şunlardır:

a) Genişleme dilsel ifadelerin bağlamlarının genişlemesiyle, farklı bağlamlarda kullanılmasıyla birlikte yeni gramatikal anlamların ortaya çıkması (bağlam-zorlamalı yeniden yorumlama),

b) Anlamsızlaşma ya da semantik solma, anlamsal içeriğin kaybolması ya da genelleşme,

c) Kategorisizleşme sözcüksel ya da diğer gramerleşmiş biçimleri karakterize eden morfo-sentaktik özelliklerin kaybolması,

d) Erozyon ya da ses indirgemesi, ses yapısında yaşanan kayıpları ifade eder (Heine ve Kuteva, 2007: 34).

Heine ve Kuteva (2007)'ya göre bu mekanizmalardan her biri dil yapısının ya da kullanımının farklı bir yönüyle ilgilidir. Bu anlamda genişleme kullanım (pragmatik) ile anlamsızlaşma semantikle kategorisizleşme biçim-söz dizimiyle ve erozyon ses bilgisiyle ilgilidir. Gramerleşme sürecinde olan unsurlar biçim-söz dizimi, semantik ve fonetik yönünden azalmalarına rağmen yeni karakteristik özellikler de kazanmaktadırlar. Gramerleşme; genişleme ile başlar, genişlemenin anlamsızlaşmayı tetiklemesiyle devam eder, ardından kategorisizleşme ve son aşamada erozyon gerçekleşir. Genişleme bu mekanizmalar içinde iki sebeple en karışık olanıdır. Birincisi onun toplum dilbilimsel (sociolinguistic), metin-kullanımlı (text-pragmatic) ve semantik birleşenlerinin bulunması; ikincisi terimin farklı şekillerde ve farklı çerçevelerde kullanılmasıdır. Söz konusu araştırmacılara göre genişleme dilsel ifadelerin bağlamlarının genişlemesiyle, farklı bağlamlarda kullanılmasıyla birlikte yeni gramatikal anlamların ortaya çıkmasını ifade etmektedir. Onlar tarafından aşamalı bir genişleme modeli önerilmektedir. Bu modelin ilk aşamasında bağlam zorlanmamıştır, kaynak anlam ön plandadır, ikinci aşamasında yeni anlamı tetikleyen

⁶ Heine ve Kuteva'nın ilk baskısı 2002, ikinci baskısı 2004 yıllarında yapılan ortak çalışmalarında gramerleşme mekanizmalarının sıralaması a) anlamsızlaşma b) genişleme c) kategorisizleşme d) erozyon biçimindeyken 2007 yılında yapmış oldukları çalışmada anlamsızlaşma ve genişleme birbiriyle yer değiştirmiştir (Heine ve Kuteva, 2004: 2; Heine ve Kuteva 2007: 34).

bir bağlam vardır, bu aşamada hedef anlam ağır basmaktadır. Bu modelin üçüncü aşamasında kaynak anlamla bağdaşmayan bir bağlam bulunmaktadır, kaynak anlam geri plandadır. Modelin dördüncü aşamasında artık hedef anlamın onu ortaya çıkaran bağlamla desteklenmesine gerek yoktur, o yeni bağlamlarda kullanılabilir, bu aşamada sadece hedef anlam mevcuttur. Anlamsızlaşma ya da anlamsal içerikteki kayıp genişlemenin doğal bir sonucu olup somut anlamlı biçimlerin belirli bağlamlarda daha soyut olan gramatikal anlamda kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Bu işlem metaforik süreç ile teşvik edilmekte, bir anlam alanı metaforik transfer aracılığıyla başka bir anlam alanına aktarılmaktadır. Dilsel bir ifade anlamsızlaşırken başka bir ifadeyle sözcüksel bir anlamdan gramatikal bir anlama geçerken onun daha önceki kullanımını karakterize eden morfolojik ve söz dizimi özelliklerini kaybetme eğiliminde olur, bu özellikler dilsel ifadenin yeni kullanımında geçerli olmaz. Bu durum; kategorisizleşme olarak adlandırılmaktadır. Örneğin fiiller gramatikal bir unsura dönüştüğünde çekimlenebilme, niteleyici alma, söz dizimsel serbestlik gibi yeteneklerini; isimler gramatikal bir unsura dönüştüğünde sayı, cinsiyet, hal gibi morfolojik özelliklerini kaybetmektedir. Dilsel ifade gramerleşirken morfolojik ve söz dizimsel özelliklerin kaybı birdenbire değil kademeli olarak gerçekleşmekte, bu kademe şu şekilde gösterilmektedir: ‘serbest biçim>klitik>ek (Free form > clitic > affix)’. Kategorisizleşme sadece isim ve fiil gibi açık sınıf sözcüksel ögelerle sınırlı değildir, kapalı sınıf sözcüksel ögeler içerisinde de gerçekleşebilmektedir. Erozyon; gramerleşmenin bir sonucu olarak dilsel ifadenin fonetik parçalarını kaybetmesidir, gramerleşme sürecinin son aşaması olup gerçekleşme zorunluluğu bulunmamaktadır. Erozyonun morfolojik (morphological erosion) ve fonetik (phonetic erosion) olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır. Morfolojik erozyon tüm bir morfolojik birimin kaybını içermektedir. Fonetik erozyon ise fonetik özelliklerin kaybını ifade etmektedir. Bu erozyon dört çeşittir: a) hecenin tamamının kaybını içeren fonetik parçanın kaybı b) vurgu, tonlama, ezgi gibi parçalar üstü özelliklerin kaybı c) fonetik özerkliğin ve fonetik birlikleri bitıştirmek için uyarlamanın kaybı d) fonetik yalınlaşma (Heine ve Kuteva, 2007: 34-43).

Brinton ve Traugott (2005)'ta art zamanlı gramerleşme çalışmalarında gramerleşmeyi karakterize eden, bazıları sözcükselleşmeyle de örtüşen karakteristikler olarak kabul edilebilecek şu süreçlere yer verir:

- (a) Kategorisizleşme (decategorialization): Bir kategoriden başka bir kategoriye geçmeyi ifade eder, bir kategorinin prototipik üyelikten daha düşük prototipik üyeliğe geçmesiyle ilişkilendirilir, nihayetinde kategori değiştiren unsur yeni kategorinin prototipik bir üyesi olabilir. Genellikle geçiş büyük kategorilerden küçük kategorilere doğrudur. Ramat, kategorisizleşme (decategorization) teriminin herhangi bir biçimin kategorik statüsünü kaybetmesini çağrıştırdığı için ideal olmadığını savunur ve bunun yerine kategori geçişi (transcategorization) ya da yeniden kategorileştirme (recategorization) terimini önerir (Ramat, 2001: 398; Brinton ve Traugott, 2005: 25).
- (b) Kademelilik (gradualness): Bu kavramın gramerleşme literatüründe birkaç farklı anlamı bulunmaktadır. İlk anlamı; çok küçük yapısal adımlarla gerçekleşen pek çok değişimin genelde daha eski biçimleriyle yeniliğe açık şekillerinin aynı anda kullanımını karşılamaktadır (Plank 1989; Lichtenberk 1991). Bir sözcüğün önceki kaynaklarıyla ilgili tüm özelliklerini aynı oranda değiştirmesi pek mümkün değildir. Kademeliliğin erken karakterizasyonunu Givon Yoruba dilinde fiilden önedata geçen *fi* 'al-' > 'ile' (vasıta) örneği ile yapar. O bir fiilin bütün semantik, morfolojik ve sentaktik kriterleri gerçekleştirerek birdenbire bir edata değişiminin pek mümkün olmayacağını söyler. Özellikle morfolojik ve sentaktik davranışın daha ilerleyici semantik analizin gerisinde kalması muhtemeldir ve böylece daha eski semantik durumun anlamsız kalıntıları temsil edilir (Givon, 1975: 86). Ayrıca metinsel deliller pek çok değişimin daha eski ya da daha yeni biçiminin açık olmadığı belirsiz dönemler içermektedir. Kademeliliğin ikinci ve diğer anlamlarına nazaran yaygın anlamı; bir durumdan başka bir duruma zamanla gerçekleşen değişimi karakterize eden öncelikle art zamanlı bir terim olmasıdır. O bir dilsel kategori ile başka dilsel kategori arasındaki süreci karakterize eden ve eş zamanlı bir terim olan "gradience" ile karşılaştırılabilir. Kademeliliğin başka bir anlamı sıklıkla ilgilidir. Değişikler sistem aracılığıyla yayılır ve zamanla hatırı sayılır

bir ivme kazanır. Bu terimin literatürde bulunan bir diğer anlamı da gramerleşme değişikliklerinin gelişmesi için uzun bir zaman almasıdır, tabii bunun tersi görüşler de vardır. Örneğin Bruyn (1996); Krole durumunda gramerleşme zamanının çoğunlukla çok kısa olduğunu, bu nedenle kademeliliğin kanıtı olmadığını iddia eder. Fakat oldukça hızlı değişimler aynı zamanda Krole durumundan başka durumlarda da bulunabilir. Örneğin İngilizcedeki kiplik işaretleyicilerinin gelişimi birinden diğerine hızlı ve başarılı bir biçimde gerçekleşmiştir (Brinton ve Traugott, 2005: 26-27).

- (c) Birleşme ve kaynaşma (fusion and coalescence): Gramerleşmenin prototipik örnekleri sınır kaybı, morfolojik/fonolojik kayıp ya da bağlanma içerir (Bybee 1985; Bybee, Perkins, and Pagliuca 1994). Gramerleşme aynı zamanda fonolojik parçaların kaybını (coalescence) ya da birleşmeyi (fusion) içerebilir. Hem birleşme (fusion) hem de kaynaşma (coalescence) süreçleri Latince'deki '*cantare habeo*' ve Fransızcadaki '*chanterai*' nin gelişiminde açıktır. Aslında bağımsız fiiller olarak tanımlanan '*habeo cantare*' ve '*cantare habeo*' fiilleri daha sonra bağlı hale gelmiş (birleşmiş) ve nihayetinde hecelerini kaybetmiştir (coalescence). Ancak bütün gramerleşme örnekleri açık bir birleşme ve kaynaşma içermez. Örneğin İngilizcenin '*may, must, can*' gibi öz yardımcı fiiller önemli ölçüde söz dizimine mecbur olmalarına rağmen '*yes, you may*' biçiminde olduğu gibi bir fiili takip etmeden de kullanılabilirler (Brinton ve Traugott, 2005: 27-28).
- (d) Tipolojik yaygınlık (typological generality): Evrensel dilbilimsel deliller; gerçekleşme zorunluluğu olmamasına rağmen dillerin gramatikal kategorileri oluşturmada benzer kaynaklardan yararlandığını göstermektedir, zaman, görünüş ve kipin evrensel dilbilim kaynakları için Bybee, Perkins ve Pagliuca (1994)'ya bakılabilir. Heine ve Kuteva (2004) dünya dillerinde gramerleşen ortak biçimler hakkında önemli bir bilgi kaynağı olmasının yanında çok sayıda örnek de sağlamaktadır (Brinton ve Traugott, 2005: 27-28).
- (e) Metaforlaştırma ve metonomileştirme (metaphorization and metonymization): Gramerleşme üzerine ilk çalışmalarda semantik değişim düşünüldüğünde bu durum metafor terimiyle kavramsallaştırılır. Böylece '*have*' ve '*go*' fiillerinin

semantik değişimi sırasıyla ‘sahiplik>zorunluluk> gelecek (possession>obligation>future)’ ve ‘hareket/duygu>gelecek (motion>future)’ biçiminde metafor olarak incelenir. Eş zamanlı perspektiften gramerleşmenin sonucunun metaforik olduğu düşünülmesine rağmen pek çok gramatikal oluşturunun metonomik olduğunu gösteren metinsel deliller bulunmaktadır. Metonomi bir kavram oluşumuyla başka bir kavrama erişimi sağlayan ya da indeks ilişkilerinde ortaya çıkan bir zihin sürecidir (Kövekses and Radden 1998: 39). Heine, Claudi ve Hunnemeyer’in (1991) gramerleşme teorisi modelinde metaforlar özellikle ‘özne>nesne>mekân>zaman>nitelik (person>object>space>time>quality)’ gibi kavramsal değişimlerde önemli bir rol oynar (Brinton ve Traugott, 2005: 28-29).

- (f) Öznelleştirme (subjectification): Kavramsal olarak gramatikal biçimlerin gelişimi konuşurun düşüncelerini yansıtan gramatikal ilişkilerin ifade edilmesi için materyal oluşturmayı içerir. ‘*be going to*’ nun ana fiil olarak kullanımı durumunda duygu anlamı cümlelerin öznesine dayandırılır ve hem öznenin hem de konuşurun bakış açısı sabitlenir fakat gelecek anlamında yardımcı fiil olarak kullanımında gelecek anlamı tamamıyla konuşurun perspektifine bağlıdır. Bu karakteristiğin anlaşılması için Langacker (1990:2) şu örneği verir: ‘*An earthquake is going to destroy that town.*’ Burada deprem ne bir yere gitmekte ne de başka bir şeye niyetlenmektedir, bakış açısı bütünüyle konuşurundur. Yükselen yapıların gelişimi genel olarak bu tür öznelleştirme içerir (Langacker 1999). Öznelleştirmenin bu yönü Benveniste (1971 [1958]) tarafından ortaya konulan cümlelerin öznesi (sujet e’nonce) ve sözcenin öznesi (sujet d’e’nonciation) arasında eş zamanlı farkın tarihsel versiyonudur (Brinton ve Traugott, 2005: 29).

- (g) Solma (bleaching): Sözcüğün anlam içeriğinin kaybı gramatikal biçimlerin gelişiminde kriter olarak düşünülmüş ve “solma” olarak adlandırılmıştır. Ancak gramerleşme durumunda önemli bir nokta anlam içeriğinin yerini alan yeni, daha soyut bir gramatikal anlamın gelişmesidir. Yine bu kriter için ‘*be going to*’ önemli bir örnektir: Bir yerden başka uzak bir yere (mesafeye) harekette konuşur kayıptır. Fakat söz konusu biçimin gelecek zaman ifadesinde gösterilen anlamdan merkezi anlama bir geçiş vardır, bu durum gramerleşme

çalışmalarında pragmatik fonksiyondan ziyade semantik olarak değerlendirilir (Sweetser 1988; Brinton ve Traugott, 2005: 29).

- (h) Sıklık (frequency): Gramatikal ögeler zamanla türetildikleri sözcüksel yapılardan daha sık kullanılmaya başlar (Bybee 2003). En çok belirtilen gramerleşme karakteristiği – sıklığın artması- başka türden birimler ile gramerleşen birimin birlikteliğinin giderek artmasını içerir. Örneğin, ‘*be going to*’ yapısıyla birlikte kullanılan pek çok fiil türünün yardımcı fiil olarak kullanımı artar. Gerçekten de ‘*be going to*’ yapısının gramerleşmesinin öncelikli olarak gerçekleşmesi onun kaynak anlamıyla uygun olmayan fiil ya da özne ile birlikte kullanıldığında tanımlanabilir. O niyet anlamıyla kullanıldığında ana cümlede cansız özne, amaç cümlesinde ise durum içerir. Sıklığın artması genel olarak anlamın solmasına yol açmaktadır. Şema genellemelerinde daha yüksek bir gramerleşme derecesini gösterdiğinden dolayı “sıklık” gramatikal morfemin tarihsel zaman derinliğini hipotezleştirmede kullanılabilir, daha sık kullanılan bir unsurun daha çok gramerleştiği/gramerleşeceği düşünülür (Brinton ve Traugott, 2005: 29-30).

2.1.2. Gramerleşme İlkeleri

2.1.2.1. Aynı Anda Var Olma

Katmanlaşma (layering) olarak da adlandırılan gramerleşmenin aynı anda var olma (coexistence) ilkesi bir biçimin gramerleşmiş haliyle gramerleşmemiş şeklinin dilin aynı döneminde bir arada kullanılmasını ifade eder (Hopper ve Traugott, 2003: 125; Lehmann, 2002: 19). Bu ilke Hopper ve Traugott (2003: 49) tarafından şu şekilde gösterilmektedir: $A > \left\{ \begin{matrix} B \\ A \end{matrix} \right\} > B$ Burada bir sözcüksel unsur (A) bir gramatikal unsura (B) dönüşürken ikisi bir arada bulunabilmekte yeni biçim kendinden öncekini ortadan kaldırmamaktadır. Geniş bir fonksiyonel alan içinde yeni katmanlar sürekli olarak ortaya çıkmaktadır. Buna karşın dilde eski katmanlar

mutlaka atılmak zorunda değildir, bu katmanlar yeni katmanlarla etkileşim halinde bir arada bulunmaya devam edebilir (Hopper 1991: 22).

2.1.2.2. Tek Yönlülük

Gramerleşme teorisinde tek yönlülük (unidirectionality) ya da tersine çevrilememe (irreversibility) gramerleşmenin yönünün sözcüksel bir unsurdan gramatikal bir unsura doğru olduğunu, tersinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Gramerleşmenin tek yönlü olup olmadığı hususu çeşitli tartışmalara neden olmakla birlikte gramerleşme araştırmacılarının pek çoğu bu olgunun tek yönlü olduğunu savunmaktadır (Hopper ve Traugott, 2003: 100; Heine ve Kuteva, 2004: 4; Brinton ve Traugott, 2005: 25). Hopper ve Traugott (2003: 7) tek yönlülük hipotezini gramerleşme zincirinde şu şekilde göstermektedir:

‘İçerikli öge> gramatikal kelime> klitik> çekim eki (content item > grammatical word > clitic > inflectional affix).’

Bu zincirde değişimin yönü sözlükten gramere, soldan sağa doğrudur. Örneğin içerikli bir öge gramatikal bir kelimeye dönüşür ve giderek özel gramatikal fonksiyonlar kazanabilir, bu dönüşümün tersi ise pek mümkün olmamaktadır (Norde, 2009: 2).

Tek yönlülük kapsamında (Hopper ve Traugot, 2003: 37) İngilizcede zarflıkların gelişimiyle ilgili olarak şöyle bir gramerleşme zinciri gösterilmektedir:

‘Cümle içi zarflık>cümle zarflığı>söylem katılımcısı (clause-internal adverbial>sentence adverbial>discourse particle).’

2.1.2.3. Süreklilik

Bir biçim sözcüksel bir ögeden gramatikal bir göreve gramerleşerek değişime uğrarken o biçim gramatikal olarak asıl sözlük anlamının canlı izlerini gittiği yere

taşımaya meyillidir. Sözcüğün tarihi detayları onun gramatikal dağılım sınırlarını yansıtabilir (Hopper, 1991: 22). Bu prensibin bir örneği Batı Afrika dillerindeki belirtme hali işaretleyicilerinin oluşumudur. Örneğin; *Ga* dilinde belirtme hali işaretleyicisi “*see the girl*” örneğindeki gibi etkilenmeden daha çok deneyim yoluyla ya da “*lay an egg*” örneğindeki gibi etkilenmeden ziyade deneyimin gerçekleştiği bir nesne işaretlemesi istemeyen “*al-*” anlamlı bir fiilden türetilmiştir (Moriya ve Horie, 2002: 351).

Süreklileşme prensibi gramerleşmiş kelime ya da öbeğin asıl anlamını ya da dağılım sınırlarını öngörür. Daha açık olarak asıl kelime ya da öbek somut durumları ifade eden sözlüksel anlama sahipse onlardan gramerleşen biçimlerin de türetildikleri kelimelerin asıl anlamıyla bağdaşmayan bağlamlardan dışarda bırakılması muhtemeldir. Diğer yandan kelime ya da öbeklerin asıl sözlük anlamları son derece soyut olursa bu kelimelerden gramerleşmiş zarfların daha az dağılımsal sınırlılıklara sahip olması muhtemeldir (Moriya ve Horie, 2002: 351).

2.1.3. Gramerleşme ve Dil Etkileşimi

Bir dilin pek çok yönünü etkileyen diller arası etkileşim aynı zamanda gramerleşmeyi tetikleyen bir faktör olarak da karşımıza çıkmaktadır. Kimi gramer unsurları başka dillerden kopyalandığı gibi, kimi gramer unsurları da başka dillerden etkilenmeyle oluşmaktadır. Son yıllarda bu konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma Heine ve Kuteva tarafından yapılmıştır. Yazarlar ilk baskısı 2003’te, ikinci baskısı 2005 yılında yapılan *Language Contact and Grammatical Change* adlı çalışmalarında gramerleşmeyi etkileyen ilişki teorisini ele almışlardır. Çalışmada gramerleşme onu tetikleyen ilişki türlerine göre ‘kopyalama ilişkisi kaynaklı gramerleşme (replication contact-induced grammaticalization)’ ve ‘basit ilişki kaynaklı gramerleşme (ordinary contact-induced grammaticalization)’ olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Heine ve Kuteva, 2005: 81-92). Yazarlarca diller arasında gerçekleşen geçiş çeşitleri olarak şunlar gösterilmiştir: a) biçim yani sesler ya da ses kombinasyonları, b) anlam (gramatikal ya da fonksiyonel anlam) ya da anlam kombinasyonları c) biçim-anlam birimleri ya da biçim anlam kombinasyonları d) sentaktik ilişkiler ya da anlamlı

ögelerin sırası e) (a) ile (d) maddesi aracılığıyla gerçekleşen herhangi bir kombinasyon (Heine ve Kuteva, 2005: 2). Çalışmada bu geçiş biçimlerinin ve kopyalamaların gramerleşmeyi anlam genişlemesi, kategorisizleşme, fonetik erozyon gibi yönlerden nasıl etkilediği model dil ve kopyalayan dil ayırımıyla dünya dillerinden türlü örneklerle gösterilmiştir.

2.2. Sözcükselleşme Teorisi⁷

Sözcükselleşme art ve eş zamanlı olarak çeşitli şekillerde tanımlanmış ve incelenmiştir. Eş zamanlı perspektiften sözcükselleşme terimi kavramsal temsil ve söz dizimi arasında bağlantının varlığına ve bu bağlantıların biçimlendirilme şekline işaret etmektedir. Bu yaklaşımla sözcükselleşme kavramsal kategorilerin kodlanma biçimleri, onların adlandırılma şekilleri için kullanılmaktadır (Brinton ve Traugott 2005: 18). Art zamanlı bakış açısından sözcükselleşme kimi araştırmacılarca gramerleşme sürecinin tersi, kimilerince alışılmış kelime yapım yolu, kimilerince karışık söz dizimisel ögelerin daha çok sözcüksel sınıfa ait olarak nitelendirilen basitliğe dönüşümü olarak kimi araştırmacılarca da daha başka şekillerde tanımlanmaktadır (Norde, 2009: 9-11; Brinton ve Traugott 2005: 32-61).

Kimi çalışmalarda sözcükselleşme gramerleşme sürecinin tersi (degramaticalization/ antigramaticalization) olarak adlandırılmaktadır (Brinton ve Traugott 2005: 78-86). Ancak gramersizleşme (degramaticalization) öncelikle olarak sözcüksel birimlerde nadir gerçekleşmektedir. Bu hadisede gramatikal kelime ya da öbeklerin sözcüksel olmaya otomatik anlam taşımaya başlaması söz konusudur (Berry, 2011: 26). Gramersizleşme (degramaticalization) hadisesi konuyla ilgili yapılan bir çalışmada üç türe ayrılarak tanımlanmaktadır. Bunlardan ilki görevli bir kelimenin içerikli bir öge olarak yeniden analiz edildiği “degrammation”; ikincisi aynı zamanda fonksiyonel ve semantik bir biçim olan bir çekim ekinin az bağımlı

⁷ Çalışmanın sözcükselleşme kısmı yazılırken konuyu teorik boyutta ele alan çalışmaların çok az sayıda olduğu görülmüştür, bu az sayıdaki çalışmaların en kapsamlısı Brinton ve Traugott (2005)’a aittir. Bu nedenle çalışmanın sözcükselleşme kısmı yazılırken büyük ölçüde Brinton ve Traugott (2005)’tan yararlanılmıştır.

hale gelmeye başladığı “deinflectionalization”; üçüncüsü bağımlı morfemlerin bağımsız hale geldiği “debonding”tir (Norde, 2009: 3-5). Son yıllarda yapılan çalışmalarda sözcükselleşmenin gramerleşmenin tersi (degramaticalization) olduğu anlayışı kabul görmemeye başlamıştır.

Sözcükselleşmenin art zamanlı olarak başka bir ele alınış biçimi de bu olgunun alışılmış kelime yapım yolu olarak kabul edilmesidir. Bu anlamda birleştirme (compounding), türetme (derivation), dönüştürme (conversion), örnekseme (analogy), kırpma (clipping) ve eksilme (elipsis), geri türetme (back formation), akronim (acronym) gibi kelime yapım süreçleri sözcükselleşme kapsamında değerlendirilmekte ve bu yollar şu şekilde açıklanmaktadır:

Birleştirme (compounding): İki ya da daha fazla kelimenin üçüncü bir kelime oluşturmak için birleşmesidir. Burada birleşen unsurlar aynı sözcük türlerinden olabileceği gibi farklı sözcük türlerinden de olabilir. Bu alışılmış kelime yapım yolunda önemli olan birleşen kelimelerin üçüncü bir kelime oluşturması ve oluşan bu kelimenin anlamının birleşen unsurların anlamından tahmin edilememesidir (Brinton ve Traugott, 2005: 34; Karaağaç, 2009: 49; Berry, 2011: 29-30; Demirci, 2014: 145).

Türetme (derivation): Kelimelere çeşitli eklerin getirilmesiyle yeni sözcüklerin oluşturulmasıdır. Birleştirmede iki sözcük kök ya da gövde biçimindeyken türetmede iki unsurdan biri kök ya da gövde diğeri türetim ekidir. Türetim ekleri temelde iki tür anlam üretmektedir. Birincisi tamamen sözcüksel anlam, diğeri ise gramatikal anlamdır ancak kimi ekler bazen sözcüksel bazen de gramatikal anlam taşıyabilmektedir. Dolayısıyla türetim sonucunda bir sözcüksel anlam ortaya çıkabileceği gibi gramatikal bir anlam da ortaya çıkabilir. Bu nedenle türetim kimi zaman sözcükselleşmeyle kimi zaman da gramerleşmeyle ilişkilendirilmektedir. Diğer yandan çekim unsurları ise gramerleşmeyle ilişkilendirilmekte; zorunlu olmaları, aynı fonksiyona sahip diğer çekimlerle rekabet etmeleri; nispeten kapalı sistem değişkenleri içermeleri, üye sınıfını değiştirmemeleri yeni sözcükler üretmemeleri yönüyle türetim unsurlarından ayrılmaktadırlar. Buna karşın türetim unsurları ise zorunlu değildirler, aynı fonksiyona sahip diğer türevleriyle rekabet

ederler, nispeten açık sistem değişkenleri içerebilirler, değişim sınıfı üyesidirler (Brinton ve Traugott, 2005: 35-36; Karaağaç, 2009: 45; Demirci, 2014: 146).

Örnekseme (anology): Biçim ve anlam bakımından dilde bulunan bir sözcüğün örnek alınarak ona benzer bir sözcüğün oluşturulmasıdır. Bu yolla oluşturulan sözcükler dilin türetme kuralları açısından uygun olabileceği gibi uygun olmayadabilir (Karaağaç, 2009: 48; Demirci, 2014: 144).

Dönüştürme (conversion): Bu kelime yapım yolu bir kategoriden başka bir kategoriye geçme olarak tanımlanmakta aynı zaman da sıfır türetim, fonksiyonel kayma, tür değiştirme biçiminde de adlandırılmaktadır. Dönüştürmenin sözcükselleşme kapsamında değerlendirilip değerlendirilmeyeceği, söz diziminden bağımsız olarak gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, bu işlem sonucunda yeni bir anlamın mı yoksa bir kelimenin yeni bir işlevinin mi ortaya çıktığı konusu tartışmalıdır (Brinton ve Traugott, 2005: 37-40).

Kırpma (clipping) ve eksilme (elipsis): Kırpma iki kelimenin farklı parçalarının alınarak yeni bir kelimenin oluşturulmasıdır. Eksilme ise birleşik bir kelime ya da öbeğin bileşenlerinden herhangi birinin eksilerek geriye kalan kısmın birleşik kelime ya da öbeğin bütün anlamını karşılamasıdır (Brinton ve Traugott, 2005: 40-41).

Geri türetme (back formation): Bu kelime oluşturma yolunun iki yönü bulunmaktadır. Birincisi bir kelime örnek alınarak yeni bir kelimenin türetilmesi, ikincisi örnekseme yoluyla türetilen kelimenin köken bilgisi açısından yanlışlıklar içermesidir (Brinton ve Traugott, 2005: 41; Demirci, 2014: 149).

Akronim (acronym): Birden fazla sözcüğün ya da öbeğin ilk seslerinin bir araya getirilmesiyle yeni bir sözcüğün oluşturulmasıdır. Akronimler daha çok küçük harflerle temsil edilmektedir (Brinton ve Traugott, 2005: 42).

Kopyalama/alıntılama (loan translation): Bir dilin çeşitli münasebetlerle başka bir dilden sözcük almasıdır. Kopyalama doğrudan ve dolaylı olarak ikiye ayrılmaktadır. Alınan sözcükte biçim ve anlam yönünden hiçbir değişiklik yapılmadıysa doğrudan kopyalama; herhangi bir değişiklik yapıldıysa dolaylı kopyalama olarak adlandırılmaktadır (Demirci, 2014: 331-332).

Uydurma ya da kök yaratma (coinage or root creation): Dilde var olan kelimeleri ya da kökleri kullanmaktan ziyade dilde hiç bulunmayan yeni köklerin ya da

kelimelerin icat edilmesidir. Bu kelime oluşturma yolu nadir ve istisnai bir süreçtir (Brinton ve Traugott, 2005: 43-44).

Sözcükselleşmeyle ilgili art zamanlı başka bir yaklaşım da karışık söz dizimisel ögelerin öbek ya da cümlelerin daha çok sözcüksel sınıfa ait olarak nitelendirilen basitliğe dönüşümünün de sözcükselleşme olarak görülmesidir. Bu dönüşüm söz dizimsel yapıdan morfolojik yapıya geçişle söz dizimsizleşmeyle (desyntacticization) ya da birleşmeyle (univerbation) gerçekleşmektedir. Söz dizimsizleşmenin bu tanım için tipik bir örneği İngilizcedeki ‘forget-me-not’ biçimidir. Bir cümle yapısında olan biçim söz dizimsizleşme neticesinde bir sözcüğe dönüşmüştür (Brinton ve Traugott, 2005: 47-57; Berry, 2011: 30). Türkçedeki ‘imambayıldı’, ‘mirasyedi’ biçimleri de bu durum için örnek teşkil etmektedir. Her iki örnekte de aslında cümle kuruluşunda olan yapı birincisinde bir yemek adı; ikincisinde ise bir niteleme sözcüğü olarak kullanılmaktadır. Ancak bu biçimlerinin dışında ‘imam bayılıyor, miras yiyor’ gibi kullanımlar bir sözcükselleşme niteliği taşımamaktadır.

Bu ele alınış biçimlerinden sonra sözcükselleşmeyle ilgili son yıllarda yaygın kabul gören tanım Brinton ve Traugott (2005) tarafından yapılmıştır. Söz konusu yazarlarca kavram bir söz dizimi yapısını ya da kelime biçimini; konuşurun belirli dilsel bağlamlarda kelimenin ya da yapının bileşenlerinden bütünüyle türetilemeyen ya da tahmin edilemeyen yeni içerikli ve semantik özellikli bir biçim olarak kullanmasıyla gerçekleşen değişim olarak tanımlanmıştır. Oluşan sözcüklerde zamanla birleşim kaybı olabilir ve kelime daha sözcüksel hale gelebilir:

“Lexicalization is the change whereby in certain linguistic contexts speakers use a syntactic construction or word formation as a new contentful form with formal and semantic properties that are not completely derivable or predictable from the constituents of the construction or the word formation pattern. Over time there may be further loss of internal constituency and the item may become more lexical” (Brinton ve Traugott, 2005: 96).

Aynı araştırmacılarca sözcükselleşmenin kavramsallaştırılmasında şu uygulamalar takip edilmektedir:

- (1) Sözcükselleşme içerikli bir biçimin üretilmesiyle sonuçlanan tarihsel bir değişim olarak anlaşılır. O değişmeyen ögelerin envantere girmesinin ya da kabul edilmesinin basit bir süreci değildir. Bu nedenle biçimsel ve anlamsal değişime uğramayan basit ödünçlemeler sözcükselleşmenin dışında bırakılır. Geniş ölçüde şeffaf olan pek çok kelime oluşum süreçleri vardır (Brinton ve Traugott, 2005: 96).
- (2) Sözcükselleşmenin girdileri; birleştirme, sentaktik yapılar ve gramatikal ögeler gibi kelime yapım yollarını içeren envantere bir şekilde kaydedilebilir. Girdideki ögeler semantik olarak büyük ölçüde belirginleşmeye meyillidir (Brinton ve Traugott, 2005: 96).
- (3) Sözcüksel ögeler oluşurken çoğunlukla sözcüksel-gramatikal süreklilik kutbunda sözcüksele doğru başka değişimlere uğrayabilir yani var olan sözcüksel biçimlerde ilave morfolojik, fonolojik ve semantik değişimler gerçekleşebilir. Sözcükselleşme ölçeğinde az sözcükselden çok sözcüksele bir değişim meydana gelmektedir (Brinton ve Traugott, 2005: 96).
- (4) Sözcükselleşmenin çıktısı sözcüksel yani envantere kaydedilen konuşurların öğrenmek zorunda olduğu içerikli bir ögedir. Bundan dolayı sözcükselleşmede, gramatikalden sözcüksele değişim anlamsal içerikle ilgilidir (Brinton ve Traugott, 2005: 96).
- (5) Sözcükselleşmenin çıktısı karışık bir yapı da olabilir. İçerikli ögeler; biçimsel olarak sabit ya da deyimsele öbeklerden birleşimlere, türetilmiş unsurlara, basit sözcüklere ve kendine özgü, fosilleşmiş biçimlere kadar çeşitlilik gösterebilir (Brinton ve Traugott, 2005: 97).
- (6) Sözcükselleşme anlık dışı olması, çok küçük ve tipik olarak orta seviye ile örtüşen adımlarla ilerlemesi anlamında kademeli bir değişimdir. Birleşmeler genellikle donuk kökler ve kaynaşmalar gibi aşamalı fonolojik değişim sergiler (Brinton ve Traugott, 2005: 97).

- (7) Sözcükselleşme tipik olarak ‘söz dizimi> sözlükbirim (syntagm>lexeme)’ ve ‘karışık biçim>sözlükbirim (complex form>lexeme)’ değişimi ile örneklendirilen birleşme içerir (Brinton ve Traugott, 2005: 97).
- (8) Sözcükselleşme semantik ve pragmatik deyimleşme içerir. Semantik bileşenler bileşimselliğini kaybeder. Yeni anlamlar çok sıklıkla kendine özgü (idiosyncratic), kimi zaman daha soyut, kimi zaman da daha spesifik olur (Brinton ve Traugott, 2005: 97).
- (9) Sözcükselleşme tipik olarak yapı üretkenliğinin artmasını ve simge üretkenliğinin azalmasını içerir (Brinton ve Traugott 2005: 97).

2.2.1. Sözcükselleşme ve Gramerleşme Arasındaki Benzerlikler

Yukarıda çeşitli yönleriyle ele alınan gramerleşme ve sözcükselleşme süreçleri arasında çeşitli yönlerden benzerlikler bulunmaktadır. Tabii bu benzerlikler istisnasız bütün gramerleşme ve sözcükselleşme örneklerini kapsamamaktadır. Sözcükselleşme ve gramerleşme arasında kademelilik (gradualness), tek yönlülük (unidirectionality), birleşme (fusion), kaynaşma (coalescence), motivasyonsuzluk (demotivation), deyimleşme ya da semantik bileşen kaybı, metaforlaşma ve metonimileştirme (metaphorization and metonymization) yönlerinden benzerlikler bulunmaktadır (Brinton ve Traugott, 2005: 104-107).

Kademeliliğin sözcükselleşme ve gramerleşme literatüründe birkaç farklı anlamı bulunmakla birlikte yaygın anlamı bir değişimin birdenbire değil aşamalı olarak gerçekleşmesidir. Bu anlamda hem sözcükselleşme hem de gramerleşme kademeli olarak gerçekleşen süreçlerdir. Başka bir deyişle bir unsurun sözcükselleşmesi ya da gramerleşmesi birdenbire gerçekleşmemekte, bu süreç çeşitli aşamalardan geçerek geniş bir zamana yayılmaktadır, dolayısıyla kademelilik sözcükselleşme ve gramerleşmenin ortaklaşan bir yönüdür (Brinton ve Traugott, 2005: 26-107).

Gramerleşme ve sözcükselleşme arasında benzeşen başka bir yön de tek yönlülüktür. Her iki süreçte de değişim tek yönlüdür. Gramerleşmede bu yön daha az

gramatikalden daha çok gramatikale iken, sözcükselleşmede ise değişimin yönü daha az sözcükselden daha çok sözcüksele doğrudur (Brinton ve Traugott, 2005: 105).

Birleşme (fusion) yönünden de sözcükselleşme ve gramerleşme benzemektedir. Sözcükselleşmede birleşme eş dizimliliğin donuklaşmasını ve sabitlenmesini içerirken, aynı kavram gramerleşmede de benzer şekilde eşdizimliliğin sabitlenmesini ve donuklaşmasını içermektedir (Brinton ve Traugott, 2005: 105).

Kaynaşma (coalescence) yönünden de sözcükselleşme ve gramerleşme ortaklaşmaktadır. Gramerleşmenin durumunda kaynaşma gramerleşen unsurun fonolojik parçalarının azalmasını ifade ederken, sözcükselleşmenin durumunda ise düzensiz oluşumları meydana getirmeyi ve fonolojik azalmalara yol açmayı karşılamaktadır (Brinton ve Traugott, 2005: 105).

Motivasyonsuzluk (demotivation), deyimleşme ya da semantik bileşen kaybı açısından da sözcükselleşme ve gramerleşme benzemektedir. Semantik bileşen kaybı gramerleşmede daha genel soyut gramatikal anlama yol açmaya meyilli iken, bu özellik sözcükselleşmede semantik özgünlüğü, anlam zenginliğini artırmaya meyillidir (Brinton ve Traugott, 2005: 105).

Sözcükselleşme ve gramerleşme süreçlerinde benzeşen başka bir yön de her ikisinde de metaforlaşma ve metonimileşmenin etkili olmasıdır. Ancak metonimileşme olgusunun harekete geçme biçimi iki süreçte birbirinden farklılık göstermektedir. Sözcükselleşmede metoniminin sosyal koşulda ve ansiklopedik bilgiyle harekete geçmesi daha muhtemelken gramerleşmede ise metonomi daha çok dilsel anlamla harekete geçmektedir (Brinton ve Traugott, 2005: 105).

2.2.2. Sözcükselleşme ve Gramerleşme Arasındaki Farklılıklar

Gramerleşme ve sözcükselleşme süreçleri arasında benzerlikler olduğu kadar farklılıklar da bulunmaktadır. Wischer'a (2000) göre sözcükselleşme daha sözcüksel olan bir dizim (syntagm) içermesine rağmen gramerleşme daha gramatikal olan bir

dizim (syntagm) içermektedir. Benzer şekilde sözcükselleşme daha sözcüksel olan bir sözcükbirim (lexem) içermesine rağmen gramerleşme daha gramatikal olan bir öge içermektedir. Yine aynı araştırmacıya göre sözcükselleşen bir unsura özel semantik bir parça eklenirken gramerleşen bir unsur ise özel semantik bir parçayı kaybetmekte ima edilen kategorik ya da işlevsel anlam ön plana çıkmaktadır (Wischer, 2000: 364-365). Bunun dışında gramerleşme ve sözcükselleşme kategorisizleşme (decategorialization), solma (bleaching), özneleştirme (subjectification), üretkenlik (productivity), sıklık (frequency), tipolojik genellik (typological generality) yönlerinden de farklılıklar bulunmaktadır (Brinton ve Traugott, 2005: 107-109).

Sözcükselleşme ve gramerleşme arasındaki farklardan biri kategorisizleşme (decategorialization) özelliğidir. Bu özellik isim ve fiil gibi tam bir kategorinin ayırıcı söz dizimi karakteristiklerini yitirmesi ya da bu kategorilerin morfolojik işaretleyicilerinin kaybolmasını ifade etmektedir (Hopper, 1991: 22). Kategorisizleşme sözcüksel öğelerin fonksiyonel öge olmaya başladığı mekanizma olduğundan dolayı o gramerleşmeyi tanımlama karakteristiğidir. Kategorisizleşme dönüşüm (isim>sıfat), birleşme gibi sözlüğe girdisi olan kelime yapım türlerinde gerçekleşebilmesine rağmen o genelde sözcükselleşmenin bir karakteristiği değildir (Brinton ve Traugott, 2005: 107).

Gramerleşme ve sözcükselleşmeyi farklılaştıran başka bir yön de anlamsal solmadır. Gramerleşen unsurlarda genelleşme yoluyla anlamın zayıflaması ya da anlam içeriğinin azalması söz konusu iken sözcükselleşen unsurlarda ise büyük ölçüde özel anlam kazanma, anlam içeriğinin zenginleşmesi, somutlaşma söz konusudur (Brinton ve Traugott, 2005: 108).

Gramerleşme ve sözcükselleşmeyi birbirinden ayıran bir diğer yön de öznelleştirmedir. Bu özellik gramerleşmenin karakteristiğidir. Gramerleşme daha çok soyuta, daha az göndergesel işaretleyiciye doğru kayma içerdiğinden dolayı onun öncelikli fonksiyonu konuşurun durum üzerine perspektifini ya da diğer yaptığı şeylere karşı yaklaşımını temsil etmektir. Ancak sözcükselleşme karakteristik olarak

somut ve göndergesel anlam içerdiği için öznelleştirme sözcükselleşmenin bir özelliği değildir (Brinton ve Traugott, 2005: 108).

Üretkenlik açısından da gramerleşme ve sözcükselleşme süreçleri birbirinden ayrılmaktadır. Gramerleşen ögeler; kategori sayılarının giderek genişlemesi, çeşitli türlerden sözcüklerin yerine geçebilmesi anlamında daha üretken olmaya başlarken sözcükselleşen ögelerin ise biçim üretkenliği azalmaktadır (Brinton ve Traugott, 2005: 109).

Sıklık bakımından da sözcükselleşme ve gramerleşme birbirinden farklılaşmaktadır. Gramerleşen ögeler daha çok bağlamda, daha geniş sözcüksel öge yerine kullanılır, bundan dolayı gramerleşen ögeler kaynaklarından (geldikleri yerlerden) daha çok sıklıkta kullanılmaya başlar (Himmelman, 2004: 37). Ancak sözcükselleşme kullanım alanı genişlemesi içermediğinden dolayı bu olguda; genelleşme ve sıklık artışı beklenmez (Brinton ve Traugott, 2005: 109).

Tipolojik genellik açısından da sözcükselleşme ve gramerleşme birbirinden ayrılmaktadır. Gramerleşen unsurlar çok daha geniş bir tipolojik genellik gösterirken, sözcükselleşme biçimlerinin tipolojik genelliğinin yaygın olmadığı görülmektedir. Gramerleşme biçimleri evrensel dilbilimsel olarak çoğalmaya ve bütün semantik sınıfları etkilemeye meyillidir (Bybee, Perkins, and Pagliuca 1994; Heine and Kuteva 2002). Örneğin pek çok dilde vücudun parçaları sıklıkla hal işaretleyicisi olmaya, niyet fiilleri kip olmaya, hareket fiilleri gelecek zaman işaretleyicisi olmaya başlayabilir. Bunun aksine sözcükselleşme ise dilde muhtemel düzensizliklere ya da sistematik etkiye sahip olmayan spesifik alanda gerçekleşmeye meyillidir (Brinton ve Traugott, 2005: 109).

Bu benzerlik ve farklılıklar Brinton ve Traugott (2005: 110)'ta şu şekilde gösterilmektedir:

Özellik	Sözcükselleşme	Gramerleşme
kademelilik (gradualness)	+	+
tek yönlülük (unidirectionality)	+	+
birleşme (fusion)	+	+
kaynaşma (coalescence)	+	+
motivasyonsuzluk (demotivation)	+	+
metaforlaşma ve metonimileşme (metaphorization/metonymization)	+	+
kategorisizleşme (decategorialization)	-	+
anlamsal solma (semantic bleaching)	-	+
öznelleştirme (subjectification)	-	+
üretkenlik (productivity)	-	+
sıklık (frequency)	-	+
tipolojik genelleşme (typological generality)	-	+

Tablo 1: Brinton ve Traugott (2005: 110)'a göre gramerleşme ve sözcükselleşme arasındaki benzerlik ve farklılıklar

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GRAMERLEŞME VE SÖZCÜKSELLEŞME TEORİLERİ BAĞLAMINDA ESKİ TÜRK DİLİ ALANINDA ZARFLARIN İNCELENMESİ

3.1. Eklerle Oluşan Zarflar

Türk dilinde isim ya da fiil kökenli sözcükler, çeşitli biçimbirimleri alıp kalıplaştırmak suretiyle kalıcı zarfları meydana getirmişlerdir. Bu çerçevede hem isim hem de fiil kökenli sözcükler, Türk dilinde zarflara kaynaklık edebilmektedir. Eski Türk dilinde sözcüklere eklerin gelmesiyle gramerleşme ve sözcükselleşme teorileri bağlamında oluşan zarflar ve oluşum evreleri şöyledir:

3.1.1.İsim + Yön Gösterme Hâli Ekiyle Oluşan Zarflar

Eski Türk dili alanında yön gösterme hâli eki olarak *+r*, *+gArU*, *+rU*, *+rA* ekleri bulunmaktadır. Bu eklerden *+r* yönelme hâli ekli zamirlerden sonra, *+rA* yön bildiren isimlerden sonra, *+rU* yönelme hâli ekli isim ve zamirlerden sonra, *+gArU* yer, yön ifade eden kimi zaman da başka anlamlı isimler ve zamirlerden sonra gelmektedir (Eraslan, 2012: 157-158). Erdal eski Türkçede biri yönelme-bulunma (directive-locative) diğeri parçacıl-bulunma (partitive-locative) olarak iki farklı *+rA* ekinin bulunduğunu belirtmektedir. Araştırmacı *+gArU* yön gösterme hâli ekinin Orhun Türkçesinde ve Maniheizt metinlerde çok yaygın olduğunu, geri kalan Uygur metinlerinde ve ilk İslâmî Türkçe metinlerde ekin yaygınlığının azaldığını ifade etmektedir (Erdal, 2004: 177-179). Eski Türk dili alanında yön gösterme hâli ekleri geldikleri isimlere “-e doğru, -a doğru” anlamı katmaktadır. Bu ekler, eklendikleri isimlerin çoğunlukla geçici olarak zarf olmalarını sağlamakla birlikte yer yer gramerleşme bağlamında incelenilecek kalıcı zarflar da oluşturabilmektedir. *Asra* “altta, aşağıda”, *ınaru* “öte, öteye, sonra, itibaren”, *içgerü* “içeriye doğru, içeriye, hükümdara doğru, saraya, saray”, *içre* “içinde, içerde, içeri”, *ilgerü* ‘doğu, ileri’, *kisre* “sonra”, *öñre* “önde, doğuda, ileride”, *soñıra* “bundan sonra”, *taşgaru*

“dışarıya doğru, dışarıya”, *yokkaru* “yukarıya doğru, yukarıya, yukarı” zarflarının yön gösterme hâli ekleriyle oluşmuş gramerleşme bağlamında incelenebilecek zarflar arasında yer aldıklarını söylemek mümkündür.

Asra

Clauson kelimenin “altta, aşağıda” anlamına gelen bir zarf olan *ast*’tan kısaltmış olan “aşağıda, altta” anlamıyla bir zarf olduğunu belirtmektedir. Ayrıca araştırmacı kelimenin “aşağı doğru” anlamıyla bir son çekim edatı, “alçak, aşağı” anlamıyla da sıfat olduğu bilgisini de vermektedir (Clauson, 1972: 250). Erdal “aşağı” anlamını verdiği kelimeyi yer-yön ifade eden +*rA* ekinin bulunduğu sınırlı sayıda örnek arasında göstermektedir. Araştırmacı kelimenin kökeninin *as* olduğu görüşündedir (Erdal, 2004: 178-182). Eraslan kelimenin kökünü **as* biçiminde vermekte, kelimenin bu köke +*rA* ekinin gelmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir. Yazar kelimenin anlamını “alt, altta, aşağıda, aşağı doğru” olarak göstermektedir (Eraslan, 2012: 215). Tarafımızca taranan metinlerde kelimenin kökü olabilecek *as* biçimi tanıklanamamış, *ast* şekline ise ilk İslâmî Türkçe metinlerde *ast* “Çiğil lehçesinde sokak” (DLT 33/19), *kedın öñdün ermez ne soldın orun/ ne astın*⁸ *ne üstün ne otu orun* (KB 18) “Arkada veya önde değildir, ne öndedir; ne sağdadır ne de solda, yeri ne altta ne üstte ne de ortadadır.” örneklerinde rastlanmıştır.

Tarihsel Türk dili alanlarında *asra* sözcüğünün zarf olarak kullanıldığı birçok örnek bulunmaktadır. *Üze kök t(e)ñri (a)sra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlu kıl(ı)nm(ı)ş* “Yukarıda mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insan oğullar yaratılmış.” (KT D 1), *üze tuman turdı asra toz turdı* “Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan duman kalktı.” (IrkB 15) örneklerinde görüldüğü üzere kelime Türk runik harfli külliyatta “aşağıda, altta” anlamında yer-yön zarfı olarak kullanılmakta, sıfat işleviyle kullanımı bulunmamaktadır. Ayrıca bu dönem metinlerinde kelimenin herhangi bir ek almış biçimi de tanıklanamamaktadır.

Kelime Türk Maniheizm çevresi metinlerine ait *anuntumuz siziñe/asra köñülin yüküngeli* “Alçak gönül ile toplanmak için sizin huzurunuzda toplandık.” (ETŞ MM7

⁸ Erdal Clauson’un *astın* kelimesinin kökünün *ast* olduğu görüşüne katılmamakta, kelimenin kökünün *as* olduğunu savunmaktadır (Erdal, 2004: 182).

5-6) örneğinde “alçak, mütevazı” anlamında sıfat olarak kullanılmaktadır. Kelime bu çevreye ait *üze on kat kök asra sekiz kat yer beş teñri üçün turur* “Yukarıda on kat gök, aşağıda sekiz kat yer beş Tanrı içindir.” (Xvastvanif 032-063) örneğinde zarf olarak tanıklanmaktadır. Bu dönemle ilgili taranan metinlerde kelimenin edat olarak kullanımı ve ek almış biçimi tespit edilememiştir.

Türk Budist çevresine ait *edgü sakınçlıg y(a)rıkancuçı biliglig.. asra köñülüg buyan edgü kılınçka iyin bolurlar* “İyi düşünceli, şefkatli, bilgili, alçak gönüllü, iyi amel için istekli olurlar.” (AYLening 411 19-21), *yavlak sakınçlıg yagılarıg alkunı barça adak asra kılıp köni nom üze köntürgey basgay utgay yigedgey tip y(a)rıkadı* “Kötü düşünceli düşmanların tümünü tamamıyla ayak altına alıp doğru kanun üzerine götürecek, kazanacak, yenecek deyip buyurdu.” (AYLening 423 4-7), *asrakı orunta.. tuşıt t(e)ñri yirinte.. neçe bar erser* “Aşağıdaki yerde tuşıt Tanrı yerinde ne kadar var ise” (AYLening 509 1-3) örneklerin ilkinde kelime “alçak, mütevazı” anlamıyla sıfat; ikincisinde kendinden önceki sözcükle eksiz birleşerek “altına, aşağısına” anlamında edat olarak kullanılmakta, üçüncüsünde *asrakı* biçiminde ek almış olarak sıfat işleviyle karşılaşılmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerden *KB*’de *asra* şekliyle yer, yön zarfı olarak bulunmamakta *asrakılar* (KB, 1785), *asrakılarıg* (KB, LXIV), *asrakıg* (KB, 4527) biçimlerinde isim olarak kullanımları da yer almaktadır. Bu dönem metinlerinden *DLT*’te kelimeyle ilgili herhangi bir örnek geçmemekte “asra: alt anlamında bir edat” (DLT, 75/63) bilgisi bulunmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *emel asrasında busuglı ecel* “Emelin altında ecel saklıdır.” (AH 294-295) örneğinde kendinden önceki unsura eksiz bağlanarak “altında” anlamında edat olduğu görülmektedir. *Asra* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Asra</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“altta, aşağıda”	yer-yön zarfı
İrkB	+	“altta, aşağıda”	yer-yön zarfı
ETŞ MM	+	“mütevazı”	sıfat
ETŞ BM	-		
TT II	-		
MTT	-		
KP	-		
AYLening	+	“mütevazı, altında”	sıfat, edat
MaitrSengim	+	“altına”	edat
Üçİtig	-		
BTT III	-		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“aşağıdaki”	sıfat
Xvastvanift	+	“altta, aşağıda”	yer-yön zarfı
Totenbuch	-		
BT 13	-		
DLT	+	“altta, aşağıda”	edat
KB	+	“altta, aşağıda”	isim
AH	+	“altında, aşağısında”	edat

Tablo 2: *Asra* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimede görülen ilk gramerleşme karakteristiğinin semantik değişim olduğu söylenebilir. Kelimenin etimolojisinden hareketle olması beklenen anlamı “aşağı doğru”dur ancak taranan metinlerde bu anlam “bir yerin, bir noktanın alt kısmına

yönelme” anlamı tanıklanamamıştır. Kelime taranan metinlerde “bir yerin, bir noktanın alt kısmında bulunma” anlamına gelmekte, bir yerde bulunma ifade etmektedir. Dolayısıyla bu semantik değişim⁹ Türk runik harfli metinlerden önce gerçekleşmiş olmalıdır. Türk runik harfli metinlerden önce gerçekleşmesi muhtemel olan bir başka gramerleşme karakteristiği de kategori değişimidir. Kelimenin Türk runik harfli metinlerde eksiz hâliyle ve isim türünde tanıklanamaması bu dönemden önce isimden>zarfa bir kategori değişimini akla getirmektedir. Alan literatüründe zarfların ikincil kategoriler olup isim ya da fiil türünden sözcüklerden dönüşümle oluştuğu görüşü de bu değişimleri destekler niteliktedir (Lehman, 2008). Kelimede metinler aracılığıyla takip edebildiğimiz çeşitli gramerleşme karakteristikleri de gerçekleşmiştir. Bunlardan biri kategori değiştirmedir. Türk runik metinlerinde yer-yön zarfı olan kelime Türk Budist çevresi metinlerinde edat olarak karşımıza çıkmıştır. Buna göre zarftan edata bir kategori geçişi olmuştur. Kelimenin zarftan edata geçişi kelimede başka gramerleşme karakteristikleri ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki semantik kayıptır. Kelime edat işlevinde kullanıldığında anlamsal kayba uğramış söz diziminden bağımsız olarak tam bir semantik değer ifade edemez hâle gelmiştir. Başka bir ifadeyle kelime söz diziminde kendinden önceki unsurla birleşerek bir anlam ifade edebilmiştir. Burada birleşmenin (fusion) başka bir gramerleşme karakteristiği olduğu belirtilmelidir. Kelime edat işlevini yerine getirdiğinde gerçekleşen bir diğer gramerleşme karakteristiği sentaktik kayıptır. Buna göre kelime söz diziminde bağımsız olarak tek başına bir görev yerine getirememiş kendinden önceki unsura eksiz birleşerek sentaktik bir görev üstlenebilmiştir. Edat ya da zarf işlevinde kullanıldığında kelimede karşılaşılan ayrı bir gramerleşme karakteristiği kaynaşma (coalescence)dir. Kelimeye eklenen +rA eki, kaynaşmış, adeta onun kalıcı bir parçası gibi olmuştur. Kelimede görülen diğer bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. Kelime +rA yön gösterme hâli ekini aldıktan sonra morfolojik olarak büyük ölçüde donuklaşmış *asrakı*, *asrakılar*, *asrakılarıg*, *asrakıg* örnekleri dışında herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. *Asra* kelimesinin dağılım

⁹ Burada Erdal’ın eski Türkçede biri yönelme-bulunma (directive-locative) diğeri parçacıl-bulunma (partitive-locative) olarak iki farklı +rA ekinin bulunduğu görüşü göz ardı edilmemelidir (Erdal, 2004: 178-179). Şayet bu görüş benimsenirse kelimede bir semantik değişimden bahsetmek zorlaşır. Diğer yandan kelimede görülen başka gramerleşme karakteristikleri bir semantik değişimin gerçekleşmiş olduğuna işaret eder çünkü semantik değişim gramerleşmenin ilk aşamalarındandır.

özelliklerine bakıldığında ise zarf olduğunda fiilden hemen önce gelmemekte, sıfat olarak kullanıldığında isimden hemen önce, edat olduğunda ise daima isimden sonra kullanılmaktadır. KB'deki ekli şekilleri ise isim olmalarından ve vezinden dolayı serbest bir dağılım sergilemektedir. Kelimenin aynı tarihli metinlerde edat, zarf hatta kısmen isim olarak kullanılması hususunu ise gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle açıklamak mümkündür. Bu ilkeye göre sözcüksel bir birim gramatikal bir birime dönüşürken ya da az gramatikal bir öge daha çok gramatikal bir ögeye dönüşürken dönüşmeden önceki biçimleri her zaman dilden kaybolmamaktadır, bazen eski ve yeni şekiller dilde bir arada yaşamaya devam edebilmektedir.

Inaru

Clauson kelimenin *aṇaru*, *ıṇaru*, *ınaru* şekillerinin bulunduğunu belirtmekte, kelimenin etimolojisini de *ol* zamirinin yön eki almış biçimi olarak açıklamaktadır. Ayrıca Clauson kelimenin etimolojik olarak yer ve zaman boyutunda “o noktaya kadar” anlamına gelmesinin beklenmesine rağmen erken dönemlerde “o yerden, o zamandan belirsiz bir zaman veya yere doğru ayrılma” anlamında son çekim edatı olarak da kullanıldığını ifade etmektedir. Araştırmacı Türk dilinin çeşitli alanlarından örneklerle kelimenin fonetik seyrinin karışık olduğu bilgisini de vermektedir. Verilen örneklerle kelime Uygur Türkçesinde *ıṇaru*, Hakaniye lehçesine *naru*, Güneydoğu lehçelerinde *nari*, Özbek Türkçesinde *nari* şeklindedir (Clauson, 1972: 190). Erdal, Clauson'un işaret zamiri *ol*'un yön eki almış biçimi olan *aṇaru* ile *ınaru* kelimesini birbirine karıştırdığını her iki kelimeye ait örnekleri ilk kelimenin altında sıraladığını belirtmektedir. Ayrıca Erdal *ınaru* kelimesinin “ileri, ayrıca” anlamında hem bir zarf hem de son çekim edatı olarak kullanıldığını söylemektedir (Erdal, 2004: 206, 332). Eraslan kelimenin etimolojisini **ina+ ru* biçiminde açıklamakta, anlamını da “öte, öteye, sonra, itibaren” olarak vermektedir (Eraslan, 2012: 299).

Kelime *ınaru*¹⁰ biçimiyle Türk runik harfli külliyatta tanımlanamamaktadır. Kelimenin Türk Maniheizt çevresi metinlerinde *az ınaru barmış, bir ögür muygak*

¹⁰ Kelimenin *aṇaru* biçimi Tonyukuk (D 20) yazıtında bulunmaktadır ancak bu biçimin işlev ve anlam olarak *ınaru* kelimesinden farklı olduğu anlaşılmaktadır.

körmüş “Az öteye gitmiş, bir dişi geyik sürüsü görmüş.” (M I 35 7) örneğinde “öteye” anlamında zarf olarak kullanılmaktadır. Bu çevre metinlerinde kelimenin başka işlevli örnekleriyle ve ek almış biçimleriyle karşılaşmamaktadır.

Kelimenin Türk Budist çevresine ait olan *bodis(a)t(a)v örü turup inaru berü* *körüp bı bıçgu tilep bulmadı* (AYLening 616 18-22) örneğinde *inaru berü* biçiminde ikileme yapısında zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu dönem metinlerinden *amtı maytrı bod(isvt)nıñ abişik kılmaqlag yañı kün ogrınta mintide inaru miñ yılka tegi* “Böylece şimdi Maytrı bodhisattvanın takdir edildiği yeni gün münasebetiyle bu andan itibaren bin yıla kadar” (MaitrSengim 8 II 25-28), *amtıta inaru bu tırtılarnıñ savıña kertgönmedin amtı ok balıktın sürüp üntürünler* “Şimdiden itibaren bu hocaların sözüne inanmadan şu an şehirden sürüp gönderdiler.” (BTT III 25 1-3) örneklerinde ise kelime “-den itibaren, -den başlayarak” anlamında son çekim edatı olarak kullanılmaktadır. Burada kelimenin tek başına kullanılmayıp +DA bulunma hâli ekiyle kaynaşarak +DA *inaru* yapısında kullanılması dikkati çekmektedir. Kelime Türk Budist çevresine ait olan *bu üç tamırlar bir ikintike naru berü kirip bağ tügün bamış teg bolup* “Bu üç damar bir ikinci kez ileri geri girip bağ düğüm bağlamış gibi olup” (Totenbuch18a 382-383) örneğinde *naru berü* ikileme yapısında “oraya, o tarafa” anlamında yer-yön zarfı olarak kullanılmaktadır. Burada kelimenin fonetik erozyona uğramış olması önemli bir noktadır. Kelime Türk Budist çevresi metinlerine ait *ayagka tegimlig bodisvt sansarnıñ berü evrilmekin ukup naru tevrilmekin emgeksiz uçuz ukar* “Hürmete layık bodhisattva Samsāra’nın beriye döndürülüşünü anlayıp öteye çevrilişini kolay ve basit bir şekilde anlar.” (MaitrSengim 44 II 9-12) örneğinde *naru* biçiminde “öteye” anlamında zarf olarak tanıklanmaktadır.

İlk İslâmî Türkçe metinlerde kelime *kalı yarlıkasa barayın naru/ ziyâret kılıp terk yanayın berü* “Müsaade ederseniz, oraya gideyim; ziyaret edip çabucak buraya döneyim.” (KB 5664), *ol naru itindi* “O tarafa süründü.” (DLT 108/98) “oraya, o tarafa” anlamında yer-yön zarfı olarak kullanılmaktadır. Yine bu döneme ait olan *bu künde naru bu özüm tınmadın/munıñ şükri kılgu kerek êrmedin* “Bugünden itibaren ben de durmadan usanmadan bunun şükrünü yerine getireyim.” (KB 754), *munda naru keslinür* “Bundan itibaren kesilir.” (DLT 177/151) örneklerinde kelime “-den

itibaren” anlamında son çekim edatı olarak kullanılmaktadır. Bu dönem metinlerinden DLT (543/444)’te kelimeyle ilgili “taraf anlamında bir edat” bilgisi de bulunmaktadır. Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerde daima *naru* biçiminde olup *ınaru* şekli görülmemektedir. Bu dönem metinlerinde kelimenin *narukı* (KB 2710) ve *narusu* (KB, 3605) şeklinde isim çekim ekini almış olup edat olarak kullanılan iki biçimi de bulunmaktadır. *Inaru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Inaru</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	-		
IrkB	-		
ETŞ MM	-		
ETŞ BM	+	“öteye”	yer-yön zarfı
TT II	-		
MTT	-		
KP	+	“-den itibaren”	edat
AYLening	+	“ileri geri, -den itibaren”	yer-yön zarfı, edat
MaitrSengim	+	“öteye, -den itibaren”	yer-yön zarfı, edat
Üçİtig	-		
BTT III	+	“-den itibaren”	edat
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“ileri geri”	yer-yön zarfı
Xvastvanift	-		
Totenbuch	+	“ileri geri”	yer-yön zarfı
BT 13	+	“den itibaren”	edat
DLT	+	“o tarafa, -den itibaren”	yer-yön zarfı, edat

KB	+	“oraya, -den itibaren”	yer-yön zarfı, edat
AH	-		

Tablo 3: *Inaru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin taranan metinlerde zarf ve edat göreviyle tanıklanmasından isim türünden hiçbir örneğine rastlanmamasından dolayı kelimedeki gramerleşme sürecinin Türk runik metinlerinden önceki zamanlarda ileri bir seviyeye ulaşmış olabileceğini söyleyebiliriz. Türk runik metinlerinden önce kelimede semantik farklılaşma ve kategori değişimi gerçekleşmiş olmalıdır. Alan literatüründe zarfların ikincil kategoriler olup isim ya da fiil türünden sözcüklerden dönüşümle oluştuğu görüşü bulunmaktadır (Lehman, 2008). Bu görüşe göre kelimenin tanıklanamayan bir isimden kategori değişimiyle zarf olduğunu söylemek mümkündür. Metinler aracılığıyla izleyebildiğimiz örneklerde ise kelimede çeşitli gramerleşme karakteristikleri görülmektedir. Bunlardan biri kelimenin zarf ya da edat olduktan sonra KB'deki iki istisna dışında herhangi bir yapım ya da çekim eki alamaz duruma gelmesi morfolojik olarak donuklaşmasıdır. Kelimede görülen başka bir gramerleşme karakteristiği kategori değiştirmedir. Türk Maniheizt çevresi metinlerinde zarf olarak kullanılan kelime daha sonraki metinlerde zarf ve edat olarak kullanılmıştır. Bu durumda *zarf* > *edat* şeklinde bir kategori değişiminden bahsetmek mümkündür. Bir gramerleşme karakteristiği olan bu değişim kendi içinde başka gramerleşme karakteristikleri de ortaya çıkarmıştır. Bu karakteristiklerden ilki semantik kayıptır. Kelime zarf iken “öteye, oraya” şeklinde söz diziminden bağımsız olarak tek başına tam bir semantik değer ifade edebilmesine rağmen edat olduğunda kelimenin çağrışım yönü zayıflamış, söz diziminden bağımsız olarak tam bir semantik değer ifade edemez duruma gelmiştir. Bu durumda kelime kendinden önceki unsura +DA ekiyle birleşerek “-dan itibaren” şeklinde semantik bir değer taşıyabilmiştir. Kelimedeki bir diğer değişiklik ise sentaktik kayıptır. Kelime zarf iken herhangi bir

unsura bağı kalmadan söz dizimsel bir işlev yerine getirebilirken edat olduğunda kendinden önceki unsura +DA ekiyle bağlanarak +DA *ınaru* şeklinde sentaktik bir görev yerine getirebilmiştir. Kelimenin semantik bir değer ifade edebilmesinin ve sentaktik bir görev üstlenebilmesinin bir gramerleşme karakteristiği olan birleşme vasıtasıyla gerçekleştiği söylenebilir. Kelimede görülen çok önemli bir gramerleşme karakteristiği de fonetik erozyondur. Bu karakteristik gramerleşmenin son aşaması olup gramerleşen bir unsurun ses yapısındaki kaybı ifade eder. *Inaru* sözcüğü Türk Maniheizt çevresi metinlerinde *ınaru* biçimindeyken Türk Budist çevresi ve ilk İslâmî Türkçe metinlerde *naru* şeklini almış, ilk ünlüsü /i/’yı kaybetmiştir. Kelimedeki fonetik erozyon ilk İslâmî Türkçe metinlerden sonra da devam etmiş Clauson’un belirttiğine göre kelime kimi lehçelerde /n/ ünsüzünü de kaybederek *arı* biçimini almıştır (Clauson, 1972: 190). Kelimenin zarf ve edat olarak bir arada kullanılması hususunu ise gramerleşmenin aynı anda var olma ilkesiyle açıklamak mümkündür. Bu ilkeye göre bir birimin az gramerleşmiş şekliyle daha yoğun gramerleşmiş biçimi dilin aynı döneminde bir arada bulunabilir, eski biçimi kullanımdan düşmek mecburiyetinde değildir. Bu durumda kelimenin zarf şekli edat biçimine göre daha az gramerleşmiş olmasına rağmen kullanımdan düşmemiş edat biçimiyle birlikte kullanılmaya devam etmiştir. Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında ise zarf olduğunda fiilden önce geldiği ancak bu dağılımın KB’de geçerli olmadığı vezin nedeniyle kelimenin fiilden sonra da kullanılabildiği görülmektedir. Kelime edat olduğunda ise her daim yönettiği isimden sonra kullanılmakta bu durum vezne rağmen KB’de bile değişmemektedir.

İçgerü

Clauson kelimenin *iç* sözcüğünün yön gösterme biçimi olup “içeriye” anlamında bir zarf olarak kullanıldığını söylemektedir. Ayrıca araştırmacı kelimenin Türk dilinin pek çok lehçesinde başındaki /g/ sesi düşmüş şekliyle “iç taraf, iç” anlamında, isim ve sıfat olarak bulunduğunu da ifade etmektedir (Clauson, 1972: 25). Erdal kelimenin “bir şeyi başka bir şeyin içine sok-, tabi kıl-, ele geçir-” anlamındaki *iç+ ger-* fiiline ünlü zarf-fiilinin donuklaşmasıyla oluşmuş olabileceğini, anlamın da “içeri, iç” olduğunu belirtmektedir (Erdal, 1990: 743-744; 2004: 177).

Eraslan kelimenin etimolojisini *iç* + *gerü* olarak açıklamakta, anlamını da “içeri” şeklinde vermektedir (Eraslan, 2012: 214).

Kelime Türk runik harfli külliyatta *içgerü* biçimiyle ve zarf olarak tanıklanamamaktadır. Bu dönemde kelime *(a)rk(ı)ş ıdm(a)z tiy(i)n sül(e)d(i)m k [...]* *t içg(e)rt(i)m* “Kervan göndermiyor” diye sefer ettim ... bağımlı kıldım.” (BK D 25) örneğinde “tabi kıl-, bağımlı ol-” anlamında *içger-* fiili olarak bulunmaktadır. Kelime Türk Maniheizt çevresi metinlerinde *içgerü kirip* “içeri girip” (M I 5 3) örneğinde “içeri” anlamında zarf olarak kullanılmaktadır.

Türk Budist çevresinde *bu yarlıg eşidip beş yüz satıgçı erenler terilip içgerü ötüğ berdiler* “Bu açıklamayı duyan beş yüz tüccar toplanıp içeriye (=saraya) ricada bulundular.” (KP 23), *içgerülüg edgü yemişig kuşlar artatır üçün turkaru kınka teginür* “Kuşlar sarayın güzel yemişlerini berbat ettikleri için sürekli sıkıntı çekiyorum.” (KP 73) örneklerinde kelime “saray” anlamıyla tanıklanmaktadır. Bu örneklerden ikincisinde kelimenin +*lXg* isimden isim yapım ekini aldığı görülmektedir. Kelime Türk Budist çevresine ait *ötrü örü turup ol arıg içinte takı içkerü kirtiler* “Sonra ayağa kalkıp o çay kıyısından da içeri girdiler.” (AYLening 609 14-15) örneğinde “içeri” anlamında zarf olarak kullanılmaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresine ait *kök kalıknıñ bar erür sıgurmak içkermek-lig yörügi adınlar antag ermez* “Göğün (akasa) sığdırmak-içermek manası vardır, diğerlerinin öyle değil.” (Üçltig 104b 9-10) örneğinde “içine almak, ihata etmek” anlamlı, –*mAkIXg* ekiyle bitimsiz fiil biçimi bulunmaktadır. Kelimenin buradaki anlamı Türk runik harfli külliyattaki anlamıyla tam olarak örtüşmemektedir. Bu dönem metinlerine ait *kşanti kılı içkermédük erserler* “Af dileyip boyun eğmedi iseler” (MaitrSengim 65 II 3) örneğinde ise kelime “boyun eğmek” anlamında bitimsiz fiil olarak kullanılmaktadır.

Kelimenin ilk İslâmî Türkçe metinlerde *içgerü* biçimi ve zarf olarak kullanımı tanıklanamamaktadır. Bu dönem metinlerinde *ol atın ewke içgerdi* “O, atını eve soktu” (DLT 120/107); *ol anı begke içgerdi* “O, onu gizlice beye şikâyet etti” (DLT 120/107) örneklerinden birincisinde “içeriye sokmak” , ikincisinde “gizlice şikâyet etmek” anlamında bitimli fiil olarak kullanılmaktadır. *İçgerü*

kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>İçgerü</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	<i>içgerü</i> biçimi bulunmuyor ancak kelimenin kökü olma ihtimali olan <i>içger-</i> fiili mevcut.	<i>içger-</i> fiilinin anlamı “tabi kılmak, bağlamak”tır.	kelime <i>içgertim</i> şeklinde bitimli fiil olarak kullanılmaktadır.
İrkB	-		
ETŞ MM	+	“içeri”	yer-yön zarfı
ETŞ BM	-		
TT II	-		
MTT	-		
KP	+	“içeri, saray”	yer-yön zarfı, isim
AYLening	+	“içeri”	yer-yön zarfı
MaitrSengim	<i>içgerü</i> biçimi bulunmuyor ancak kelimenin kökü olma ihtimali olan <i>içker-</i> fiili mevcut.	<i>içker-</i> fiilinin anlamı “boyun eğmek”tir.	kelime <i>içkermedük erser</i> şeklinde bitimsiz fiil olarak kullanılmaktadır.
Üçİtig	<i>içgerü</i> biçimi bulunmuyor ancak	<i>içker-</i> fiilinin anlamı “içine almak,	kelime <i>içkermeklig yörügi</i> ve

	kelimenin kökü olma ihtimali <i>içker-</i> fiili mevcut.	içermek, ihata etmek”tir.	<i>üirtmemeklig yörügi</i> biçiminde bitimsiz fiil olarak kullanılmaktadır.
BTT III	-		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“içeri”	yer-yön zarfı
Xvastvanift	-		
Totenbuch	+	“içeri”	yer-yön zarfı
BT 13	<i>içgerü</i> biçimi bulunmuyor ancak kelimenin kökü olma ihtimali olan <i>içker-</i> fiili mevcut.	<i>içger-</i> fiilinin anlamı “içine almak, içermek, ihata etmek”tir.	kelime <i>içgerür</i> biçiminde bitimli fiil olarak kullanılmaktadır.
DLT	<i>içgerü</i> biçimi bulunmuyor ancak kelimenin kökü olma ihtimali olan <i>içker-</i> fiili mevcut.	<i>içger-</i> fiilinin anlamı “gizlice şikayet etmek”tir	kelime <i>içgerür, içgerdi</i> biçiminde bitimli fiil içgermek şeklinde bitimsiz fiil olarak kullanılmaktadır.
KB	-		
AH	-		

Tablo 4: *İçgerü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin etimolojisiyle ve semantik değeriyle ilgili bulanıklıklar kelimedeki gramerleşme hususiyetlerinin izahını da güçleştirmektedir. Kelimenin etimolojisi *iç* + *gerü* biçiminde yani isim kökü ve yön gösterme hâli eki olarak kabul edilirse kelimenin anlamının “içeri doğru” olması beklenir ancak taranan metinlerde kelimenin böyle bir anlamının tanıklanamaması iki ihtimali akla getirmektedir. Bunlardan ilki kelimenin Türk dilinin en erken tarihli metinleri olan Türk runik metinlerinden önce semantik değişime uğramış olabileceğidir. İkinci ihtimal ise kelimede böyle bir değişim gerçekleşmediyse kelimenin etimolojisinin *iç* + *gerü* şeklinde olmayacağıdır. Kelimenin etimolojisiyle ilgili diğer bir görüş “bir şeyi başka bir şeyin içine sokmak, bağımlı kılmak” anlamlı *iç* + *ger-* fiiline, ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğudur. Kelimeyle ilgili her iki etimolojide de gramerleşme izlerini görmek mümkündür. Burada kelimedeki gramerleşme karakteristikleri iki görüşe göre açıklanmaya çalışılacaktır. Buna göre her iki etimolojide de semantik değişimle karşılaşılır. Kelimenin etimolojisi *iç* + *gerü* olarak kabul edilirse olması beklenen anlam “bir yerin, bir noktanın içine doğru yönelme”dir. Ancak taranan metinlerde böyle bir anlam tanıklanamamakta kelimenin anlamının “bir yerin, bir noktanın iç kısmında bulunma” olduğu görülmektedir. Bu durumda gramerleşme karakteristiği olan semantik değişimin gerçekleştiği söylenebilir. Kelimenin *iç+ker-* fiiline ünlü zarf fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu kabul edilirse “bağımlı kılarak, içine sokarak, tabi kılarak” gibi bir anlama gelmesi beklenir ancak kelime böyle bir anlamda da tanıklanmaz. Bu durumda da bir gramerleşme karakteristiği olan semantik değişim söz konusudur. Kelime “bir şeyi bir şeyin içine sokma” anlamından “bir şeyin içinde olma” anlamına değişmiştir. Her iki etimolojide de kategori değişimi görmek mümkündür. *İç* + *gerü* biçiminde *iç* ismi +*gArU* ekini alarak kalıcı zarf olmuş, isimden zarfa doğru kategori değişimi gerçekleşmiştir. *İç* + *ger-ü* şeklinde *içger-* fiili ünlü zarf-fiilini alarak kalıcı zarfa dönüşmüş fiilden zarfa kategori değişimi gerçekleşmiştir. Her iki etimolojide de gramerleşme karakteristiği olan kaynaşmayla karşılaşılır. *İç* + *gerü* biçiminde +*gArU* ekinin *iç+ger-ü* biçiminde –*ü* ünlü zarf-fiilinin kelimenin bünyesine kaynaşması, onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Son olarak her iki etimolojide de donuklaşmanın olduğu

söylenbilir. Kelimeler +*gArU* ekini ya da ünlü zarf-fiilini aldıktan sonra donuklaşmış –*mAkIXg*, +*rAk* gibi çok az istisna dışında başka bir ek alamaz duruma gelmişlerdir.

İçre

Clauson kelimenin *iç* sözcüğünün +*re* ekli biçimi olduğunu, “içinde, iç tarafta” anlamına geldiğini, “bir şeyin içine hareket etmek” ya da “bir şeyin içinde beklemek, bulunmak” anlamında son çekim edatı olarak da kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca araştırmacı kelimenin güneydoğu ve güneybatı Türk lehçelerinde yaşadığı bilgisini de vermektedir (Clauson, 1972: 30). Erdal eski Türkçede işlevleri ve kaynakları farklı olan iki +*rA* ekinin bulunduğunu belirtmekte bunlardan ilkinin yönelme-bulunma (directive-locative), ikincisini parçacıl-bulunma (partitive-locative) olarak adlandırmaktadır. Araştırmacı “iç taraf” anlamını verdiği *içre* sözcüğünü de ilk grupta bulunan eki taşıyan az sayıda sözcük arasında göstermektedir (Erdal, 2004: 178-179).

Kelime Türk runik harfli külliyatta *n(e)η yıls(i)g bod(u)nka ol(u)rm(a)d(i)m içre (a)şs(i)z t(a)şra tons(u)z y(a)b(i)z y(a)bl(a)k bod(u)nta üze ol(u)rt(u)m* “(Ben) hiç de zengin müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) içeride aşı (yiyeceği) olmayan, dışarıda elbisesi bulunmayan bir halk üzerine hükümdar oldum.”¹¹ (KT D 26) örneğinde yer-yön zarfı olarak tanıklanmaktadır. Yine bu dönem metinlerinde *b(e)d(i)zçi koop k[(e)lürt(ü)m m(e)n(i)η] s(a)b(i)m(i)n sim(a)dı içr(e)ki b(e)d(i)zçiğ it(t)ı* “Çin hakanından çok sanatkârlar getirttim. (Çin hakani) benim sözümü kırmadı, (kendi) saray sanatkârlarını gönderdi.” (BK K 14) örneğinde +*kI* ekini alarak “saray, yönetim merkezi” anlamında isim olarak kullanılmaktadır. Kelime Türk runik harfli külliyata ait *(a)pa t(a)rk(a)ng(a)ru içre s(a)b idm(i)ş* “Apa Tarkan’a gizli haber göndermiş.” (Ton. K 34) örneğinde “gizli” anlamında sıfat olarak kullanılmaktadır. Kelimenin Türk Maniheizt ve Türk Budist çevresine ait olan *kut sını kamag t(e)ηri yeri-niη [ortosın] içre ög sını berdın* “Kut gövdesi bütün Tanrı

¹¹Şirin User bu cümlede geçen *içre* sözcüğünü çeşitli araştırmacıların görüşlerinden ve sözcüğün modern Türk lehçelerindeki anlamlarından hareketle “karın (mide)” şeklinde anlamlandırmakta cümlelerin “karnı (midesi) aç, bedeni (sırtı) çıplak berbat (durumda bir) halka kağan oldum” şeklinde aktarılması gerektiği görüşünü savunmaktadır (Şirin User, 2009: 55).

yerinin içinde akıl gövdesi verdin.” (MTT 0169-0201), *taloy içre sığurdı* “Deniz içine sığdırdı.” (Xuan VIII 0972) örneklerinde “içine, içinde” anlamında edat olarak kullanıldığı görülmektedir.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *olan tünekte ne ârzû tiler sen tilek/tilek uçmak içre bolur* kut yölek “Zindanda ne gibi arzu ve dilek ararsın; dilek, arzu ve saadet cennet içinde olur.” (KB 3521), *ol yançuk içre yarmak karwandı* “O, para kesesinin içinde bir dirhem aradı.” (DLT 391/306) örneklerinde “içinde” anlamında edat olarak kullanılmaktadır. Taranan metinlerde kelimenin zarf olarak kullanıldığı örnek Türk runik harfli külliyatta tanıklanmıştır. Kelime Türk Maniheizt, Türk Budist çevresi ve ilk İslâmî Türkçe metinlerde büyük ölçüde edat olarak kullanılmaktadır. Kelimenin çoğunlukla kendinden önceki sözcüğe eksiz bağlanması ya da onu eksiz olarak yönetmesi kelimeyi yer-yön zarfı gibi göstermektedir ancak kelime tanıklanan pek çok örnekte kendinden önceki sözcükle birleşerek bir semantik değer ifade etmekte, başka bir ifadeyle tek başına tam bir anlam ifade edememektedir, bu özellik de edatları zarflardan ayırmakta kelimenin edat olduğunu göstermektedir. *İçre* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>İçre</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“içeri, gizli, saray”	yer-yön zarfı, sıfat ve isim
İrkB	+	“içine”	edat
ETŞ MM	-		
ETŞ BM	-		
TT II	-		
MTT	+	“içine, içinde”	edat
KP	-		
AYLening	-		
MaitrSengim	-		
Üçİtig	-		

BTT III	-		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“içine, içindeki”	edat
Xvastvanift	+	“içinde”	edat
Totenbuch	-		
BT 13	-		
DLT	+	“içine, içinde”	edat
KB	+	“içine, içinde”	edat
AH	+	“içinde”	edat

Tablo 5: *İçre* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimede görülen ilk gramerleşme karakteristiğinin semantik değişim olduğu söylenebilir. Kelimenin etimolojisinden hareketle olması beklenen anlamı “içeri doğru”dur ancak taranan metinlerde “bir yerin, bir noktanın iç tarafına yönelme” anlamı tanıklanamamış, kelimenin “bir yerin iç kısmında bulunma” ifade ettiği görülmüştür. Dolayısıyla bu semantik değişim¹² Türk runik harfli metinlerden önce gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimede görülen bir başka gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Kelimenin +rA eksiz şekli isimken bu eki aldıktan sonra önce zarf daha sonra edat olmuştur. Dolayısıyla kelimede isim>zarf>edat şeklinde bir kategori değişiminden bahsetmek mümkündür. Kelimenin metinlerde hem isim hem zarf ya da hem isim hem edat olarak bir arada kullanılmasını ise gramerleşmenin aynı anda var olma ilkesiyle izah edilebilir. Bu ilkeye göre sözcüksel bir unsur gramatikal bir unsura ya da az gramatikal bir unsur daha yoğun bir gramatikal unsura dönüşürken eski şekilleri kullanımdan düşmek zorunda değildir, eski ve yeni şekiller

¹²Erdal’ın eski Türkçede biri yönelme-bulunma (directive-locative) diğeri parçacıl-bulunma (partitive-locative) olarak iki farklı +rA ekinin bulunduğu görüşünün göz ardı edilmemesi hususu bu kelime için de geçerlidir (Erdal, 2004: 178-179).

dilin aynı döneminde bir arada yaşayabilir. Kelimede kategori değişiminin ardından karşılaşılan bir başka gramerleşme karakteristiği ise donuklaşmadır. İsimken pek çok eki alabilen kelime zarf ya da edat olduğunda bu ekleri birkaç istisna dışında alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin edat şeklinin gramerleşme derecesi zarf biçimine göre daha ileridir. Bu durumda kelimenin edat şeklinde çeşitli gramerleşme karakteristiklerini zarf biçimine göre daha ileri derecede görmek mümkündür. Buna göre kelime edat olduğunda zarf şekline göre semantik ve sentaktik kayba uğramış, söz diziminden bağımsız tam bir anlam ifade edememiş, tek başına sentaktik bir görev üstlenememiştir. Bu aşamada kelimenin semantik değer ifade etme ve sentaktik görevi yerine getirme işlemi bir başka gramerleşme karakteristiği olan birleşme vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle kelime kendinden önceki sözcükle bazen eksiz bazen de ekle birleşerek semantik bir değer ifade edebilmiş, söz dizimsel bir görev üstlenebilmiştir. Kelimede diğer bir gramerleşme karakteristiği olarak *+rA* ekinin sözcüğün bünyesine kaynaşmadan bahsedilebilir. Burada ekin kelimeye kaynaşması sanki kelimenin kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında isimken serbest bir dağılım gösterdiği, zarf işlevinde iken bazen fiilden hemen önce bazen de fiilden önceki sözcüğün arakasında kullanıldığı, edat görevinde ise mutlak suretle bağlı bulunduğu isimden sonra geldiği görülmektedir. Son olarak kelimenin “saray” anlamını metaforik bir ilişkiyle kazandığı söylenebilir.

İlgerü

Clauson kelimenin etimolojisini *ilk* kelimesinin kısaltmış yön gösterme şekli olarak açıklamaktadır. Araştırmacı kelimenin normalde mekânda “ileriye doğruluk” ifade ettiğini, eski dönemde ana yönler yüz doğuya doğru dönerek belirlendiği için “doğuya doğru” anlamında olduğunu, daha sonraki dönemlerde zamanın bazı dönemleri için “daha eski, önce gelen “ anlamlarına geldiğini belirtmektedir. Ayrıca yazar tarafından kelimenin Türk dilinin bütün lehçelerinde çeşitli fonetik varyantlarıyla yaşadığı, 14.-15. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde *ileri* biçimiyle sıfat, zarf ve son çekim edatı olarak kullanıldığı bilgisi de verilmektedir (Clauson,1972: 144). Erdal kelimeyi donuklaşmış yön sözcükleri arasında göstermekte kelimenin anlamını da “ileri, ileriye doğru, doğuya doğru” olarak vermektedir (Erdal, 2004: 370).

Kelime Türk runik harfli külliyyat çevresine ait olan *türük k(a)g(a)n ötük(e)n yış ol(u)rs(a)r ilte buñ yok ilg(e)rü ş(a)ntuñ y(a)zıka t(e)gi sül(e)d(i)m* “Türk(lerin) hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevkettim.” (KT G 3), *k(a)ñ(i)m k(a)g(a)n süsi böri t(e)g (e)rm(i)ş y(a)gısı kooñ t(e)g (e)rm(i)ş ilg(e)rü kuur(i)g(a)ru sül(e)p ti[r]m[(i)ş]* “Babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş. Doğuya ve batıya sefer edip adam toplamış (ve) yığmış.” (KT D 12), *uyg(u)r (e)lt(e)b(e)r yüzçe (e)r(i)n ilg(e)rü t[(e)z(i)p b(a)rdı...]* “Uygurların Elteberi yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp gitti.” (BK D 37), *ançıp ol yıl küzün ilgerü yorıdım* “Bu şekilde o yıl güz mevsiminde doğuya hareket ettim.” (ŞU D 8) örneklerinde kelime “ileri, doğu, doğuya doğru” anlamında yer-yön zarfı olarak kullanılmaktadır. Kelime taranan Türk Manihesit çevresi metinlerinde tanıklanamamış, bu çevreyle ilgili olarak EDPT (1972: 144)’te bulunan *yokaru kodı ilgerü kerü atı eştilmiş* “Yukarı aşağı ileri geri adı duyulmuş.” örneğinde kelimenin ikileme biçiminde yer-yön zarfı işlevinde olduğu görülmüştür. Kelime Türk Budist çevresiyle ilgili taranan metinlerde sadece bir metinde tek yerde yüklemi ve diğer unsurları eksik olarak tanıklanabilmiştir. Kelimenin tanıklandığı örnek ise şu şekildedir: *ilgerüsi kerüsi [...] küntüni tagdını tar [te]girmileyü yüz elig bere ol* (HTIII 0570). Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerde de tanıklanamamaktadır.

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelime Türk runik harfli metinlerde pek çok örnekte tanıklanmakta, Türk Maniheist ve Türk Budist çevresi metinlerinde birer örnekte bulunmakta, ilk İslâmî Türkçe metinlerde hiçbir örnekte geçmemektedir. Bu durum kelimedeki gramerleşme karakteristiklerinin izahını güçleştirmektedir. Bu güçlüklerle rağmen kelimedeki gramerleşme karakteristikleri açıklanmaya çalışılacaktır. Kelimenin etimolojisi kaynaklarda *il* isim kökü +*gArU* yön gösterme hâli eki olarak geçmektedir. Bu durumda kelimenin “doğuya doğru” anlamında olması beklenir ve bu anlam Türk runik harfli metinlerde *uyg(u)r (e)lt(e)b(e)r yüzçe (e)r(i)n ilg(e)rü t[(e)z(i)p b(a)rdı...]* “Uygurların Elteberi yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp gitti.” (BK D 37) örneğinde tanıklanır. Kelimenin “bir noktanın, bir yerin doğu tarafına yönelme” anlamıyla kullanımında herhangi bir gramerleşme karakteristiği görülmez. Kelime bu

anlamda ve bağlamda geçici zarf işlevini yerine getirmektedir. Ancak kelime Türk runik metinlerinde “bir noktanın, bir yerin doğu tarafına bulunma” anlamında kalıcı şekilde yer-yön zarfı olarak da kullanılmaktadır. Bu durumda gramerleşmenin ilk aşamalarından olan semantik değişimden bahsedilebilir. Bir birimin gramerleşmemiş şekliyle gramerleşmiş biçiminin aynı dönem metinlerinde bir arada bulunması ilk bakışta bir çelişki gibi düşünülebilir ancak bu durum gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle açıklanabilmektedir. Kelimeye dair başka gramerleşme karakteristiklerini çalışma kapsamına giren diğer çevre metinlerinde yeterli veri bulunmadığından açıklamak zordur. Son olarak Clauson (1972: 144)’un verdiği bilgilerden hareketle kelimenin gramerleşme sürecinin Türk dilinin daha sonraki dönemlerinde devam ettiği, hatta ekteki /g/ sesini kaybederek gramerleşmenin son aşamalarından olan fonetik erozyona uğradığı söylenebilir.

Kisre

Clauson kelimenin “geride, sonra, sonradan, batıda” anlamlarına geldiğini, *ke’ye +rū bulunma hâli ekinin getirilmesiyle oluştuğunu, oluşum biçiminin bünyesinde +rū’ yön eki taşıyan *kerū* kelimesi ile karşılaştırılabileceğini belirtmektedir. Yazar kelimeye yer alan /s/ sesinin izah edilemediğini de ifade etmektedir (Clauson, 1972: 751). Erdal eski Türkçede işlevleri ve kaynakları farklı olan iki +rA ekinin bulunduğunu belirtip bunlardan ilkinin yönelme-bulunma (directive-locative), ikincisinin parçacıl-bulunma (partitive-locative) olarak adlandırmaktadır. Araştırmacı “geri, batı” anlamlarını verdiği *kisre* sözcüğünü de ilk grupta bulunan eki taşıyan az sayıda sözcük arasında göstermektedir. Ayrıca yazar tarafından kelimenin *ke+sin+re biçiminden hece yutumuyla oluşma ihtimalinin bulunduğu dile getirilmekte, kelimenin kökünün ke+n, ke+din, ke+c, ke+ce, ke+rū sözcüklerinde tanıklandığı bilgisi de verilmektedir (Erdal, 2004: 178-179).

Kelime Türk runik harfli külliyatta *öñre kūn togs(ı)kd(a)kı bodun kisre ay tugsıkdaki bodun tört bulıñdaki bodun i[ş k]üç birür* “Doğuda gün doğusundaki halktan batıda ayın doğduğu yöne kadarki halk dört taraftaki halk bana kulluk eder.” (Ta B 3-4) örneğinde “batı, batıda” anlamıyla yer-yön zarfı olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *süçig s(a)b(ı)n y(e)mş(a)k (a)gın (a)r(ı)p ır(a)k*

bod(u)n(u)g (a)nça y(a)gutır (e)rmiş y(a)gru koontukda kisre (a)n(i)g bil(i)g (a)nta öyür (e)rm(i)ş “Tatlı sözle, yumşak ipekle kandırıp uzaktaki halkları bu şekilde (kendilerine) yaklaştırmış. Yaklaştırdıktan sonra da gereken kötülüğü orada düşünürmüş.” (KT G 5) örneğinde “-dan sonra” anlamıyla son çekim edatı olarak kullanıldığı görülmektedir. Kelime Türk Maniheizt çevresinde ait *antada kesre ne bolgay tipen biltim(i)z* “Ondan sonra ne olacağını bildik” (Xvastvanif 156-190) örneğinde “-dan sonra” anlamında son çekim edatı olarak kullanılmaktadır.

Kelime erken tarihli Türk Budist çevresine ait *anta ötrü badarı braman bu muntag türlüg öñre kisre işidmedük teñri teñrısı burkannıñ edgü atın küsin işidip alku etüzinteki tü tüpleri barça yokarı turdı* “Bunun üzerine Badhari brahman vaktiyle işitmediği Tanrılar Tanrısı Burkan’ın bu türlü iyi adını şöhretini işitince bütün vücudundaki kılların uçları hep yukarı dikildi.” (MaitrSengim 13 I 21-26) örneğinde ikileme biçiminde “vaktiyle” anlamında zarf olarak kullanılmaktadır. Aynı metne ait *ötrü tükel bilge maytrı burkan öñre kisreki ödlerig bilge biligin koduru kolulap şanki toyınka inçe tip yarlıkayur* “Bunun üzerine mükemmel kıymetli maytrı burkan evvelki ve sonraki zamanları hikmeti ile tamamıyla mülhaza ettikten sonra rahip Şankha’ya haşmetle şöyle der” (MaitrSengim, 48 I 4-7) örneğinde kelime +*kl* ekini alarak sıfat işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin taranan metinler içerisinde Türk runik harfli külliyatta yaygın olarak kullanıldığı, Türk Maniheizt ve Türk Budist çevresi metinlerinde kullanımının oldukça azaldığı, ilk İslâmî Türkçe metinlerde ise kullanılmadığı görülmektedir. *Kisre* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Kisre</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“batıda, -den sonra”	yer-yön zarfı, edat
IrKB	-		
ETŞ MM	-		
ETŞ BM	-		
TT II	-		

MTT	+	“metin eksik olduğu için anlam tespit edilemiyor”	“metin eksik olduğu için işlev tespit edilemiyor”
KP	-		
AYLening	-		
MaitrSengim	+	“vaktiyle, sonraki”	zaman zarfı, sıfat
Üçİtig	-		
BTT III	-		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	-		
Xvastvanift	+	“-den sonra”	edat
Totenbuch	-		
BT 13	-		
DLT	-		
KB	-		
AH	-		

Tablo 6: *Kisre* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin eski Türk dili alanının en erken tarihli metinlerinde zarf olarak tanıklanması isim türünden kullanımına rastlanmaması gramerleşme sürecinin Türk runik harfli külliyattan önce gerçekleşmeye başladığına işaret edebilir. Alan literatüründe zarfların ikincil kategoriler olup isim ya da fiil türünden sözcüklerden dönüşümle oluştuğu görüşü bulunmaktadır (Lehman, 2008). Bu görüş göre kelimenin tanıklanamayan bir isimden zarfa dönüşerek kategori değiştirmiş olması muhtemeldir. Gramerleşme sürecinde kategori değişiminden önce semantik farklılaşma gerçekleşmektedir. Taranan metinler aracılığıyla kelimede

izleyebildiğimiz gramerleşme karakteristikleri ise kategori değiştirme, semantik kayıp, birleşme ve donuklaşmadır. Kelime “batı, batıda” anlamında yer-yön zarfı olarak kullanımının yanın da “-dAn sonra” anlamında son çekim edatı olarak da kullanılmaktadır. Bu durumda kelimenin zarftan edata geçerek kategori değiştirmiştir ancak bu değişimin ne zaman gerçekleştiğini tahmin etmek güçtür. Kelimenin Türk runik harfli külliyatta hem zarf hem de edat olarak bir arada bulunmasını gramerleşmenin aynı anda var olma ilkesiyle açıklamak mümkündür. Bu ilkeye göre kelimenin daha az gramerleşmiş biçimiyle daha yoğun gramerleşmiş şekli dilin aynı döneminde bir arada bulunabilir. Başka bir deyişle bir kelime daha az gramatikal bir konumdan daha yoğun bir gramatikal konuma geçerken daha az gramatikal şekli kullanımdan düşmek, kaybolmak zorunda değildir, eski ve yeni biçimler bir arada kullanılmaya devam edebilir. Kelime edata geçtiğinde bir gramerleşme karakteristiği olan semantik kayba uğramış, söz diziminden ya da başka unsurlardan bağımsız olarak müstakil bir semantik değer ifade edemez hâle gelmiştir. Kelimenin edat olarak kullanıldığında söz diziminde +DA eki aracılığıyla kendinden önceki unsura birleşerek edat görevini yerine getirebildiği görülmektedir. Bu durumda kelime zarftan edata kategori değiştirdiğinde sentaktik kayıp da gerçekleşmiştir. Kelime karşılaşılan bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. Sözcük hem zarf hem de edat olarak kullanıldığına donuklaşmış çok az istisna dışında ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimede gerçekleşen diğer bir gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. +rA ekinin kelimeye kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimenin eski Türk dili alanı metnlerindeki dağılım özelliklerine bakıldığında sıfat olduğunda mutlaka isimden önce edat olduğunda isimden sonra kullanıldığı zarf işlevindeyken kısmen serbest bir dağılım sergilediği görülmektedir.

Öğre

Clauson kelimenin hem zaman ve mekân gösteren hem de hareket ve durağanlık belirten *öŋ* isminden türediğini sıfat veya zarf olarak kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca araştırmacı kelimenin en erken dönemlerde “doğu, doğuya doğru” anlamında ana yönlerden birini gösterdiğini, dilin daha sonraki dönemlerinde “önde, ileriye doğru, önceki, önceden, vaktiyle” anlamlarına geldiğini, kelimenin mastar ya da ayrılma hâli ekli biçiminin “önce” anlamında olduğunu söylemektedir

(Clauson, 1970: 189). Erdal kelimeyi yönelme-bulunma (directive-locative) anlamlı donuklaşmış yön sözcükleri arasında göstermekte kelimenin anlamını da “önce” olarak vermektedir. Yazar kelimenin bir zarf olup son çekim edatı olarak tanıklanmasının zor olduğunu da belirtmektedir (Erdal, 2004: 370-401). Gabain anlamını “ön, önce” olarak gösterdiği kelimeye son çekim edatları arasında yer vermektedir (Gabain, 2007: 95).

Kelime Türk runik harfli külliyata ait *yogçı sıg(ı)tçı öñre küün tugs(ı)kd(a) bükli çöl(lü)g (e)l t(a)bg(a)ç tüpüt (a)p(a)r pur(u)m kırk(ı)z üç kuurık(a)n ot(u)z t(a)t(a)r kut(a)n t(a)t(a)bı bunça bod(u)n k(e)l(i)p(e)n sıgtam(ı)ş* “ (Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurikanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar bunca halklar gelerek ağlamışlar.” (KT D 4) örneğinde “doğuda” anlamında yer-yön zarfı olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevreye ait *öt(ü)k(e)n y(e)r(i) koonm(ı)ş t(e)y(i)n (e)ş(i)d(i)p b(i)ry(e)ki bod(u)n kuury(a)kı bod(u)n yıry(a)kı öñr(e)ki bod(u)n k(e)lti* “(Türk halkı) Ötüken toprağına yerleşmiş diye haber alıp güneydeki, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar (üzerimize) geldi.” (Ton. 17) örneğinde “önceki” anlamında sıfat işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin bu dönem metinlerinde *ait evi on kün öñre ürküp barmış* “Karargâhını on gün önce korkup taşımış.” (ŞU G 7).örneği “önce” anlamıyla ve edat olarak tanıklandığı tek örnektir.

Kelimenin Türk Manihesit çevresinde *yime yer t(e)ñri yok erken öñre ne bar ermiş* “Yine yer Tanrısı yok iken önce ne varmış?” (Xvastvanif 156-190) örneğinde “önce” anlamında zarf olarak kullanılmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerinde başka işlevli örneğine rastlanmamaktadır.

Kelimenin Türk Budist çevresi metinlerinde işlev ve biçim açısından çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Bu çevreye ait *aşnuça k(e)ntüleri öñre ölürü tüketmiş tnl(ı)glar üçün bo nom erdinig bititsünler okısunlar okıtsunlar* “Önce kendileri vaktiyle öldürerek tükettikleri canlılar için bu din cevherini yazdırsınlar, okusunlar, okıtsunlar.” (AYLening 22 12-16), *biz yime öñre şakimim burkan şazmınta şmnançlar erdimiz* “Biz yine vaktiyle Şākyimuni Burkan’ın dininde rahibe idik.”

(MaitrSengim 66 I 3-5) örneklerinde kelime “önce, vaktiyle” anlamında zarf, *m(e)n sizlerke öñre ajuntakı bu nom erdinike ağır ayag kılmuş tıltagımın nomlayı bireyin tip* “Ben sizlere önceki dünyadaki bu din cevherine büyük saygı gösterme nedenimi öğreti vereyim deyip” (AYLening 570 18-21) örneğinde “önceki” anlamında sıfat olarak kullanılmaktadır Kelimenin *teñri teñrisi burkanta öñrerek yalañuk etüzin ıdalap tujit teñri yirinte togdı* “Tanrılar Tanrısı Burkan’dan önce insanlar âlemini bırakıp Tpsita (adlı) Tanrılar diyarında doğdu.” (Maitr Sengim 103 I 5-7) örneğinde +rAk ekini de alarak son çekim edatı işlevinde kullanılmaktadır. Kelimenin [o]l kuvrag-nıñ **öñresin** ken[i]n bilgäli bolmadı “O topluluğun öncesini ve sonrasını bilemedi.” (Xuan VII 1154) örneğinde iyelik ve belirtme hâli eklerini alarak “öncesini” anlamında isim görevinde kullanılmaktadır. Bu çevreye ait *teñri hanımız yaratmış kamağ sudurlar şastrlarnıñ sü başlag-ın, yaromış ol öñre-ki-ler-niñ-de ertmiş* “Tanrı hanımızın yarattığı bütün vaizlerin, akaid kitaplarının orduların başlangıcını parlatmıştır, öncekileri de devam ettirmiştir.” (Xuan 0193) örneğinde kelime aitlik, çokluk, ilgi ve bulunma hâli eklerini alarak isim görevinde tanıklanmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerde Türk runik harfli külliyat, Türk Maniheizt ve Türk Budist çevresindeki biçim, anlam ve işlevleriyle bulunmamaktadır. Kelimenin ilk İslâmî Türkçe metinlerden DLT(609/501)’te bir örneği geçmekte ancak bu örneğin okunması ve anlamlandırılmasıyla ilgili tartışmalar bulunmaktadır. *Öñre* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Öñre</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“doğuda, önceki, önce”	yer-yön zarfı, sıfat, edat
İrkB	-		
ETŞ MM	-		
ETŞ BM	-		
TT II	-		

MTT	+	“önce”	zarf
KP	+	“önce”	zarf
AYLening	+	“önce, önceki”	zarf, sıfat
MaitrSengim	+	“önce, vaktiyle, önceki, -den önce”	zarf, sıfat, edat
Üçİtig	-		
BTT III	-		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“önce, önceki, öncesi, -den önce”	zarf, sıfat, edat, isim
Xvastvanift	+	“önce”	zarf
Totenbuch	+	“önce, -den önce”	zarf, edat
BT 13	+	“vaktiyle”	zarf
DLT	-		
KB	-		
AH	-		

Tablo 7: *Öñre* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimedeki Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimedeki metinler vasıtasıyla izlenebilen ilk gramerleşme karakteristiği semantik değişimdir. Bünyesinde bulunma- ayrılma (directive-locative) anlamlı *+rA* yön ekini bulunduran kelime Türk runik harfli külliyat çevresinde “doğu, doğuda” anlamında yer-yön adı olup yer-yön zarfı olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerinden sadece *evi on kün öñre ürküp barmış* “Karargâhını on gün önce korkup taşımış.” (ŞU G 7) örneğinde “önce” anlamında edat olarak kullanıldığı görülmüştür. Dolayısıyla kelimedeki semantik değişimin burada başladığını söylemek mümkündür. Bu değişim “bir yerin doğu kısmında bulunma” anlamından

“bir zamandan önce gerçekleşme/gerçekleşmeme” şeklinde olmuştur. Kelime Türk Maniheizt, Türk Budist ve ilk İslâmî Türkçe metinlerde “doğuda” anlamında tanıklanamamaktadır. Kelimede karşılaşılan ikinci gramerleşme karakteristiği kategori değiştirmedir. Bu değişim yer-yön zarfından zaman zarfına sonra da edata doğru olmuştur. Türk runik metinlerinde “doğuda” anlamında yer-yön zarfı olan kelime Türk Maniheizt ve Türk Budist metinlerinde “önce” anlamında zaman zarfı ve “-den önce” anlamında edat işleviyle kullanılmıştır. Bu dönem metinlerinde kelimenin çeşitlik ekleri alarak isim, sıfat, zarf ya da edat olarak kullanılması ilk bakışta bir çelişki gibi düşünülebilir ancak bu durum gramerleşmenin aynı anda var olma ilkesiyle izah edilebilir. Bu ilkeye göre sözcüksel bir birim gramatikal bir birime dönüşürken sözcüksel biçiminin daima kullanımdan düşmesi gerekmez, dilin aynı döneminde sözcüksel şekliyle gramatikal biçimi bir arada bulunabilir. Kelime edat hâlinin gramerleşme derecesi zarf şekline göre daha ileridir. Bu durumda kelimenin edat şekli zarf biçiminden semantik ve sentaktik yönden daha zayıftır. Zarf biçimi söz diziminden bağımsız olarak semantik bir değer ifade edebilirken edat şekli söz dizimine bağlı kalmadan tam bir semantik değer ifade edemez. Edat işlevindeyken kelimenin bir semantik değer ifade edebilmesi, söz dizimsel bir işlev üstlenebilmesi bir başka gramerleşme karakteristiği olan birleşme aracılığıyla gerçekleşmektedir. Başka bir deyişle kelime söz diziminde kendinden önceki unsura eksiz ya da +DA ekiyle birleşerek bir semantik değer taşıyabilmekte, söz dizimsel bir görev yerine getirebilmektedir. Kelimede bir başka gramerleşme karakteristiği olarak kaynaşmadan bahsedilebilir. Kelimeye geçici bir görev yüklemek amacıyla gelen +rA eki kaynaşmış, sözcüğün kalıcı bir parçası gibi olmuştur. Bu durum gramerleşme literatüründe kaynaşma (coalescence) terimiyle ifade edilmektedir. Kelimede gerçekleşmesi beklenen bir diğer gramerleşme karakteristiği donuklaşma beklenen seviyede gerçekleşmemiştir. Kelime zarfa ya da edat dönüştüğünde morfolojik olarak donuklaşması, herhangi bir ek alamaması gerekirken yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere +kI, +(s)I, +rAk gibi ekleri alabilmiştir.

Taşgaru

Clauson kelimenin *taş* sözcüğünün yön biçimi olup zarf olduğunu ve “dışarı doğru” anlamına geldiğini belirtmektedir. Yazar kelimenin pek çok Türk lehçesinde

daşkar, dışarı, daşarı, tışkaru, taşkaru biçimleriyle bazı fonetik değişikliklere uğramış olarak bulunduğunu da ifade etmektedir (Clauson, 1972: 563). Erdal kelimeyi donuklaşmış yön sözcükleri arasında göstermekte, kelimenin anlamını “dışarı” olarak vermektedir. Yazar ayrıca *taşgaru* ile “çıkmaq” anlamı *taş-ık* ile “çıkarmak” anlamı *taş-gar-* arasında bir ilişkinin şüphesiz olduğunu da ifade etmektedir (Erdal, 1990: 744-745; 2004: 177, 370). Eraslan kelimenin anlamını “dışarı, dışarıya” olarak vermekte, etimolojisini de *taş + karu* şeklinde göstermektedir (Eraslan, 2012: 214).

Kelime *taşgaru* biçimiyle Türk runik harfli külliyatta tanıklanamamaktadır. Türk Maniheizt çevreye ait *t(e)ñrim [si]z-iñ eliniz-de oyun oynasar taşgaru iki tümen bere yerden eştilür* “Tanrım sizin elinizde oyun oynasa dışarı yirmi bin mil yerden duyulur.” (MTT 0387-0402) örneğinde kelimenin “dışarı” anlamında yer-yön zarfı olduğu görülmektedir.

Türk Budist çevresi metinlerinden alınan *ol tıltagın avış tamu otı taşgaru önüp divdat toynag tirigde yörgep tartıp avış tamuka kigürdi* “Bu sebepten Avici cehenneminin ateşi dışarı çıkıp rahip Devadatta’yı canlı canlı sardı.” (MaitrSengim 57 II 10-12), *evlerinin kapığın bek bekledip eriti taşgaru ünmediler* “Evlerinin kapısını iyice kapatmışlardı, dışarı çıkmadılar.” (BTT III 21 9-11), *tokuz ay on künniñ ög karıntın taşgaru ünmiş* “Dokuz ay on günde anne karnından dışarı çıkmış.” (Totenbuch 22b 477-478) örneklerinde “dışarı” anlamında zarf olarak tanıklanamaktadır. Kelime Türk Budist çevresine ait *ol ok evdin taşkaru ünsün* “O evden dışarı çıksın.” (AYLening 362 9-10) örneğinde son çekim edat işleviyle karşımıza çıkmaktadır. *Taşgaru* zarfı Türk Budist çevresine ait metinlerde *ün-* “çıkmaq, yükselmek”, *tart-* (çekmek) fiilleriyle birlikte kullanılmaktadır. Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerde bu biçimiyle tanıklanamamaktadır.

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimede görülen ilk gramerleşme karakteristiği semantik değişimdir. Bu değişim metinler aracılığıyla takip edilemese de kelimenin etimolojisiyle ilgili görüşlerden hareketle öngörülebilir. Buna göre kelimenin *taş + garu* biçiminde olduğu kabul edilirse “dışarı doğru” anlamına gelmesi beklenir ancak taranan

metinlerde böyle bir anlamı tanıklanamamıştır. Bu durumda “bir yerin bir noktanın dış kısmına yönelme” anlamından “bir yerin bir nontanın dış kısmında bulunma” anlamına bir semantik değişimden bahsedilebilir. Kelimenin etimolojisinin *taş + gar-u* şeklinde olduğu benimsenirse anlamının “dışarı çıkarak” olması beklenir ancak taranan metinlerde böyle bir anlam da görülmez. Bu durumda “bir yerden, bir noktadan dışarı doğru olan hareketi gösterme” anlamından “bir yerin, bir noktanın dış kısmında bulunmanın adı olma” anlamına bir semantik değişimden bahsedilebilir. Bu semantik değişimin ardından kelime başka gramerleşme karakteristikleri de gerçekleştirmiş olmalıdır. Bunlardan biri kaynaşmadır. Kelimenin etimolojisi ister *taş + garu* ister *taş-gar-u* biçiminde kabul edilsin her ikisinde de eklerin kelimenin köküne kaynaşması, kelimenin kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede metinler vasıtasıyla izleyebildiğimiz gramerleşme karakteristikleri ise donuklaşma, kategori değiştirme ve birleşmedir. Kelime Türk Maniheist ve Türk Budist çevresi metinlerinde ek *+gArU* ya da *+gAr-U* ekini aldıktan sonra başka bir ek alamaz duruma gelmiştir. Bu durum gramerleşme literatüründe donuklaşma olarak adlandırılmaktadır. Kelimede metinler vasıtasıyla izleyebildiğimiz diğer bir gramerleşme karakteristiği ise kategori değiştirmedir. Bu değişim zarf>edat biçiminde gerçekleşmiştir. Böyle bir değişimin sonucunda kelime kendinden önceki unsura “-din taşkaru” şeklinde birleşmiş, başka bir unsura bağlı olmadan bir semantik ve sentaktik değer ifade edemez duruma gelmiştir. Kelime zarftan edata geçerken zarf biçimi kullanımdan düşmemiş, edat şekliyle bir arada yaşamaya devam etmiştir. Bu durum gramerleşmenin aynı anda var olma ilkesiyle izah edilebilmektedir.

Yokaru

Clauson kelimenin **yokgaru*’nın kısaltmış şekli ya da *yok* sözcüğünün yön eki almış biçimi olabileceğini belirtmekte, anlamını da “yukarı, yukarı doğru” olarak göstermektedir. Araştırmacı kelimenin ilk ünlüsündeki bazı değişimlerle *yokarı*, *yukuri*, *jukuri* gibi biçimlerle bütün Türk lehçelerinde yaşadığını da ifade etmektedir (Clauson, 1972: 906). Erdal kelimeyi donuklaşmış yön sözcükleri arasında göstermektedir (Erdal, 2004: 370).

Kelime Türk runik harfli külliyatta ait *türük bod(u)n yok bolm(a)zun tiy(i)n bod(u)n bolçun tiy(i)n k(a)ñ(i)m ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(i)g ög(ü)m ilbilge k(a)t(u)n(u)g t(e)ñri töp(ü)sinte tut(u)p **yüg(e)rü** kötürti (e)r(i)nç* “Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinde tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz.” (BK D 10 KT D 11), *(a)t üze b(i)nt(ü)re k(a)r(i)g sökd(ü)m **yuk(a)ru** (a)t y(e)te y(a)d(a)g(i)n ıg(a)ç tut(u)nu (a)gturt(u)m* “At üzerinde karı sökerek çıktık yukarı doğru atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak (askerleri) tırmandırdım.” (Ton. 25) örneklerinde *yügerü* ve *yukaru* biçiminde “yukarı doğru, yukarı” anlamında yer-yön zarfı olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin Türk Maniheizm çevresine ait *k(a)rariğ tün[ärig ...] yokaru üntilär* “Karanlık ve zulmetten yukarı çıktılar.” (MTT 0971-0988) örneğinde “yukarı” anlamıyla yer-yön zarfı olduğu görülmektedir.

Kelime Türk Budist çevresine ait *alku etüzinteki tü tüpleri barça **yokaru** turdı* “Bütün vücudundaki kılların uçları hep yukarı dikildi.” (MaitrSengim 13 I 25-26), *meñilig tilgenniñ kidini buruntın **yokaru** tört ygirmi ilig taştırtı altı ygrmi ilig içtirtı tun yiil yorır* “Neşeli çemberinin gerisinden ilerisinden yukarı on dört hükümdar dışarıdan on altı hükümdar içerden nefes rüzgârı gibi gider.” (Totenbuch 25a-26b 537-541), *inçe k(a)ltı ulug yiil kelip köl suvın tokıp yaymış teg **yokaru kodı** yayıldı* “Öyle büyük rüzgâr gelip göl suyunu dokuyup yaymış gibi yukarı aşağı yaydı.” (AYLening 617 3-4), *ötrü edgü ögli tegin **yokkaru** turdı* “O zaman iyi düşünceli prens ayağa kalktı.” (KP 60) örneklerinin ilkinde “yukarı” anlamıyla yer-yön zarfı, ikincisinde “-den yukarı” anlamıyla edat, üçüncüsünde “yukarı aşağı” anlamıyla yer-yön zarfı, dördüncüsünde *tur-* fiiliyle birleşerek “ayağa kalkmak” anlamıyla birleşik fiil olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kelimenin ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *kut kuwıg birse idim kulıña/ künde ışı yüksepen **yokar** agar* “Allah kuluna baht ve talih verirse onun işi her gün yukarı gider.” (KB 140), *biliglig birle âlim **yokar** yokladı* “Âlim bilgi ile yukarı yükseldi.” (AH 101), *yatıp bardı azrak odundı turup/ yaşıl kökke baktı **yokaru** körüp* “Biraz yattı uyudu tekrar uyanup kalktı, yeşil göğü görüp yukarı doğru baktı.” (KB 6218) örneklerinde “yukarı” anlamıyla, *yokar* ve *yokaru* biçimiyle yer-yön zarfı olarak

tanıklanmaktadır. Arat *AH*'taki *yokar* biçiminin ilk bakışta vezin nedeniyle bir kısalma gibi gözükse de *DLT*'te geçmesinden dolayı bir ağız özelliği olarak değerlendirilebileceği görüşündedir (Arat, 1992: 146). Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *kaz ördek kugu kıl kalıkıg tudı/ kakılayı kaynar yokaru kodı* “Kaz ördek, kuğu kıl-kuyruk fezayı doldurdu, bağrışarak yukarı aşağı kaynaşıyorlar.” (KB 72), *butıklandı yerde yokaru sata/kalık menzi boldı yalın teg ota* “Yerden yukarı doğru mızraklar budaklandı; gökyüzü ateş ve alev haline geldi.” (KB 5679), *er yokaru turdı* “Adam ayağa kalktı” (*DLT* 524/425) örneklerinin ilkinde *kodı* sözcüğüyle birleşerek “yukarı aşağı” anlamında yer-yön zarfı, ikincisinde “-den yukarı” anlamıyla edat, üçüncüsünde *tur-* fiili ile birleşerek “ayağa kalkmak” anlamında birleşik fiil olarak görülmektedir. *Yokaru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Yokaru</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“yukarıda, yukarı doğru”	yer-yön zarfı
İrkB	-		
ETŞ MM	-		
ETŞ BM	-		
TT II	-		
MTT	+	“yukarı”	yer-yön zarfı
KP	+	“yukarı, yukarı doğru”	yer-yön zarfı
AYLening	+	“yukarı, yukarı aşağı”	yer-yön zarfı
MaitrSengim	+	“yukarı”	yer-yön zarfı
Üçİtig	-		
BTT III	-		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“yukarı”	yer-yön zarfı

Xvastvanift	-		
Totenbuch	+	“yukarı doğru, -den yukarı”	yer-yön zarfı, edat
BT 13	+	“yukarı”	yer-yön zarfı
DLT	+	“yukarı, ayağa kalkmak”	yer-yön zarfı, birleşik fiil
KB	+	“yukarı, -den yukarı”	yer-yön zarfı, edat
AH	+	“yukarı”	yer-yön zarfı

Tablo 8: *Yokaru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin etimolojinin *yok + garu* biçiminde olduğu kabul edilirse olması beklenen anlam “yukarı doğru”dur. Türk runik harfli metinlerde kelime *(a)t üze b(i)nt(ü)re k(a)r(ı)g sökd(ü)m yuk(a)ru (a)t y(e)te y(a)d(a)g(ı)n ıg(a)ç tut(u)nu (a)gturt(u)m* “At üzerinde karı sökerek çıktık yukarı doğru atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak (askerleri) tırmandırdım.” (Ton. 25) örneğinde beklenen anlamıyla geçici zarf olarak tanıklanır. Bu durumda kelimede bir gramerleşme karakteristiğinden bahsedilemez. Ancak bu dönem metinlerinde kelimenin “yukarı” anlamlı, kalıcı zarf şekli de bulunur. İkinci şekilde gramerleşme karakteristikleri olan semantik farklılaşma ve kategori değişiminin gerçekleştiği söylenebilir. Kelimenin gramerleşme sürecine girmiş biçimiyle gramerleşmemiş şeklinin bir arada bulunması ilk bakışta bir çelişki gibi düşünülebilir. Ancak bu çelişkiyi gramerleşme teorisi aynı anda var olma ilkesiyle ortadan kaldırmaktadır. Bu ilkeye göre bir birimin gramerleşme sürecinde gramerleşmiş hâliyle gramerleşmemiş biçimi bir arada bulunabilir. Kelimede metinler aracılığıyla takip edebildiğimiz gramerleşme karakteristikleri ise semantik ve sentaktik kayıp, kategori değişimi, donuklaşma, birleşme ve kaynaşmadır. Buna göre Türk runik harfli metinlerde ve Türk Maniheizt çevresi metinlerinde zarf olarak kullanılan kelime Türk Budist ve ilk İslâmî Türkçe

metinlerde edat işleviyle de karşımıza çıkmıştır. Bu durumda kelimedede zarftan edata doğru bir kategori değişimi gerçekleşmiş ancak kelimenin zarf işlevli biçimi de dilde yaşamaya devam etmiştir. Kelime edat olarak kullanıldığında semantik ve sentaktik yönden zayıflamıştır. Söz diziminden bağımsız olarak tam bir semantik değer ifade edememiş, tek başına sentaktik bir görev üstlenememiştir. Kelimenin semantik bir değer karşılayabilmesi, sentaktik bir görev yerine getirebilmesi bir başka gramerleşme karakteristiği olan birleşmeyle gerçekleşmiştir. Bu birleşme +*DA* ekiyle gerçekleşmiştir. Kelimedede karşılaşılan bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. Kelime +*gArU* yön ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış, bu ekten sonra herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimedede görülen bir diğer gramerleşme karakteristiği is kaynaşmadır. +*gArU* eki kelimeye kaynaşmış adeta onun kalıcı bir parçası gibi olmuştur. Kelimenin *DLT*'te ve *AH*'taki *yokar* biçiminde ise bir gramerleşme karakteristiği olan bir fonetik erozyon mu gerçekleştiğini yoksa bu şeklin bir ağız özelliği mi olduğunu kestirmek güçtür.

3.1.2. İsim + Vasıta Hâli Ekiyle Oluşan Zarflar

Eski Türk dili alanında vasıta hâli eki genel olarak +(X)*n* biçimindedir. Ekin Uygur Türkçesinin *n* ağzında +*An* şeklinde olduğu da görülmektedir. Ek büyük ölçüde isimlere eklenmekle birlikte kimi zamirlere, edatlara, eklere de gelebilmektedir. Eski Türk dili alanında vasıta hâli ekinin işlevi fiilde anlatılan olay, iş ya da hareketin ne ile yapıldığını göstermektir. Ek geldiği isme “sebebiyle, vasıtasıyla, aracılığıyla, berber” anlamı katmaktadır (Erdal, 2004: 175-177; Eraslan, 2012: 154-157). Vasıta hâli ekini alan isimler cümlede genellikle geçici zarf olmakla birlikte bu eki alan isimlerin zaman zaman gramerleşme bağlamında incelenebilecek kalıcı zarflar olduğu da görülmektedir. *İkin* “tekrar”, *terkin* “hemen”, *ken* “sonra, daha sonra, gelecek, sonrada” zarflarının vasıta hâli ekiyle oluşmuş gramerleşme bağlamında incelenebilecek zarflar olduğu söylenebilir. Ancak *terkin* (ETŞ MM7 192, DLT 222/191) ve *ikin* (MaitrSengim 68 II 3) zarfları çalışma korpusunu oluşturan çok az sayıda metinde tanıklandığı için çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır.

Ken ~ Kin

Clauson *ken* kelimesinin zarf ya da son çekim edatı olarak kullanılan çok eski bir kelime olan “bir yerde arkalık”, “bir zamanda sonralık” anlamındaki **ke* sözcüğünün vasıta hâli eki almış şekli olduğunu belirtmektedir. Yazar kelimenin kökünün unutulmuş olduğunu da ifade etmektedir (Clauson, 1972: 724). Gabain kelimenin “sona ermek, son olmak” anlamındaki **ki-* fiiline *-n* zarf-fiilinin gelmesiyle oluştuğu görüşündedir (Gabain, 2007: 96).

Kelime Türk runik harfli külliyat çevresinde sadece *bu ırk başınta az emgeki bar ken yana edgü bolur* “Bu falın başında az sıkıntı vardır sonra yine iyi olur.”(IrkB 57) örneğinde tanıklanmakta bu örnekte zarf olarak kullanılmaktadır. Kelime Türk Maniheizt çevresine ait *üçünç künte köziñe tegi teñri-ken inçek katıglantı anta kin teñri ilig köñülü az kogşadı* “Üçüncü günde gözüne kadar Tanrıhan gayret gösterdi ondan sonra haşmetli hükümdarın gönlü az yumşadı.”(TT II 414 29-30), *türk burkanlarta kin intijiz* “Kudretli burkanlardan sonra siz yere indiniz.”(ETŞ MM7 141) örneklerinin ilkinde “ondan sonra” anlamında, ikincisinde “-dan sonra” anlamında son çekim edatı olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerinde zarf işlevli örneği tespit edilememiştir.

Kelime Türk Budist çevresine ait *üç itigsizl(e)rte ne üçün aşnuça sözlep kök kalığı kin sözleti* “Üç şartsız durumlardan ne için göğü önce söyleyip iki türlü sönmeleri sonra söyledi.” (Üçltig 101a 14-15), *öz işlegü işin ertürü tükedip eñ kininte nirvan bulgu ograkıg turgurmuş* “Kendisinin yapacağı bütün işleri yapmış bitirmiş, en sonunda Nirvana’yı bulmaya niyet etmiş.” (ETŞ BM 13A 29-30), *nurvanka barmışta kin şazanta ulug tusu kılırlar* “Nirvāna’ya ulaştıktan sonra dine hizmet etmiş.” (MaitrSengim 3 II 13-16), *ög karında meñiligin ornanıp kinki ajunta öğretinmeksizin (nom) tutdaçı bolur* “Anne karnında neşesiyle yerleşip sonraki dünyada talim görmeksizin kaide tutucu olur.” (Totenbuch 11a 225-226) örneklerin ilkinde “sonra” anlamında zarf, ikincisinde *eñ* zarfıyla pekiştirilerek “sonunda” anlamında zarf, üçüncüsünde “-dan sonra” anlamıyla son çekim edatı, dördüncüsünde “sonraki” anlamıyla sıfat olarak tanıklanmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerden sadece KB’de tanıklanmaktadır. Kelimenin bu eserde geçen *yawuz ögdi bulsa idi ked bolur/ kedig ögse kendü kaçan kin kalur* “Kötü insan övmekle çok iyi olur, iyiyi översen bu ondan hiç geri kalır mı?” (KB 2400), *ogulsuz ölürde öküindi tilin/ ayâ kin keligli oğul kız kılın* “Evlatlız insan ölürken pişmanlığını ikrar etti ve –ey benden sonra gelen sen, çoluk-çocuk sahibi ol-dedi.” (KB 3373). *keşeşe oñarur kişi öz işi/ ökünçlüg bolur kin keşeşmez kişi* “İnsan işinde ancak danışmakla suretiyle muvaffak olur, danışmayan kimse sonunda pişman olur.” (KB 5653) örneklerinde “geri, sonra, sonunda” anlamında zarf işleviyle tanıklanmaktadır. *Ken* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Ken ~ Kin</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	-		
İrkB	+	“sonra”	zarf
ETŞ MM	+	“-dan sonra”	son çekim edatı
ETŞ BM	+	“sonra, sonunda”	zarf
TT II	+	“ondan sonra”	son çekim edatı
MTT	+	“-den sonra”	son çekim edatı
KP	+	“-dan/-den sonra”	son çekim edatı
AYLening	+	“sonra, -dan/-den sonra, ondan sonra, sonraki”	zarf, son çekim edatı, sıfat
MaitrSengim	+	“sonunda, sonra,”	zarf, sıfat, son çekim edatı

		sonraki -dan sonra”	
Üçİtig	+	“sonra, ondan sonra”	zarf, son çekim edatı
BTT III	+	“sonra, sonraki”	zarf, sıfat
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“sonunda, -dan/-den sonra, sonraki”	
Xvastvanift	-		
Totenbuch	+	“sonra, -dan/-den sonra, ondan sonra, sonraki”	zarf, sıfat, son çekim edatı
BT 13	+	“sonunda, sonra,	
DLT	-		
KB	+	“geri, sonra, sonunda”	zarf
AH	-		

Tablo 9: *Ken ~ Kin* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin etimolojisi ister “bir yerde arkalık”, “bir zamanda sonralık” anlamlı **ke* isim kökü ve *+n* vasıta hâli eki ister “sona ermek, son olmak” anlamlı **ke-* fiil kökü ve *-n* zarf-fiil eki olarak kabul edilsin her ikisinde de çeşitli gramerleşme karakteristiklerinden bahsetmek mümkündür. Bu karakteristiklerden ilki semantik değişimdir. Kelimenin etimolojisi **ke* isim kökü ve *+n* vasıta hâli eki

olarak kabul edilirse anlamın “bir yerin arkasıyla, bir zamanın sonrasıyla” olması beklenir ancak kelime taranan eski Türk dili metinlerinde bu anlamıyla tanıklanmaz. Bu durumda kelime “bir yerin arkasıyla, bir zamanın sonrasıyla” anlamından “bir yerde aralık, bir zamanda sonralık” anlamına bir semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Burada bir diğer gramerleşme karakteristiği olan kategori değişimi de söz konusudur. Bu değişim isimden zarfa doğru olmuştur. Kelimenin etimolojisi “sona ermek, son olmak” anlamlı *ke- fiil kökü ve -n zarf-fiil eki olarak kabul edilirse kelimenin anlamının “sona ererek, son olarak” olması beklenir ancak kelime bu anlamıyla tanıklanmaz. Bu durumda kelime “sona ererek, son olarak” anlamından “bir yerde aralık, bir zamanda sonralık” anlamına semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Bu değişimin ardından fiilden zarfa doğru kategori değişiminin gerçekleşmesi de muhtemeldir. Kelime metinler aracılığıyla takip edilen gramerleşme karakteristikleri de bulunmaktadır. Bunlar kategori değiştirme, semantik ve sentaktik kayıp, birleşme, kaynaşma ve donuklaşmadır. Türk runik harfli külliyatta “sonra” anlamında zarf olarak tanıklanan kelime Türk Maniheizm ve Türk Budist çevre metinlerinde zarf işlevinin yanında edat işleviyle de kullanılmıştır. Buna göre kelime zarftan edata bir kategori değişimi olmuştur. Bu değişimin ardından kelime gramerleşme karakteristiklerinden olan anlamsal zayıflama ve sentaktik kayıp da gerçekleşmiştir. Buna göre kelime kendinden önceki unsurla +DA eki aracılığıyla birleşerek (fusion) bir semantik değer ifade edebilmiş, bir sentaktik görev üstlenebilmiştir. Kelime görülen bir başka gramerleşme karakteristiği de kaynaşmadır. Kelimeye gelen ekin kelimeye kaynaşması, onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelime karşılaşılan diğer bir gramerleşme karakteristiği ise donuklaşmadır, kelime -n ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış +kl aitlik, +DA bulunma hali eki ve +I üçüncü teklik şahıs iyelik eki dışında herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Eski Türk dili alanı metinlerinde kelimenin zarf ve edat olarak kullanılması hususu gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle açıklanabilir. Bu ilkeye göre bir birimin az gramerleşmiş şekliyle daha yoğun gramerleşmiş biçimi dilin aynı döneminde bir arada bulunabilir. Bir önceki şeklin kullanımdan düşme zorunluluğu bulunmamaktadır. Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında zarf işlevliken fiilden önce edat görevindeyken yönettiği isimden sonra kullanıldığı görülmektedir.

3.1.3. İsim + Eşitlik Hâli Ekiyle Oluşan Zarflar

Eski Türk dili alanında eşitlik hâli eki +*çA* şeklindedir. Ek geldiği kelimelere “benzerlik, gibilik, eşitlik, görelilik” anlamları katmaktadır (Erdal, 2004: 177; Eraslan, 2012: 152-154). Eski Türk dili alanında +*çA* eşitlik hâli ekini alan isimler geçici zarf olarak kullanılmakla birlikte bu eki almış kimi sözcüklerin gramerleşme kapsamında incelenebilecek kalıcı zarf işleviyle kullanıldığı da görülmektedir. *Barça* “bütün, hep, tamamıyla, hepsi”, *ança* “şöyle, şöylece, şu şekilde, aşağıdaki gibi, şunun gibi”, *yiçe* “eskisi gibi, önceki gibi” zarflarının +*çA* eşitlik hâli ekiyle oluşmuş, gramerleşme bağlamında incelenebilecek zarflar arasında olduğu söylenebilir. Ancak bu zarflardan *yiçe* sadece Türk runik harfli külliyatta bulunduğu diğer çevreye ait metinlerinde tanıklanmadığı için çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır.

Barça

Clauson kelimenin *bar* sözcüğünün eşitlik hâli eki almış biçimi olup “bütün, tamamıyla, hepsi, hep” anlamlarına geldiğini *tolp*, *kop*, *kamag köp* sözcükleriyle benzeştiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 356-357). Erdal da kelimenin *bar* sözcüğüne eşitlik hâli eki getirilerek oluşturulduğu görüşündedir (Erdal, 2004: 376). Eraslan kelimenin *bar* sözcüğünün eşitlik hâli ekli biçimi olup “bütün, bütünyle, tamamıyla, hep” anlamlarıyla hal zarfı, belirsizlik sıfatı ve belirsizlik zamiri olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Eraslan, 2012: 224-271). Gabain kelimenin **bar-ır-ça* biçiminden geldiği görüşündedir (Gabain, 2007: 43).

Kelime Türk runik harfli külliyatta sadece [...] **barça** *tükep teze* [...] “bütünyle tükenip kaçarak” (ŞU GE I) örneğinde “bütünyle” anlamında zarf olarak tanıklanmaktadır. Türk Maniheizt çevresi metinlerine ait *ayaglarıg barça siziñe emtertiñiz* “Bütün saygıları kendinize çektiniz.” (ETŞ MM7 157), *oları barça sığurup* “Onları tamamıyla ihata edip” (ETŞ MM7 202), *yme beşinç barçada içgerürek barçada üzerek kut sınıg uluşlardan ordulardan beş yüz miñ tümen teñri kırkınlarn teñri ogulanların alkatmış törötmiş* “Yine beşinci hepsinden daha içeri hepsinden daha yukarı kut gövdeli ülkelerden beş yüz bin tümen Tanrı kızlarını Tanrı oğullarını övmüş, yaratmış.”. (MTT 0169-0201) örneklerinin ilkinde “bütün”

anlamıyla sıfat, ikincisinde “tamamıyla” anlamında zarf, üçüncüsünde ise “hepsinden” anlamında zamir olarak tanıklanmaktadır.

Kelimenin Türk Budist çevresi metinlerinden alınan *alku etüzinteki tü tüpleri barça yokaru turdı* “Bütün vücudundaki kılların uçları **hep** yukarı dikildi.” (MaitrSengim 13 I 25-26), *neçe aşnu öñi ugur üz-e bilser yme kin yana ‘eñeyü ugur üze bilir tiptiser yörügin barça bolur bulgalı* “Her ne kadar önce başka zihnî aktivite ile bilse de, sonra yine hususî zihnî aktivite ile bilir, diye dersiniz, (ancak o zaman) manasını bütünüyle bulabilir.” (Üçütiğ 115b 11-12), *ol kuotou atl(ı)g beg başın inançları evinteki uluğı kiçigi barça bir ajunta özlüg ölürgü sav birtem kodup bir yintem bo nom erdinig boşguntılar tutdılar* “O Kuotou adlı bey başını vezirlerin evindeki büyüğü küçüğü bütün bir dünyada canlı öldürücü sözü tamamıyla bırakıp bir müddet bu din cevherini okudular, tuttular.” (AYLening 17 10-15), *barçaka humaru sav kodtı* “Hepsine teselli sözleri söyledi.” (KP 76) örneklerinin ilkinde “hep”, ikincisinde “bütünüyle” anlamıyla zarf üçüncüsünde “bütün” anlamıyla sıfat, dördüncüsünde “hepsine” anlamıyla zamir olduğu görülmektedir. Bu çevreye ait metinlerde kelimenin zamir işlevli *barçaka* (AYLening 425 15), *barçada* (MaitrSengim 3 I 16-17), *barçanıñ* (Üçütiğ 102a 11), *barçanı* (Üçütiğ 111b 15), *barçası* (HTVII 0990) şeklinde yönelme, bulunma, ilgi, belirtme hâli ekli ve üçüncü teklik şahıs iyelik ekli biçimleri de bulunmaktadır.

İlk İslâmî Türkçe metinlerden alınan *halâl yitti barça haram üstedı/ harâm yigli köñlin kara kir tudı* “Helal tamamıyla ortadan kalktı; haram çoğaldı; haram yiyenin gönlü kara kirle kaplandı.” (KB 6457), *yükin barça özi çıgdı* “Yükünü bütünüyle kendi bağladı.” (DLT 113/102), *biligsiz kişi barça iglig bolur/ igig emlemese kişi terk ölür* “Bilgisiz insan hep hastalıklı olur, hastalık tedavi edilmezse insan çabuk ölür.” (KB 157) örneklerin ilkinde “tamamıyla”, ikincisinde “bütünüyle”, üçüncüsünde “hep” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Yine bu çevre metinlerine ait *ay sırka yakın ay köñülke ediz/ tanuk ol saña barça sûret bediz* “Ey her sırta yakın, ey her gönül için yüksek Tanrı, bütün suret ve şekiller sana yakındır.” (KB 20), *bu barça idim fazlı erdi kamuğ/ ağırladı men teg tapugsuz kulug* “Bütün bunların hepsi rabbimin fazlı ve keremi idi, benim gibi asi bir kula değer verdi.” (KB 389) örneklerin ilkinde kelime “bütün” anlamıyla sıfat, ikincisinde

“hepsi” anlamıyla zamir işleviyle kullanılmaktadır. İlk İslâmî Türkçe metinlere ait *böri barça ulışdı* “Kurt vb. hayvanlar uludular.” (DLT 104/95) örneğinde kelimeye “ve benzeri” anlamı verilmektedir. Kelimenin ilk İslâmî dönem metinlerinde hâl eki ve üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış zamir işlevli *barçalarka* (KB 8), *barçasına* (KB 11), *barçanı* (KB 5278) üç şekli bulunmaktadır. *Barça* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Barça</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“tamamıyla”	zarf
İrkB	-		
ETŞ MM	+	“bütün, tamamıyla”	sıfat ve zarf
ETŞ BM	+	“hepsine”	zamir
TT II	+	“bütün”	sıfat
MTT	+	“bütün, hepsi”	sıfat ve zamir
KP	+	“tamamı, bütün, hepsi”	zarf, sıfat, zamir
AYLening	+	“bütün, hepsi, hepsine, tamamıyla”	sıfat, zamir, zarf
MaitrSengim	+	“hep, bütün, hepsi”	zarf, sıfat, zamir
Üçİtig	+	“hep, bütün, hepsi, tamamıyla”	
BTT III	+	“hepsi”	zamir
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“bütün, hep, hepsi,”	sıfat, zamir, zarf

		bütünüyle”	
Xvastvanift	-		
Totenbuch	+	“bütün, hepsi, hep, tamamıyla”	sıfat, zamir, zarf
BT 13	+	“hep, hepsi, bütün”	zarf, zamir, sıfat
DLT	+	“bütünüyle, benzeri”	zarf
KB	+	“bütün, hepsi, hep, tamamıyla”	sıfat, zamir, zarf
AH	-		

Tablo 10: *Barça* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Barça Kelimesine Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

+çA eşitlik hâli eki eski Türk dili alanında eklendiği kelimelere “gibi, göre, kadar” anlamları yüklemektedir: *köñülçe* “gönlüne göre”, *belçe* “bel kadar” vb. Bu durumda “mevcut, var” ismine +çA ekinin gelmesiyle oluşmuş olan *barça* sözcüğünün olması beklenen anlamları “var olduğu kadar, var olduğu gibi, var olduğuna göre”dir. Ancak kelime Türk dilinin en erken tarihli Türk runik harfli metinlerinde “tamamıyla” anlamında tanıklanmaktadır. Bu durumda kelime bir semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır ancak bu değişimin tam olarak ne zaman gerçekleştiğini eldeki verilerden hareketle öngörmek mümkün görünmemektedir. Kelimenin kategori değiştirmiş olması da muhtemeldir. Bu değişim muhtemelen isim>zarf-sıfat-zamir şeklinde olmuştur. Kelime metinler aracılığıyla izleyebildiğimiz gramerleşme karakteristikleri ise kaynaşma ve donuklaşmadır. +çA eki kelimeye kaynaşmış onun aslî bir parçası gibi olmuştur. Kelime +çA ekini aldıktan sonra özellikle zarf ve sıfat işleviyle kullanıldığında donuklaşmış herhangi bir çekim ve yapım eki alamaz duruma gelmiştir. Kelime zamir işlevinde kullanıldığında yönelme, bulunma, belirtme, ilgi hâli eklerini ve üçüncü teklik şahıs

iyelik ekini alabilmektedir. Bu durumda gramerleşme karakteristiklerinden olan donuklaşma kelime zamir işlevinde kullanıldığında tam olarak gerçekleşmemektedir. Kelimenin aynı tarihli metinlerde hem zarf ve sıfat hem de zamir olarak kullanılması ise gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle açıklanabilir. Bu ilkeye göre bir birimin gramerleşmiş şekliyle gramerleşmemiş biçimi ya da daha az gramerleşmiş biçimiyle daha yoğun gramerleşmiş biçimi bir arada bulunabilir. *Barça* sözcüğünde çoklu gramerleşme (polygrammaticalization) hadisesi gerçekleşmiş olmalıdır. Bu hadise bir büyük kategorinin birkaç alt kategoriye geçişi olarak tanımlanmaktadır (Hopper ve Traugott, 2003: 100-138). Buna göre kelimenin isim büyük kategorisinden zarf, sıfat ve zamir alt kategorilerine geçtiğini söylemek mümkündür.

Ança ~ İnçe

Clauson kelimenin *ol* zamirinin eşitlik hâli eki almış biçimi olduğunu “o kadar, şu kadar” anlamına geldiğini, erken dönemlerde “böyle, şöyle, şöylece, öylece” anlamlarını da ifade ettiğini belirtmektedir. Ayrıca araştırmacı kelimenin *ançıp* ve *anaru* gibi kelimelerle kökteş olduğu, *ınça* ve nadir rastlanan *İNÇE* şekillerinde ikincil biçimlerinin de bulunduğu bilgisini de vermektedir (Clauson, 1972: 172). Gabain “biraz, o kadar” anlamlarını verdiği kelimeyi isimden isim yapım ekli örnekler arasında göstermektedir (Gabain, 2007: 43). Eraslan “o kadar, bu şekilde” olarak anlamlandırdığı kelimenin etimolojisinin **an* + *ça* biçiminde vermektedir. Yazar kelimenin *İNÇE* biçimini *in* + *çe* şeklinde vermekte anlamını da “böyle, böylece, şöyle, şöylece” olarak göstermektedir (Eraslan, 2012: 223-227). Tekin *İNÇE* kelimesinin Altayca **in* zamirinin eşitlik hâli şekli olduğu görüşündedir (Tekin, 2003a: 134).

Kelime Türk runik harfli metinlerde *ança* şeklinde tanıklanmakta kelimenin *ınça* ya da *İNÇE* biçimleri bulunmamaktadır. *Ança* kelimesi bu çevreye ait *(a)ltun küm(ü)ş işg(i)ti kuut(a)y buşsuz (a)nça birür* “(Çinliler) altını, gümüşü, ipeği, ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar.” (KT G 5; BK K 3-4), *k(a)ra k(a)m(a)g bod(u)n (a)nça tim(i)ş ill(i)g bod(u)n [(e)rt(i)m il(i)m (a)mtı k(a)nı k(e)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n tir (e)rm(i)ş]* “Türk avam halkı şöyle demiş:

“Devlet sahibi (bir) halk (idim; devletim şimdi nerde? Kimin için ülkeler fethediyorum?” der imiş).” (BK D 8), *ilg(e)rü kün tugs(ı)k(k)a bir(i)g(e)rü kün ortusu(ı)ru, kurıg(a)ru kün b(a)tsıkı(ı)na yır(ı)g(a)ru tün ortusu(ı)ru (a)nta içr(e)ki bod(u)n ko[p] m[(a)ıa] kör[ür (a)nça bod(u)n kop itd(i)m* “İleride gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki o kadar halk hep bana tabidir.”(KT, G 2-3) örneklerinin ilkinde “öylece”, ikincisinde “şöyle” anlamıyla zarf, üçüncüsünde “o kadar” anlamıyla sıfat işleviyle tanıklanmaktadır.

Kelime Türk Maniheizt çevresine ait metinlerde *inçe* şeklinde tanıklanmakta *ança* ya da *ınça* biçimleri bulunmamaktadır. Bu çevreye ait *sizni birle teıri yiringerü bargay men dindarlar inçe kiginç birdiler* “Sizinle birlikte Tanrı yerine doğru gideceğim, şöyle izah ettiler.” (TT II 414 1-2), *hanka inçe tep aymış* “Hana şöyle deyip söylemiş.” (MTT 0605-0640) örneklerinde kelime “şöyle” anlamında zarf olarak kullanılmaktadır.

Ança kelimesinin *ança* ve *inçe* biçimleri Türk Budist çevresinde aynı metinde bir arada bulunmaktadır. Bu çevreye ait aynı eserlerden alınan *ne kergek boltı kim ança emgenip bu yerke keltiıiz* “O kadar acı çekip bu yere gelmenizi gerektiren neydi.” (KP 47), *kaıı kan inçe tep ayıttı neke ıglayu* buıııııııı keltiı* “Babası han ona şöyle sordu: Neden ağlayarak üzüntülü döndün?” (KP 5) örneklerinin ilkinde *ança* “ o kadar” anlamıyla ikincisinde *inçe* “şöyle” anlamıyla zarf olarak kullanılmaktadır. Yine bu çevreye ait aynı metinden alınan *ölürgüıi yııkı ajunıntakı ança ança tınl(ı)glar yııkı ajunıntın ozup kışi ajunınta t[ogdılar]* “Öldürücü hayvanlar dünyasındaki o kadar çok canlılar hayvanlar dünyasından uzaklaşıp insan dünyasında doğdular.” (AYLening 14-15 21-1); *ısig öz alımçılarımınıı yavıak köıülleri şeşılsün tip tiyü ünimin* idi üzmedin kıkıra bartım :: *ança* yorıııı anııı ara bir balık kapııı közünti “Sıcak ruhumu alacak olanların kötü gönülleri çözölsün diye söyleyerek hiç aralıksız güldüm o şekilde yürüyerek onun arasında bir şehir kapısı göröndü.” (AYLening 12 6-11), *ötrü inçe tip sözledi* “Sonra şöyle deyip söyledi.” (AYLening 5 20) örneklerinin ilkinde *ança* kelimesi “o kadar çok” anlamıyla sıfat ikincisinde “öyle” anlamıyla zarf, üçüncüsünde *inçe* kelimesi “şöyle” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Türk Budist çevresine ait pek çok metinde *ança* ve *inçe*

biçimleri zarf işleviyle bir arada bulunmaktadır. Budist Türk çevresi metinlerinde *ança* kelimesinin *ma* enklitiğiyle ve *+kIyA* küçültme ekiyle pekiştirilmiş şekli olan “o kadar” anlamlı *ançama* ve “o kadarcık” anlamlı *ançakiya* şekilleri de bulunmaktadır. Yine Türk Budist çevresi metinlerinde *ança* kelimesiyle ilişkili olarak *ançata*, *ançaginça*, *ançan*, *ançıp* zarfları da bulunmaktadır. Bu zarflardan *ançıp* zarfı *ança* zarfından sonra incelenecektir. *Ançata* (AYLening 197 19; 339 7; 620 11; BT13 08; HTVII 0523; BTT III 1108; ETŞ BM 11) ve *ançaginça* (AYLening 601 8; 618 14; HTIII: 0861) zarfları sadece Türk Budist çevresi metinlerinde az sayıda örnekte bulunduğu için çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır. Yine *ançan* (AYLening 558 7-8; Üçitig 111b 9; HTVII 137; KB 4928) zarfı Türk Budist çevresinde sadece üç metinde dört örnekte ilk İslâmî Türkçe metinlerde bir örnekte bulunduğu için çalışma kapsamına alınmamıştır.

Ança kelimesi ilk İslâmî Türkçe metinlerde *ança* biçimiyle tanıklanmakta *inçe* şekli geçmemektedir. Bu çevreye ait *neçe tuttum erse anı men katıg /ol ança tirendi ilette tatıg* “Ben ona ne kadar şiddetle ısrar ettimse de o da o kadar direndi ve saadet kaçırdı.” (KB 3885), *ozakı bilge ança aymış* “Eski zamanın bilgisi öyle söylemiş.” (DLT 57/43), *töşek koldı yattı kör ögdülmişe/ udıp bardı ança kötürdi başa* “Ögdilmiş döşek istedi ve yattı biraz uykuya daldı tekrar başını kaldırdı.” (KB 3838), *avçı neçe al bilse adıg ança yol bilir* “Avcı ne kadar hile ve kandırmaca biliyorsa, ayı da kaçmak için o kadar yol bilir.” (DLT 167/144) örneklerinin ilkinde kelime “o kadar”, ikincisinde “öyle”, üçüncüsünde “biraz” anlamıyla zarf, dördüncüsünde “o kadar” anlamıyla sıfat olarak kullanılmaktadır. Kelime bu çevreye ait *ajunda ne yanlıg eren tugdı kör / bir ança yorıdı yana öldi kör* “Dünyaya nice erler geldi düşün bir müddet ömür sürdükten sonra yine göçüp gittiler.” (KB 234), *bu ay toldı ança yorıdı bu yan/garîblik sakınçı sarıg kıldı en* “Ay Toldı bir müddet böyle vakit geçirdi, gariplik içinde düşününe düşününe benzi sarardı.” (KB 498), *bu kökteki yulduz bir ança bezek / bir ança kulavuz bir ança yezek* “Bu gökteki yıldızların bir kısmı süs, bir kısmı kılavuz, bir kısmı da öncüdür.” (KB 128) örneklerinin ilkinde ve ikincisinde bir sözcüğüyle birleşerek “bir süre, bir müddet” anlamıyla zarf, üçüncüsünde yine bir sözcüğüyle birleşip öbek oluşturarak “bir kısım” anlamında sıfat işleviyle tanıklanmaktadır. *Ança* kelimesinin taranan eski

Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Ança ~ İnçe</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+ ~ -	“öyle, öylece, şöyle, o kadar”	zarf, sıfat
İrkB	+ ~ -	“öyle”	zarf
ETŞ MM	- ~ -		
ETŞ BM	+ ~ -	“biraz”	zarf
TT II	- ~ +	“şöyle”	zarf
MTT	- ~ +	“şöyle”	zarf
KP	+ ~ +	“ança; öyle, o kadar”; “İNÇE; şöyle, şu şekilde”	zarf, sıfat
AYLening	+ ~ +	“ança; öyle, o kadar”; “İNÇE; şöyle, şu şekilde”	zarf, sıfat
MaitrSengim	+ ~ +	“ança; o kadar, öyle”; “İNÇE: şöyle, şöylece”	zarf, sıfat
Üçİtig	+ ~ +	“ança; öyle, o kadar”; “İNÇE; şöyle, şu şekilde”	zarf, sıfat
Totenbuch	+ ~ -	“ança; o kadar”; “İNÇE;	zarf, sıfat

		şöyle, aynı şekilde”	
BTT III	+ ~ +	“ança; o kadar, o kadarcık”; “inçe; şöyle, şu şekilde”	zarf
BT 13	+ ~ +	“ança; o kadarcık”; “inçe; şöyle, şöylece”	zarf
Xvastvanift	- ~ -		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+ ~ +	“ança; o kadarcık”; “inçe; şöyle, şöylece”	zarf
DLT	+ ~ -	“o kadar, öyle, o şekilde”	zarf, sıfat
KB	+ ~ -	“o kadar, öyle, bir müddet”	zarf, sıfat
AH	+ ~ -	“o kadar”	sıfat

Tablo 11: *Ança~ İnçe* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Ança ve *inçe* kelimelerinin aynı kelime olup olmadıkları gramerleşme kapsamında incelenip incelenemeyeceği tartışmaya açıktır. Clauson *inçe* kelimesinin *ança* sözcüğünün ikincil biçimi olduğu görüşündedir (Clauson, 1972: 172). Ancak bu

biçimler arasında fonetik farkın yanında semantik ve işlevsel farklar da bulunmaktadır. *Ança* şekli “o kadar, öyle, o şekilde” anlamlarını ifade ederken *inçe* biçimi “şöyle, şu şekilde” anlamlarını ifade etmektedir. *Ança* kendinden önceki cümleye gönderimde bulunurken *inçe* kendinden sonraki cümleye gönderimde bulunmaktadır. Bu iki kelime işlevsel olarak büyük ölçüde ortaklaşırlar da *inçe* şekli daima zarf olarak kullanılmakta, başka türden sözcük olarak kullanımı bulunmamaktadır. Buna karşın *ança* sözcüğü çoğunlukla zarf olarak kullanılmakla birlikte sıfat işlevli örneklerine de rastlanmaktadır. *Ol* şahıs ve işaret zamirinin +çA eki almış biçimi olarak analiz edilen *ança* kelimesinin “o kadar, öyle, o şekilde” anlamlarına gelmesi beklenir, kelime eski Türk dili alanına ait pek çok metinde bu anlamıyla tanıklanır. Bu durumda gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişimden söz edilemez. Semantik değişim gerçekleşmeden diğer gramerleşme aşamalarının ve gramerleşme karakteristiklerinin gerçekleşmesi beklenmez. Ancak kelime Türk runik harfli metinlere ait *k(a)ra k(a)m(a)g bod(u)n (a)nça tim(i)ş ill(i)g bod(u)n [(e)rt(i)m il(i)m (a)mtı k(a)nı k(e)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n tir (e)rm(i)ş]* “Türk avam halkı şöyle demiş: “Devlet sahibi (bir) halk (idim; devletim şimdi nerde? Kimin için ülkeler fethediyorum?” der imiş.” (BK D 8) örneğinde “şöyle” anlamıyla zarf olarak da tanıklanmaktadır. Bu örnekte semantik değişimden bahsedilebilir, çünkü kelime “o kadar, öyle, o şekilde” beklenen anlamıyla değil “şöyle” anlamıyla tanıklanmaktadır. Kelimenin *inçe* biçiminin etimolojisi Altayca *in üçüncü kişi zamirinin eşitlik hâli olarak verilmektedir (Tekin, 2003a: 134) buna göre kelimenin “öyle, o şekilde, onun kadar” anlamına gelmesi beklenir ancak taranan metinlerde bu anlamıyla değil “şöyle, şu şekilde” anlamıyla tanıklanır. Bu durum akla iki ihtimali getirmektedir. Bu ihtimallerden birincisi *inçe* sözcüğü *ança* kelimesinin alt biçimi olup fonetik ve semantik değişime uğramış olduğudur. İkinci ihtimal *inçe* sözcüğünün *ança* kelimesinin alt biçimi değil “şu” anlamlı bir köke dayanan ayrı bir kelime olduğudur. *İnçe* kelimesi *ança* sözcüğünün fonetik ve semantik değişime uğramış alt biçimi olarak kabul edilirse kelime çeşitli gramerleşme karakteristiklerinden bahsedilebilir. Bu karakteristiklerden ilki semantik değişimdir. Kelimedeki semantik değişim “öyle, o şekilde, o kadar” anlamından “şöyle, şu şekilde, şu kadar” anlamına olmuştur ancak bu değişimin ne zaman gerçekleştiğini tespit etmek güçtür. Kelimede görülen diğer gramerleşme karakteristikleri kaynaşma

ve donuklaşmadır. Buna göre +*çA* ekinin kelimeye kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede görülen bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. Kelime +*çA* ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir.

3.1.4. İsim + Eski Bir Hâl Eki + +*DI* Ekiyle Oluşan Zarflar

Bu grupta; *aldırtı-altırtı* “aşağıda” (Totenbuch 4b-5a 87-91, 22b 469-470, 22b 477-483), *içdirti* “içerisinde” (HTVII 1100; Totenbuch 25a-26b 537-541), *kidirti* “batıda” (AYLening 10 7-10; MaitrSengim 67 I 11), *öndürti* “doğuda, şarkta, önden” (AYLening 10 7-10), *taştırtı-taştırtın* “dışardan”, (HTVIII 1448; Totenbuch 25a-26b 537-541; KB 3115, 5547, 5936, 6259), *üstürti* “yukarıda” (ETŞ MM7 42; BTT III 35 549; MaitrSengim 75 II 3-4; AYLening 380 7-10, 381 4-6, 576 7-8; Totenbuch 4b-5a 87-91) zarfları bulunmaktadır. Ancak bu gruptaki zarflar çalışma korpusunda yer alan metinlerin çok azında az sayıda örnekte bulunmaktadır. Bu nedenle söz konusu zarflar çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır.

3.1.5. İsim + +*IA* + -*yU* ~ +*IAyU* Ekiyle Oluşan Zarflar

Erdal +*IAyU* benzetme ekinin +*IA* isimden fiil yapım eki ile -(*y*)*U* ünlü zarf-fiil ekinin birleşmesinden meydana geldiğini ancak bu ekin Orhun yazıtlarında parçalanamayan bütüncül biçimlerinin de bulunduğunu, *oplayu teg-* “boğa gibi saldırmak” öbeğine bulunan *oplayu* sözcüğündeki +*IAyU* ekinin buna örnek teşkil ettiğini, sözcüğün *opla-* şeklinde +*IA* ekli biçiminin bulunmadığını belirtmektedir (Erdal, 2004: 179). Bu ek geldiği kelimeye “gibilik, benzerlik” anlamı katmaktadır. Eki alan kelime büyük ölçüde geçici zarf olmakla birlikte bu eki taşıyan kelimelerin zaman zaman gramerleşme bağlamında incelenebilecek kalıcı zarflar oluşturdukları da görülmektedir. *Başlayu* “, ikile ~ *ekkileyü* “bir kez daha, ikinci kez, yeniden”, *ulayu* “önce, özellikle” zarflarının +*IAyU* ekini almış gramerleşme bağlamında incelenebilecek zarflar arasında yer aldığını söylemek mümkündür. Ancak *Ulayu*

zarfı sadece Türk runik harfli metinlerde tanıklandığı diğer çevre metinlerinde bulunmadığı için çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır.

Başlayu

Gabain “ile, başlayarak, başta” anlamını verdiği kelimenin etimolojisini *baş* isim kökü, +*la* isimden fiil yapım eki, -(y)*U* zarf-fiil eki olarak açıklamaktadır (Gabain, 2007: 93). Erdal *başlayu* sözcüğünün “ilk önce” anlamına geldiğini, sözcüğün *başla-* biçiminin bulunmasına rağmen “baş olarak, baş gibi” anlamlarında benzerlik de işaretleyebileceğini ifade etmektedir (Erdal, 2004: 223).

Kelime Türk runik harfli külliyatta *k(a)η(i)m [k(a)g(a)nka] b(a)şl(a)yu b(a)z k(a)g(a)n(i)g b(a)b(a)l tik[m(i)ş* “Babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş.” (KT D 16; BK D 13), *ol [bilm(e)dük(ü)g(i)n üç(ü)n [y(a)bl(a)k(i)η(i)n üç(ü)n (e)çim k(a)g(a)n uça b(a)rdı] b(a)şl(a)yu kırk(i)z (k(a)g(a)n(i)g b(a)lb(a)l tikd(i)m* “O bilgisizliğiniz yüzünden, kötü (davranışlarınız) yüzünden, amcam hakan vefat etti. (Amcam hakan için) önce Kırgız hakanını balbal olarak diktim.” (KT D 24-25; BK D 20) örneklerinde “önce, ilk olarak, başlangıçta” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelime bu çevreye ait *k(a)η(i)m türük bilge k(a)g(a)n ol(u)rtukınta türük (a)mtı b(e)gl(e)r kisre t(a)rduş b(e)gl(e)r kül çor b(a)şl(a)yu ul(a)yu ş(a)d(a)pıt b(e)gl(e)r öñre töl(i)s b(e)gl(e)r (a)pa t(a)rk[(a)n] b(a)şl(a)yu ul(a)yu ş(a)d(a)pıt b(e)gl(e)r bu [...] (a)t(a)m(a)n t(a)rk(a)n tunyukuk buyla b(a)g(a) t(a)rk(a)n ul(a)yu buyruk [...] iç buyruk s(e)b(i)g kül (e)rk(i)n b(a)şl(a)yu ul(a)yu buyruk bunça (a)mtı b(e)gl(e)r k(a)η(i)m k(a)g(a)nka (e)rt(i)ñü (e)rt(i)ñü tim(a)g kılı* “Babam Türk bilge hakan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler ... Ataman Tarkan, Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan ve Kumandanlar ... Hassa Kumandanı Sebiğ Kül İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, şimdiki bunca beyler babam Hakana pek çok akıl (ve) övgüde (?) bulundular.” (BK G 13-15), *yogçı sığ(i)tçı kut(a)ñ t(a)t(a)bı bod(u)n b(a)şl(a)yu ud(a)r s(e)ñün k(e)lti* “Yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) Kıtay (ve) Tatabí halkları (temsilcilerinin) başında General Udar geldi.” (KT K 11-12) örneklerinde “-den başlayarak, -den itibaren” anlamıyla son

çekim edatı olarak görülmektedir. Kelimenin Türk runik harfli metinlere ait *kül t(i)g(i)n (e)b(i)g b(a)şl(a)yu (a)kıt(tı)m(i)z* “Kül Tigin’i karargâhın başında bıraktık” (KT K 8), *m(e)n in(i)l(i)gü bunça b(a)şl(a)yu k(a)zg(a)nm[(a)s(a)r] türük bod(u)n ölt(e)çi (e)rti yok bolt(a)çı (e)rti* “Ben erkek kardeşimle bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi.” (BK D 33) örneklerinde anlamını ve işlevini tam olarak tespit etmek güçtür. Bu örneklerde kelimenin bu çevrede yaygın olan “başlangıçta, önce, ilk olarak” ya da “-den başlayarak, -den itibaren” gibi anlamlara gelmediği kalıcı zarf ya da edat olmadığı anlaşılmaktadır. Buradaki örneklerde kelimenin “baş olarak, komutanlık ederek” (?) gibi bir anlamda geçici zarf olması muhtemeldir.

Kelimenin Türk Maniheizt çevrede *teñri kenim içtin nom ogulanı d[*...]* *başlayıu teñri moz[ak...] iki ançaman tr [*...]* (MTT 0506-0528), *yme başlayıu [... u]latı kamug nigoşa=ak [...*]ug taşıgınça kan turkaru* (MTT 0941-0948) örneklerinde tanıklanmakta ancak metindeki eksikliklerden dolayı kelimenin işlevi ve anlamı tam olarak tespit edilememektedir.

Kelime Türk Budist çevresi metinlerine ait *anta yene başlayıu.. bir buryukı bar erti* “Onda yine öncelikle bir buyruğu var idi.” (AYLening 637 21-22), *yana başlayıu stup etgeli tana yip kemişmiş künte samstso açarı kertü kut kolu kavırakıya inçe tep tedi* (HTVII 1645) örneklerinde “öncelikle, ilk önce” anlamında zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelime Türk Budist çevresi metinlerine ait *tigiçü sav-ta bar anda iki yörüg-l(e)r ‘eñbaşlayıu bilip öçmekig yörmek kin yörüp bilmetin öçmekig ertürmek* “Denilen sözde, iki mana var: en başta bilip sönmeyi izah etmek, sonra bilmeden sönmeyi izah edip sona erdirmek” (Üçİtig 125b 13-14) örneğinde *eñ* zarfıyla pekiştirilerek “en başta, ilk önce” anlamında zarf olarak kullanılmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerinde zarf olarak kullanılan “önce, ilk önce, en önce” anlamlarına gelen *başlayıuça* (Totenbuch 47a 1014-1020) ve *eñbaşlayıuça* (AYLening 33 21, 25 6) biçimleri de bulunmaktadır.

Türk Budist çevresinde kelimenin *eñbaşlayıu* şekli +*kI* ekini alarak *‘eñbaşlayıu-kı iki padakl(a)r üz-e sizik kılur otgurak ol bahşı-ka* “En baştaki iki padaka ile kesin olarak o hocaya soru sorar.” (Üçİtig 114a 3-4) örneğindeki gibi sıfat

olarak da kullanılmaktadır. Kelime bu çevreye ait *burkan tözüin mayıtrı bo(disvt) başlayu kırk tümen yağı... toyın kıvragka inçe t(ip) yarlıkadı* “Burkan asil Mayıtrı başta olmak üzere dört yüz bin yeni rahipler haşmetle camaatine şöyle dedi.” (MaitrSengim 19 I 22-24) örneğinde “-den başlayarak, -den itibaren” anlamında son çekim edatı olarak kullanılmaktadır. Sözcük ilk İslâmî Türkçe metinlerde tanıklanamamaktadır, bu çevre metinlerinde kelimenin anlamı ve işlevi *başlap* kelimesiyle karşılanmaktadır. *Başlayu* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Başlayu</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“önce, ilk olarak, başlangıçta”, “ – den başlayarak, -den itibaren”, “önderlik ederek”	zarf, edat, geçici zarf
İrkB	-		
ETŞ MM	-		
ETŞ BM	-		
TT II	-		
MTT	+	anlamı tespit edilemiyor	görevi tespit edilemiyor
KP	-		
AYLening	+	“önce, en önce, ilk önce”	zarf
MaitrSengim	+	“-den başlayarak, den itibaren”	edat
Üçİtig	+	“en önce, ilk	zarf, sıfat

		başta”, “ilk baştaki”	
BTT III	-		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“önce, ilk önce, ilk, en başta, en önce”	zarf, sıfat
Xvastvanift	-		
Totenbuch	+	“en önce, ilk başta, ilk önce”, “ilk önceki”	zarf, sıfat
BT 13	-		
DLT	-		
KB	-		
AH	-		

Tablo 12: *Başlayu* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin etimolojisi iki şekilde düşünülebilir. Birincisi *baş* isim kökü, +*la* isimden fiil yapım eki, -(*y*)*U* zarf-fiil eki şeklindedir. İkincisi *baş* isim kökü +*laYU* benzerlik hâli eki biçimindedir. Kelimenin yaygın kabul gören etimolojisi birincisi olsa da her iki şekilde de gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişimden bahsetmek mümkündür. Buna göre kelimenin etimolojisi birinci şekliyle kabul edilirse ifade etmesi beklenen anlam “(bir işe, bir şeye) başlayarak” dır ancak kelime eski Türk dili metinlerinde böyle bir anlamda tanıklanmaz. Buna göre kelimede “(bir işe, bir şeye) başlayarak” anlamından “bir zamanda öncelik, bir zamanın ilk dönemi” anlamına semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Bu değişimin ne zaman gerçekleştiğini elimizdeki veriler ışığında ön görmek mümkün değildir. Kelimede semantik değişimin ardından kategori değişimi de gerçekleşmiştir, bu değişim fiilden zarfa doğru olmuştur. Clauson *baş* sözcüğünün en erken dönemlerden itibaren “organ

adı” anlamına geldiğini metaforik ilişkiyle “bir ordunun komutanı, bir şeyin başlangıcı” anlamlarını da ifade ettiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 375). Buna göre kelimenin etimolojisi *baş* isim kökü +*layu* benzerlik hâli eki olarak kabul edilirse işaretlemesi beklenen anlam “baş olarak, baş gibi, komutan olarak, başlangıç olarak”dır. Kelime Türk runik harfli çevreye ait *m(e)n in(i)l(i)gü bunça b(a)şl(a)yu k(a)zg(a)nm[(a)s(a)r] türük bod(u)n ölt(e)çi (e)rti yok bolt(a)çı (e)rti* “Ben erkek kardeşimle bu kadar komutan olarak çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi” (BK D 33) örneğinde “baş olarak, komutan olarak” anlamında tanıklanmaktadır. Bu örnekte kelime bir semantik değişimden bahsedilemez. Ancak kelimenin bu çevreye ait metinlerinde “önce, -den itibaren” anlamları da tanıklanmaktadır. Bu durumda “bir şeyin başı olarak” anlamından “bir zamanda öncelik, bir zamanın ilk dönemi” anlamına semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelime metinler aracılığıyla izlenebilen gramerleşme karakteristikleri de vardır. Bunlar kategori değiştirme, semantik ve sentaktik kayıp, kaynaşma, donuklaşmadır. Kelime Türk runik harfli çevrede ve Türk Budist çevrede edat olarak kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Bu durumdan zarftan edata kategori değişimi söz konusudur. Kategori değişimi beraberinde semantik ve sentaktik kaybı da getirmiştir. Kelime edat olarak kullanıldığında kendinden önceki unsurdan bağımsız olarak semantik bir değer ifade edemez, sentaktik bir görev üstlenemez hale gelmiştir. Başka bir ifadeyle kelimenin semantik bir değer ifade edebilmesi, sentaktik bir görev üstlenebilmesi bir başka gramerleşme karakteristiği olan birleşmeyle gerçekleşmiştir. Kelime karşılaşılan bir diğer gramerleşme karakteristiği de kaynaşmadır. -(y)U ya da +lAyU ekinin kelimeye kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelime görülen başka bir gramerleşme karakteristiği ise donuklaşmadır. Kelime zarf, sıfat ya da edat işleviyle kullanıldığında morfolojik olarak donuklaşmış, +çA eşitlik hâli ve +kI aitlik ekli istisnaları dışında herhangi bir ek alamaz hâle gelmiştir. Kelimenin zarf, sıfat ve edat olarak bir arada kullanılması ise gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle açıklanabilir. Bu ilkeye göre bir kelimenin daha az gramerleşmiş biçimiyle daha yoğun gramerleşmiş hâli dilin aynı döneminde bir arada bulunabilir. *Başlayu* sözcüğünün dağılım özelliklerine bakıldığında sıfat işlevindeyken mutlaka nitelediği isimden önce, edat olduğunda

yönettiği isimden sonra kullanıldığı zarf olduğunda ise serbest bir dağılım sergilediği görülür.

İkile ~ ikileyü

Clauson *ikileyü* sözcüğünün *ekki:le- “bir şeyi iki kez yapmak” fiiline zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu, kelimenin fiil biçiminin çağdaş Türk lehçelerinde anlam genişlemesine uğrayarak sıradan bir fiil gibi kullanıldığını ancak erken dönemlerde sözcüğün *ikileyü* şeklinde sadece zarf-fiilli biçiminin bulunduğunu, kelimenin kimi zaman *ikile* şeklinde kısaltıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 108). Erdal *ikile* sözcüğünü +*IA* ekiyle oluşmuş zarflar arasında göstermekte, sözcüğün –*yU* ekiyle genişleyebilen örneklerinin de bulunduğunu ifade etmektedir (Erdal, 1991: 403-411). Nalbant sayı isimleri üzerine gelen *IA* edatının sayı isimlerinde anlamı kuvvetlendirici ya da tekrar anlamı verdirici bir özellik gösterdiğini belirtmekte, *ikile*, *birle*, *üçle*, *törtle* sözcüklerini örnekler arasında vermektedir (Nalbant 2004: 2157-2172).

Kelime Türk runik harfli külliyatta ve Türk Maniheizt çevresinde tanıklanamamaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresine ait *barçaka humaru sav kodtı ekkileyü silerni körüşmegey men* “Hepsine veda sözleri söyledi, sizinle tekrar görüşmeyeceğim.” (KP 76), *bilge biliglig er ikileyü yarutdı* “Bilgili kişi tekrar açıkladı.” (HTVIII 2028) örneklerinde *ikileyü* biçiminde “tekrar” anlamında zarf olarak bulunmaktadır. Kelime bu çevreye ait *birök ol küsemiş küsüşü kanmagaça erser ikileyü yene aşnukı törüçe kılsun* “Eğer o istediği istek bütünüyle gerçekleşse tekrar yine önceki töreye göre yapsın.” (AYLening 362 12-14), *ötrü olar ikileyü takı tişi ajunıta kedilmegeyler* “Sonra onlar yine de dışı dünyasında giydirilmeyecekler.” (AYLening 191 3-5) örneklerinde *ikileyü* zarfı *yana* ve *takı* zarflarıyla pekiştirilmiş olarak görülmektedir. Kelime Türk Budist çevresine ait *takı üzüm osuglug teperler yançarlar ol emgekke ölüp ikile tirilürler* “ve mengendeki üzüm gibi ezerler, sıkırlar. Bu acıdan ölüp tekrar dirilirler.” (MaitrSengim 82 I 15-17) örneğinde *ikile* şeklinde “tekrar” anlamıyla zarf olarak tanıklanamaktadır.

Kelimenin ilk İslâmî Türkçe metinlerde *ikileyü* biçimi bulunmamaktadır. Kelime bu dönem metinlerine ait *yumulmadı yandru ikile közi/ odug yattı saknu irikti*

özi “Düşünceler içerisinde gözlerini tekrar kapatmadı; uyuyamadı ve kendisini çok yalnız hissetti.” (KB 5674), *bir tilkü terisin ikile soymas* “Bir tilki derisi iki defa (tekrar) soyulmaz.” (DLT 553/455) *ikile* biçiminde “tekrar” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. *İkileyü ~ ikile* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>İkileyü ~ İkile</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	- ~ -		
IrkB	- ~ -		
ETŞ MM	- ~ -		
ETŞ BM	- ~ -		
TT II	- ~ -		
MTT	- ~ -		
KP	+ ~ -	“tekrar”	zarf
AYLening	+ ~ -	“tekrar”	zarf
MaitrSengim	- ~ +	“tekrar”	zarf
Üçİtig	+ ~ -	“tekrar”	zarf
BTT III	+ ~ -	“tekrar”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+ ~ -	“tekrar”	zarf
Xvastvanift	- ~ -		
Totenbuch	- ~ -		
BT 13	- ~ -		
DLT	- ~ +	“tekrar”	zarf
KB	- ~ +	“tekrar”	zarf
AH	- ~ -		

Tablo 13: *İkileyü ~ ikile* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin etimolojisi iki isim kökü, +*IA* isimden fiil yapım eki ve *-(y)U* zarf-fiil eki olarak kabul edilirse olması beklenen anlam “bir şeyi iki defa yaparak, ikileyerek”dir ancak kelime taranan metinlerde bu anlamıyla tanıklanmaz. Bu durumda kelimede “bir işi, bir şeyi iki kez yaparak” anlamından “tekrar, yine” anlamına bir semantik değişim gerçekleşmiştir. Gramerleşmenin ilk aşaması olan bu değişimin ne zaman gerçekleştiğini ön görmek mümkün değildir ancak kelimenin Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde “ikileyerek” anlamıyla bulunmaması değişimin Türk runik harfli metinlerden önce gerçekleşmiş olabileceğine işaret edebilir. Kelimede Türk runik harfli metinlerden önce gerçekleşmesi muhtemel olan bir diğer gramerleşme karakteristiği fiilden zarfa doğru kategori değişimidir. Kelimede görülen diğer gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. +*IA-(y)U* ekinin kelimeye kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede karşılaşılan başka bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. Kelime +*IA-(y)U* ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin *ikileyü* ve *ikile* biçimleri arasında semantik ve sentaktik bir fark görülmemektedir.

3.1.6. İsim + +*DAm* Ekiyle Oluşan Zarflar

Erdal +*DAm* ekinin eski Türk dili alanında pek işlek olmayan bir ek olduğunu bu ekin işlevinin Karahanlı Türkçesinde +*sIg* ekine geçtiğini belirtmektedir (Erdal 1991: 68-69). Çok yaygın olmayan +*DAm* ekinin geldiği kelimeye “gibi, olarak” anlamlar kattığı ve bu eki alan kelimenin geçici zarf olması gerektiği söylenebilir. Ancak bu ekle oluşan *birdem* “tamamıyla, büsbütün, toptan”, *birdemleti* “tam olarak, tam; hiçbir zaman, asla”, *birdemlig* “tam, tam olarak”, *yindem-yintem* “yalnızca, sadece, ancak, fakat” gibi kalıcı zarflar da bulunmaktadır.

Birdem ~ birtem

Clauson *birdem* kelimesinin sayı adı olup “bir” anlamına gelen *bi:r* sözcüğünden türemiş olabileceğini, kelimenin sıfat ya da zarf olarak kullanıldığını

ve “bütünöyle, büsbütün, cansiperane” anlamlarıyla göröldüğünü belirtmektedir (Clauson, 1972: 353, 358). Erdal kelimenin pek işlek olmayan +DAm ekiyle türetildiğini bu ekin işlevinin Karahanlı Türkçesinde +sIg ekine geçtiğini, kelimenin aslında “bir olarak” anlamına gelmesi gerektiğini ancak “bütünöyle, tamamıyla, düzgün olarak” anlamlarıyla zarflık olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Erdal 1991: 68-69). Arat *birdem* ve *birden* kelimelerinin telaffuz bakımından birbirine yakın olmalarının mana yönünden karışmaya sebep olduğunu, isim ve fiillerin sonuna gelen +DAm ekinin izahının yapılamadığını ifade etmektedir (Arat, 1986: 365). Eraslan kelimenin bir sözcüğüne seyrek olarak kullanılan +DAm isim türetme ekinin gelmesiyle oluştuğunu, “tam, tamıyla, eksiksiz” anlamlarına geldiğini belirtmektedir (Eraslan, 2012: 96, 224).

Kelime Türk runik harfli külliyyatta ve Türk Maniheizt çevrede tanıklanmamaktadır. Kelime Türk Budist çevresi metinlerinde *birdem-birtem* biçimleriyle bulunmaktadır. Bu çevreye ait *menü nirvanıg tilegülük busuş sakınç emgek tolgakıg **birtem** tarkarguluk* “Ebedi nirvana’yı istemeli; keder düşünce, eziyet ve acıyı bütünöyle dağıtmalı.” (AYLening 614 15-17), *nirvana alku tıdıglarnıñ nısa birakına **birtem** kitmeki* “Nirvana, bütün engellerin nısa birakına tamamıyla gitmesi” (ETŞ BM 10 98-99), *ürtüg-ler tıdıglar **birtem** üzülgey kesilgey* “Örtüler ve engeller tamamıyla kesilecek.” (HTVIII 0761) örneklerinde “bütünöyle, tamamıyla” anlamında zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevreye ait *beş yükmeklerig kördükde birdem kertü bir nom bar biligsizlig karangu birle turur erser* “Beş topluluğu gördüğünde büsbütün doğru bir akide olan bilgisizlik karanlık ile durur ise” (BT 13 16) örneğinde “bütün” anlamıyla sıfat olarak kullanıldığı görölmektedir.

Kelimenin ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *üçünçi takı bir bor işçe sewe/siziksiz bu er boldı **birtem** yawa* “Üçüncüsü ise içki iptilasıdır; buna tutulan kimse, buna tutulan kimse şüphesiz tamamıyla boşuna yaşamış olur.” (KB 339), *tilin serme irme bolun eymenük/ agu ol olarnıñ eti **birtem** ök* “Sert ve kaba dil kullanma, onlardan çekin; onların eti yenmez, tamamıyla zehirdir.” (KB 4349) örneklerinde “tamamıyla” anlamında zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu örneklerden ikincisinde *ök* edatıyla pekiştirilmesi dikkati çekmektedir. Kelimenin ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *ol yumuşka **birtem** bardı* “O sanki dönmeyecekmiş gibi uzun bir

süre kaybolarak haber götürmeye gitti.” (DLT, 243/211) örneğinde “dönemeyecekmiş gibi uzun süre” anlamında zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. *Birdem* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Birdem</i> ~ <i>birtem</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	-		
IrkB	-		
ETŞ MM	-		
ETŞ BM	+	“tam, tamamıyla, bütünüyle”	zarf, sıfat
TT II	-		
MTT	-		
KP	-		
AYLening	+	“tamamıyla, bütünüyle”	zarf
MaitrSengim	+	“tamamıyla”	zarf
Üçİtig	-		
BTT III	+	“bütünüyle, tamamıyla, bütün”	zarf, sıfat
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“tamamıyla”	zarf
Xvastvanift	-		
Totenbuch	-		
BT 13	+	“bütünüyle, tamamıyla, bütün”	zarf, sıfat
DLT	+	“dönemeyecekmiş	zarf

		gibi uzun süre”	
KB	+	“tamamıyla”	zarf
AH	-		

Tablo 14: *Birdem* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin *bir* isim kökü ve +*DAm* isimden isim yapım ekinen olduğu kabul edilirse “bir olarak, bir gibi” anlamlar ifade etmesi beklenir. Ancak taranan metinlerde kelime bu anlamıyla değil “tamamıyla, bütünüyle, bütün” anlamlarıyla tanıklanır. Bu durumda kelimede “bir olarak, bir gibi” anlamından “tamamıyla, bütünüyle, bütün” anlamına gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleştiği söylenebilir. Bu değişimin ne zaman gerçekleştiğini eldeki verilerden hareketle öngörmek mümkün değildir. Kelimede bir gramerleşme karakteristiği olan kategori değişimi de gerçekleşmiştir. Bu değişim isimden zarfa doğru olmuştur. Kelimede gerçekleşmiş olan diğer bir gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. *Bir* ismine gelen +*DAm* ekinin kelimeye kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede görülen bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. Sözcük +*DAm* ekini aldıktan sonra +*IA*, +*DI*, +*IXg* ekini almış biçimleri ve *KB*’deki *ök* edatıyla pekiştirilmiş şekli dışında herhangi bir ek alamaz duruma gelmiş morfolojik olarak donuklaşmıştır. Kelime sıfat olarak kullanıldığında isimden önce zarf işlevindeyken fiilden önce gelmekte sınırlı bir dağılım göstermektedir. Kelimenin *DLT*’teki “dönmeyecekmiş gibi uzun süre” anlamını sıra dışı sözcükselleşme örneği olarak kabul etmek mümkündür.

Birdemleti, birdemlig

Bu iki kelime yukarıda incelenen *birdem* sözcüğüyle ilişkili olup eski Türk dili alanında az sayıda örnekte zarf olarak tanıklanmaktadır. Erdal *birdemleti* kelimesinin *birdem* gövdesine +*IA* ve +*DI* ekinin gelmesiyle oluştuğunu, “kesin olarak” anlamına geldiğini belirtmektedir (Erdal, 2004: 213, 330-331). *Birdemlig*

sözcüğünün ise *bir* isim kökü, +DAm ve +lXg isimden isim yapım ekiyle oluştuğu anlaşılmaktadır.

Birdem ve *birdemleti* kelimeleri Türk runik harfli külliyatta, Türk Maniheizt çevresinde ve ilk İslâmî Türkçe metinlerde tanıklanamamakta her iki kelime de sadece Türk Budist çevresi metinlerinde bulunmaktadır. Bu çevreye ait *yindem tıdıp kelmedük üdkig kim **birdemleti** turgurmaz üçün atamış ol bilmetin öçmek tip* “yalnızca gelmemiş zamandakini engelleyerek hiçbir zaman hâsıl etmez olduğu için bilmeden sönme diye adlandırılmıştır.” (Üçİtig 117b 5-6), örneğinde *birdemleti* sözcüğü olumsuzluk eki taşıyan fiili niteleyerek “hiçbir zaman, asla” anlamında zarf olarak kullanılmaktadır. Kelime bu çevreye ait *azu-ça yme tegimlig erser tört üç iki basutçı-l(a)r-ka toggalı tek eksük bolmak üz-e basutçı-sı **birdemleti** tıdulur için* “veyahut da dört, üç, iki yardımcı sebebe doğmak için uygun ise sadece bu yardımcı sebebi eksik olmak ile doğması tam olarak engellenir olduğu için” (Üçİtig 118a 4-5) örneğinde herhangi bir olumsuzluk eki bulunmayan fiili niteleyerek “tam olarak” anlamlı zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Dolayısıyla Türk Budist çevresi metinlerinde *birdemleti* zarfının anlamında nitelediği fiilin olumsuzluk eki taşıyıp taşıyamaması belirleyici olmaktadır. Yine kelimenin Türk Budist çevresine ait ***birdemleti** ol kızıdığa terk tınzunlar* “Tam o kıyıda derhal rahata kavuşsunlar.” (ETŞ BM 15 85) örneğinde “tam” anlamıyla sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir.

Birdemlig sözcüğü ise Türk Budist çevresine ait *neçe lokik yol üz-e niz-vani tarkarsar yme **birdemlig** bolmaz. akıg-sız yol üz-e niz-vani tarkarmak timin ök **birdemlig** bolur tip* “Her ne kadar lokika yol ile klesa uzaklaştırsa da, tam olmaz. Ancak āsrava’sız yol ile klesa uzaklaştırmak tam olur.” (Üçİtig 108a 6-8) örneğinde “tam” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Bu örnekten de anlaşıldığı gibi *birdemlig* sözcüğü zarf olarak kullanıldığında nitelediği fiilin olumsuzluk eki taşıyıp taşıyamaması sözcüğün anlamında herhangi bir değişikliğe yol açmamaktadır. Kelimenin bu çevreye ait ***birdemlig** tuşka tegürdeçi* “Tam karşılığa ulaştırır” (ETŞ BM 10 77) örneğinde “tam” anlamıyla sıfat işleviyle görülmektedir. *Birdemlig* kelimesinin Türk Budist çevresine ait *ölüm kanını ilinte **birdemligin** ozmuş sansarlıg karanlıkudın künin keçmiş* “Ölüm hükümdarının ülkesinde tamamıyla kurtulmuş sıra karanlıktan aydınlığa geçmiş.” (AYLening 71 5-7) örneğinde “tamamıyla”

anlamında zarf olarak tanıklanmaktadır. *Birdemleti* ve *birdemlig* kelimelerinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini tablo hâlinde şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Birdemleti- Birdemlig</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	- ~ -		
IrkB	- ~ -		
ETŞ MM	- ~ -		
ETŞ BM	+ ~ +	“tam”, “tam”	sıfat, sıfat
TT II	- ~ -		
MTT	- ~ -		
KP	- ~ -		
AYLening	+ ~ +	“tam olarak”, “tamamıyla”	zarf, zarf
MaitrSengim	- ~ -		
Üçİtig	+ ~ +	“tam olarak, asla”, “tam”	zarf, zarf
Totenbuch	- ~ -		
BTT III	- ~ -		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	- ~ +	“tam”	sıfat
Xvastvanift	- ~ -		
BT 13	+ ~ -	metin eksik	metin eksik
DLT	- ~ -		
KB	- ~ -		
AH	- ~ -		

Tablo 15: *Birdemleti* ve *birdemlig* kelimelerinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Birdemleti kelimesinin anlamının ve oluşumunun tam olarak tespit edilememesi kelimedeki gramerleşme hususiyetlerinin açıklanmasını da zorlaştırmaktadır. Kelimenin etimolojisiyle ilgili kaynaklarda pek bir bilgiye rastlanamamıştır. Konuyla ilgili tespit edebildiğimiz tek görüş Erdal (2004)’a aittir. Bu görüşe göre kelime *birdem* isim gövdesine +*IA* ve +*DI* isimden isim yapım eklerinin gelmesiyle oluşmuş olup “kesin olarak, son olarak” anlamına gelmektedir (Erdal, 2004: 213, 330-331). Sözcüğün geçtiği örneklerde “tam, tam olarak, hiçbir zaman, asla” gibi anlamlara da gelebildiği görülmektedir. Bu durumda kelimenin gövdesi olup “bütünüyle, tamamıyla, bütün, tam” anlamlarına gelen *birdem* ve *birdemleti* arasında anlam ortaklaşması söz konusudur. *Birdemleti* şeklinin “hiçbir zaman, asla” anlamlarıyla *birdem* biçiminden ayrıldığı söylenebilir. Bu durumda sözcükte “tamamıyla, bütünüyle” anlamından “hiçbir zaman, asla” anlamına bir gramerleşme karakteristiği olan semantik değişiminin gerçekleştiği söylenebilir. *Birdemlig* sözcüğünün oluşumu hakkında konuyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Kelimenin *birdem* isim gövdesine +*IXg* isimden isim ya da isimden sıfat yapma ekinin gelmesiyle oluştuğunu söyleyebiliriz. Sözcüğün taranan metinlerdeki örneklerde “tam, tam olarak” anlamına geldiği görülmektedir. Bu durumda kelimenin gövdesi olup “bütünüyle, tamamıyla, bütün, tam” anlamlarına gelen *birdem* biçimiyle *birdemlig* şekli arasında bir anlam farkı görülmemektedir.

3.1.7. İsim + +*DA* + -*mAk* Ekleriyle Oluşan Zarflar

Bu grupta *küntemek* “her gün” zarfı bulunmaktadır ancak bu zarf çalışmamız kapsamına giren üç metinde sadece beş yerde (AYLening 120 17, 516 9, 519 7; MaitrSengim 25 II 6-8; BT13 1) geçmektedir. Bu nedenle *küntemek* zarfı çalışmada incelenmemiştir.

3.1.8. İsim + +kArU Ekleriyle Oluşan Zarflar

Bu grupta *çınkaru* “tam, şüphesiz” zarfı bulunmaktadır. Ancak bu zarf çalışma kapsamına giren bir metinde (AYLening 333 15, 385 89, 597 1) tanıklandığı için incelenmemiştir.

3.1.9. Fiil Kökü ~ Fiil Gövdesi + -(y)U, -A, -I Zarf-Fiil Ekleriyle Oluşan Zarflar

Eski Türk dili alanında -(y)U, -A, -I ünlü zarf-fiil eklerinin asıl işlevi ana fiilin anlamını zaman, tarz yönlerinden niteleyen geçici zarflar oluşturmaktır. Bunun dışında ünlü zarf-fiil eklerinin birleşik fiillerde ana fiili yardımcı fiile bağlama işlevi ve zarf-fiil öbeği oluşturma işlevi de bulunmaktadır (Eraslan, 2012: 399-420). Erdal -(y)U ünlü zarf-fiil ekinin ünlüyle biten fiil tabanlarından sonra, -A ünlü zarf-fiil ekinin türememiş fiillerden sonra, -I ünlü zarf-fiil ekinin -(X)t ettirgenlik ekini almış fiillerden sonra, -U ünlü zarf-fiilinin ünsüzle biten türemiş fiil tabanlarından sonra geldiğini belirtmektedir (Erdal, 2004: 311-312).

Eski Türk dili alanında ünlü zarf-fiil eklerinin eklendikleri fiillere kalıplaşarak gramerleşme bağlamında incelenebilecek kalıcı zarflar oluşturdukları da görülmektedir. Erdal bu tür oluşumlarda sözcükselleşmeye dikkati çekmektedir. Araştırmacı ünlü zarf-fiil eklerinin fonksiyonu düşünüldüğünde *yan-a* “dönerek” —> “tekrar, ayrıca”, *tap-a* “bularak” —> “e doğru” örneklerindeki gibi ünlü zarf-fiil donuklaşmalarında sözcükselleşmenin göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir (Erdal, 2004: 311-312). Erdal (2004)’da sözcükselleşme olarak kabul edilen oluşumlar bu çalışmada gramerleşme bağlamında açıklanmaya çalışılacaktır. Yaklaşım farkı bu şekilde oluşan zarfların gramatikal kategoriye mi yoksa sözcüksel kategoriye mi dâhil edileceği ikileminden kaynaklanmaktadır. Bu şekilde oluşan zarflar gramatikal kategoriye dâhil edilirse oluşum gramerleşmeyle sözcüksel kategoride kabul edilirse sözcükselleşmeyle açıklanmaktadır. Zarflar alan literatüründe sözcüksel ve gramatikal kategori arasında belirsiz bir yere konumlandırılmaktadır. Zarfların morfolojik, semantik ve sentaktik özellikleri göz önüne alındığında daha çok gramatikal kategoride değerlendirilebileceğini söylemek

mümkündür. Çalışmanın bu bölümünde fiillere gelen ünlü zarf-fiil eklerinin kaynaşmasıyla oluşan kalıcı zarflar gramerleşme bağlamında incelenmeye çalışılacaktır. Bu zarfların bir kısmı ünlü zarf-fiil eklerinin fiil köküne doğrudan gelerek kaynaşmasıyla bir kısmı ise çeşitli yapım eklerini almış fiil gövdelerine ünlü zarf-fiil eklerinin kaynaşmasıyla oluşmuştur. Çalışmamızda ilk olarak fiil köküne ünlü zarf-fiil eklerinin doğrudan gelerek kaynaşmasıyla oluşan zarflar incelenecektir.

3.1.9.1. Fiil Kökü + -(y)U, -A, -I Zarf-Fiil Ekiyle Oluşan Zarflar

Bu grupta bulunan zarflar fiil köküne -(y)U, -A, -I ünlü zarf-fiil eklerinden birinin doğrudan gelip kaynaşmasıyla oluşan kalıcı zarflardır. *Amru* “daimi, devamlı”, *örü* “yukarı, dik”, *udu* “ve, sonra, arka”, *ugrayu* “bilhassa, özellikle; niyetlenerek” *basa* “bundan başka, sonra, onun arkasından”, *büite* “çok, pek çok”, *kata* “kez, defa”, *oza* “önce, evvel”, *üze* “üzerine, üzerinde, ile vasıtasıyla”, *yapa* “bütün, bütünüyle, büsbütün; hep”, *yine ~ yana* “yeniden, tekrar”, *kodı* “aşağıya doğru, aşağıda, tamamıyla, tamamen”, *takı* “dahi, daha, ve” zarfları bu zarflar arasında yer almaktadır. *Amru* çalışma kapsamına giren üç (AYLening, BTT III, HTVII); *ugrayu* “bilhassa, özellikle; niyetlenerek” dört (BT 13, AYLening, Üçİtig, BT III); *büite* “çok, pek çok” üç (AYLening, KB, DLT); *yapa* “bütün, bütünüyle, büsbütün; hep” dört (AYLening, Üçİtig, BT 13, BT III) metinde az sayıda örnekte tanımlandığı için çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Örü

Clauson kelimenin “yükselmek” anlamındaki *ö:r-* fiilinin zarf-fiil ekli şekli olduğunu, genellikle “yukarı doğru” anlamına gelip zarf olarak kullanıldığını ancak Orta Türkçe döneminde kimi zaman “yüksek, yükseklik, ayak, destek” anlamlarıyla isim olarak da kullanılabildiğini, *tur-* fiiliyle öbek oluşturarak “bir insanın ayağa kalkması, dikelmek” anlamlarına da geldiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 195-197). Eraslan kelimenin *ör-* fiiline –U zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir (Eraslan, 2012: 216).

Örü kelimesi ve bu kelimenin kökü olan “yükselmek, yukarı çıkmak” anlamlı *ö:r-/ör-* fiili Türk runik harfli metinlerde tanıklanamamaktadır. Bu çevreye ait *kuur(i)d(i)n [s]og(u)d örti* “Batıda Soğdlar baş kaldırdı.” (KT B 1) örneğinde geçen *ör-* fiili “baş kaldırmak, isyan etmek, ayaklanmak” anlamına gelmektedir. Kelime Türk Maniheizt çevreye ait *örü kodı bolsar m(e)n* “Yukarı aşağı olsam” (MTT 1083-1087) örneğinde “yukarı” anlamıyla zarf olarak kullanılmaktadır.

Kelimenin Türk Budist çevresi metinlerine ait *başı örü kötürser sançar* “Başı yukarı kaldırırsa acı verir” (Totenbuch 2b 43), *ol tamuluglar ikile kolların örü kötürüp* “Bu cehennemlikler iki kollunu yukarı kaldırıp” (MaitrSengim 65 I 2-3) örneklerinde “yukarı” anlamıyla zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. Kelime bu çevreye ait *ayaguluk ıdok üç erdinilerniñ adiştirintä ögüm kañım örü uluglarım [üz]eliksiz nom boşgurmış* “Hürmetli mukaddes üç cevherin kaderinde annem babam büyüklerim aralıksız kanun öğretirmiş.” (BT13 46) örneğinde “bütün” anlamında sıfat olarak tanıklanamaktadır. Kelimenin Türk Budist çevreye ait *bodıs(a)t(a)v örü turup inaru berü körüp bı bıçgu tilep bulmadı* “Bodısatav ayağa kalkıp ileri geri bakıp bıçak isteyip bulmadı.” (AYLening 616 18-20) örneğinde *tur-* fiili ile “ayağa kalkmak” anlamında öbek oluşturduğu görülmektedir. *Örü* zarfının Türk Budist çevresi metinlerinde *olur-*, *tur-*, *tik-*, *tart-*, *agın-*, *tart-*, *kötür-*, *bol-* fiilleriyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu çevre metinlerinde kelimenin kökü olan *ör-* “yükselmek, yukarı çıkmak” fiili de kimi metinlerde (AYLening 243 5, 6) bulunmaktadır. Türk Budist çevresi metinlerinde kelimenin “yükselerek” anlamlı geçici zarf şekli tanıklanamamaktadır.

Örü kelimesi ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *öyükke kirigli üyüldi kodı/örü kelmedi ol sewinç bulmadı* “Bataklığa giren aşağı batır, oradan kimse yukarı gelmedi; orada sevinç bulmadı.” (KB 3090), *togardın yaşıq baş kötürdi örü/ kugu kırtışı boldı dünyâ tolu* “Doğudan güneş başını yukarı kaldırdı; dünyanın her tarafı kuğu rengine büründü.” (KB 5449) örneklerinde “yukarı” anlamıyla zarf olarak tanıklanamaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *yorıp bardı akru tokıdı kapug/ kadaşı örü turdı kodtı tapug* “Yürüyerek vardı ve yavaşça kapıyı çaldı; kardeşi ibadetini bırakıp ayağa kalktı.” (KB 3957), *sözin kesti koptı adakın örü/esenleştı ewke yüz urdı körü* “Sözünü kesti, ayağa kalktı, vedalaştı ve evine doğru yola düştü.”

(KB 4881) örneklerinin ilkinde *tur-*, ikincisinde *kop-* fiili ile öbek oluşturarak “ayağa kalkmak” anlamına geldiği görülmektedir. Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *kodısı yagız yer yaşıl suw bile/ örüsi süzük yel öze ot ula* “Aşağısı kara toprak ile sudur; yukarısı süzölmüş ateş ile yeldir.” (KB 3725), *kayusı örürek kayusı kodı/kayusı yarukrak kayu eksüdi* “Bazısı daha yüksek, bazısı daha alçaktır; bazıları daha çok, bazısı daha az parlaktır.” (KB 130) örneklerin ilkinde *+(s)I* iyelik ekini alarak “aşağısı” anlamında; ikincisinde *+rAk* ekini alarak “daha yukarı” anlamında isim olarak tanıklanmaktadır. Kelime bu dönem metinlerinde *bar-*, *bol-*, *kal-*, *kel-*, *kop-*, *kopur-*, *kötür-*, *tart-*, *tik-*, *tur-*, *tut-*, *yokla-* fiilleriyle birlikte kullanılmaktadır. *Örü* kelimesinin kökü olan “yükselmek, yukarı çıkmak” anlamındaki *ö:r-/ör-* fiili bu anlamıyla ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *ak bulıt örlenüp* “yağmur bulutu yükselip” (DLT 133/116) örneğinde tanıklanmaktadır. *Örü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	Örü	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	–		
İrkB	–		
ETŞ MM	–		
ETŞ BM	+	“yukarı”	zarf
TT II	–		
MTT	+	“yukarı”	zarf
KP	–		
AYLening	+	“yukarı”, “ayağa kalk-“	zarf, fiil
MaitrSengim	+	“yukarı”	zarf
Üçİtig	–		
BTT III	+	“yukarı”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“yukarı”	zarf

Xvastvanift	–		
Totenbuch	+	“yukarı”	zarf
BT 13	+	“bütün”	sıfat
DLT	+ (örlenüp, örü tart-)	“yükselmek”, “yardım etmek”	fiil
KB	+	“yukarı”, “ayağa kalkmak”, “yukarısı, daha yukarı, yüksek”	zarf, fiil, isim
AH	–		

Tablo 16: *Örü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelime *ö:r-* “yükselmek, yukarı çıkmak” fiiline –*U* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Etimolojisinden hareketle kelimenin “yükselerek, yukarı çıkarak” anlamına gelmesi beklenir ancak taranan eski Türk dili metinlerinde kelime bu anlamıyla değil “yukarı, yüksek” anlamıyla tanıklanmaktadır. Buna göre kelimede “yükselerek, yukarı çıkarak” anlamından “yukarı, yüksek” anlamına bir semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimenin eski Türk dili metinlerinin hiçbirinde “yükselerek, yukarı çıkarak” anlamıyla tanıklanamaması bu değişimin Türk runik harfli metinlerden önce gerçekleştiğine işaret edebilir. Kelimede semantik değişimin ardından bir kategori değişimi gerçekleşmiş olmalıdır. Bu değişimin yönü fiilden zarfa doğru olmuş, geçici zarf olması beklenen kelime kalıcı zarfa dönüşmüştür. Semantik değişim ve kategori değişimin ardından kelimede görülen diğer gramerleşme karakteristikleri kaynaşma ve donuklaşmadır. *Ö:r/ör-* fiiline gelen –*U* zarf-fiil ekinin fiile kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur.

Fiil –U ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış KB'deki *örürek* (130), *örüsü* (3725) örnekleri dışında herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında “yukarı” anlamında zarf işlevindeyken fiilden önce kullanıldığı görülmekle birlikte KB'de vezin nedeniyle fiilden sonra kullanımlarına da rastlanmaktadır.

Udu

Clauson kelimenin “takip etmek” anlamına gelip metaforik ilişkiyle “uymak, riayet etmek” anlamına genişleyen *ud-* fiilinin zarf-fiil ekli şekli olduğunu, “sonra, ondan sonra” anlamlarına geldiğini, erken dönemlerde sadece zarf-fiil ekli biçiminin bulunduğunu, *ud-* şeklinin tanıklanmadığını, Güneybatı Türk lehçelerinden Azeri Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkmen Türkçesindeki *uy-* fiilinin *ud-* ile ilişkili olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 38). Erdal “sonra, takip ederek” anlamına gelen *udu* zarfının eski Türkçede görülmeyen “takip eden” anlamındaki *ud-* fiilinden türediğini ifade etmektedir (Erdal, 2004: 339).

Kelime Türk runik harfli külliyatta fiil olarak tanıklanamamakta *udu* şeklinde zarf-fiil ekini almış olarak bulunmaktadır. Bu çevreye ait *ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n k(a)zg(a)nm(a)s(a)r **udu** b(e)n öz(ü)m k(a)zg(a)nm(a)s(a)r il y(e)me bod(u)n y(e)me yok (e)rt(e)çi (e)rti* “İlteriş Kağan kazanmasaydı ve (ben) kendim (de) kazanmasaydım devlet de halk da yok olacaktı.” (Ton. 55), *k(a)zg(a)ntukın üç(ü)n **udu** öz(ü)m k(a)zg(a)ntuk(u)m üç(ü)n il y(e)m(e) il boltı bod(u)n y(e)m(e) bod(u)n boltı* “Kazandığın için ve (ben) kendim kazandığım için devlet devlet oldu, halk da halk oldu.” (Ton. 55-56) örneklerinde kelimenin “ve” anlamında bağlaç olarak kullanıldığı görülmektedir. Kelime bu çevreye ait *tañ tañlardı **udu** yer yarudı udu kün tugdı* “Şafak söktü sonra yer aydınlandı sonra güneş doğdu.” (IrkB 26) örneğinde “sonra” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin Türk runik harfli külliyata ait *kentü bodunum tedim **udu** keliñ tedim* “Kendi halkım” dedim, “(beni) takip ederek gelin” dedim.” (ŞU D 2) örneğinde “takip ederek” anlamıyla geçici zarf olduğunu söylemek mümkündür. Kelimenin Türk Maniheist çevreye ait *kamag dindarlar **udu** atlantılar* “Bütün seçilmişler ondan sonra atlarına bindiler.” (TT II 416 63) örneğinde “ondan sonra” anlamıyla zarf olarak kullanıldığı görülmektedir.

Kelimenin Türk Budist çevresinde bağlaç ya da kalıcı zarf olarak kullanımı bulunmamaktadır. Kelime bu çevreye ait *açitide ulatı tört (yigirmi) urılar kırk tümen udu kelmi(ş) tınlıglar* “Ajita ve öteki ondört oğul ve dört yüz bin takip ederek gelmiş yaratıklar” (MaitrSengim 19 I 9-11) örneğinde görüldüğü gibi “takip ederek” anlamıyla geçici olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresi metinlerinde *uduntılar* (BTT III 344-345), *uduşu* (BTT III 800) gibi örneklerde çeşitli yapım ve çekim eklerini almış fiil olarak bulunduğu görülmektedir.

Udu ilk İslâmî Türkçe metinlerde kalıcı zarf ya da bağlaç olarak tanıklanamamaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *yag teprese sen udu tepregill/ite ud adakın yori turmagıl* “Düşman harekete geçerse sen de onu takip ederek hareket et; durma hazır durumda onun her hareketini karşıla.” (KB 2387), *törütmezde aşnu yorıttı kazâ/kazâka tapı bol boyun eg uda* “Yatmadan önce kaza tayin etti; kazaya razı ol, ona uyarak boyun eğ.” (KB 3195) örneklerin ilkinde “takip ederek”, ikincisinde “uyarak, riayet ederek” anlamıyla geçici zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. Kelime bu döneme ait *men seniñ udu bardım* “Ben seni takip ettim.” (DLT 56/42) örneğinde *udu bar-* biçiminde öbek oluşturmuştur. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *bu begler baş ol kança barsa başı/udula barır barça udmış kişi* “Bu beyler baştır, baş nereye giderse onu takip eden bütün insanlarda onun arkasıyla gider.” (KB 5202) örneğinde “arka” anlamıyla önce isimleşmiş ardından +*la* ekini alarak “arkasıyla” anlamında geçici zarf olmuştur. *Udu* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Udu</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“ve”, “sonra, ondan sonra”, “takip ederek”	bağlaç, zarf, geçici zarf
İrkB	+	“sonra”	zarf
ETŞ MM	—		
ETŞ BM	+	“takip ederek”	geçici zarf
TT II	+	“ondan sonra”	zarf

MTT	–		
KP	–		
AYLening	+	“takip ederek”	geçici zarf
MaitrSengim	+	“takip ederek”	geçici zarf
Üçİtig	–		
BTT III	+		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“anlaşmak, birlikte hareket etmek”	fiil
Xvastvanift	–		
Totenbuch	+	“anlaşmak”	fiil
BT 13	–		
DLT	+	“arka”, “takip etmek”, “takip ederek”	isim, fiil, geçici zarf
KB	+	“arka”, “takip etmek”, “takip ederek”	isim, fiil, geçici zarf
AH	+	“uymak”	fiil

Tablo 17: *Udu* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelime “takip etmek” anlamındaki *ud-* fiiline –*U* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Buna göre kelimenin “takip ederek” anlamına gelmesi ve geçici zarf olması beklenir. Kelime beklenen anlam ve işleviyle eski Türk dili alanında tanıklanmaktadır. Kelimenin bu anlamıyla ve işleviyle tanıklanan örneklerinde herhangi bir gramerleşme hususiyeti söz konusu değildir. Ancak kelimenin bu anlam ve işlevinin dışında “ve, sonra, ondan sonra, arka, takip etmek” gibi anlamlarıyla “bağlaç, kalıcı zarf, isim, fiil” işlevleriyle de tanıklanmaktadır. Özellikle “ve” anlamlı bağlaç ile “sonra, ondan sonra” anlamlı zarf işlevlerinde çeşitli gramerleşme

hususiyetleri gerçekleşmiştir. Kelimede görülen ilk gramerleşme karakteristiği semantik değişimdir. Bu değişim “takip ederek” anlamından “sonra, ondan sonra, ve” anlamına doğru olmuştur. Kelimenin semantik değeri bu değişim için uygundur. Kelimedeki semantik değişimin ne zaman gerçekleştiğini eldeki veriler ışığında kestirmek güçtür. Kelimenin Türk dilinin en erken tarihli metinleri olan Türk runik harfli külliyatta “sonra, ondan sonra, ve” anlamlarıyla tanıklanması değişimin bu dönemde önce gerçekleşmiş olabileceğini akla getirmektedir. Kelimede görülen ikinci gramerleşme karakteristiği kategori değiştirmedir. Bu değişim fiilden zarfa ve bağlaca göre olmuştur. Aslında kelimenin semantik değeri “ve” anlamı için uygun değildir. Kelimenin Türk runik harfli metinlerine ait (Ton. 55, 55-56) örneklerinde “ve” anlamından ziyade “sonra, ardından” anlamına gelmesi daha muhtemeldir. Kelimede görülen diğer başka bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. Kelime –*U* zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış *KB*’deki (3422, 5202) iki örnek dışında herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimede görülen diğer bir gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. –*U* ünlü zarf-fiil ekinin kelimeye kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimenin bağlaç işlevli hâlinin zarf işlevli biçimine göre semantik yönden daha zayıf olması gerekir. Ancak sözcük hem zarf hem de bağlaç işlevindeyken aynı semantik değerdedir. *Udu* kelimesinde çoklu gramerleşme (polygrammaticalization) hadisesi gerçekleşmiş olmalıdır. Bu hadise bir büyük kategorinin birkaç alt kategoriye geçişi olarak tanımlanmaktadır (Hopper ve Traugott, 2003: 100-138). Buna göre kelime büyük fiil kategorisinden zarf-fiil eki aracılığıyla zarf ve bağlaç alt kategorisine geçmiştir. Kelimenin “arka” anlamında isim olarak kullanılması ise sözcükselleşme örneği olup metaforik ilişkiyle ortaya çıkmıştır.

Basa

Clauson kelimenin “baskı yapmak, eziyet etmek, beklenmedik bir saldırıda bulunmak” anlamlı *bas-* fiilinin zarf-fiil ekli şekli olduğunu, “sonra, bundan sonra, ondan sonra” anlamlarına geldiğini, erken dönemlerde zarf ya da bağlaç olarak kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 370-371). Erdal kelimenin “bir şey üzerine baskı yapmak, saldırmak, aniden gelmek” anlamlı *bas-* fiilinin üzerine ünlü zarf-fiil ekinin donuklaşmasıyla oluştuğunu, *anda basa, munda basa, ermişte basa*

öbekleriyle son çekim edatı olarak kullanıldığını, *basasında* şekliyle isimleştiğini, *basasında bar-* ya da *yori-* biçimlerinde “ondan sonra yürümek” gibi öbeklerde bulunduğunu ifade etmektedir. Araştırmacı *basa*’nın sadece Uygur Türkçesinde son çekim edatı olarak kullanıldığı bilgisini de vermektedir (Erdal, 2004: 328).

Kelime *basa* şekliyle Türk runik harfli külliyatta şu üç örnekte tanıklanmaktadır: *Og(u)z t(a)pa sül(e)d(i)m ilki sū t(a)ş[ık]m(ı)ş (e)rti (e)kin sū (e)bde (e)rti üç og(u)z süsi **basa** k(e)lti y(a)d(a)g y(a)b(ı)z boltı tıp (a)lg(a)lı k(e)lti* “Oğuzlara doğru sefer ettim. Birinci ordu (sefere) çıkmış idi, ikinci ordu yurttan idi. Üç Oğuz ordusu beklenmedik bir anda saldırarak geldi. “(Türklerin) piyadesi bozuldu” diyerek (bizi) zapt etmek üzere (üzerimize) geldi.” (BK D 32), *(e)rt(i)ş üg(ü)z(ü)g k(e)çe k(e)lt(i)m(i)z k(e)lm(i)şi (a)lp tidi tuym(a)dı t(e)ñri um(a)y iduk yer suv **b(a)sa** b(e)rti (e)rinç n(e)k(e) t(e)z(e)r biz “İrtiş ırmağını geçip geldik. Geçmesi zordu (ama hiç kimse hissetmedi). “Belli ki Umay Tanrı kutsal yer-su (ruhları bize) yardım etti (dolayısıyla savaşmaktan) ne diye kaçacağız?” (Ton. 37-38), (...) **ba[sa]** tavgaç[da] yırye tegi oguz ara yeti eren yağı bolmış “(...) sonra Çinlilerin kuzeyinde ... (?) Oğuzların arasında yedi asker düşman olmuş.” (Ongi 5). Kelime bu örneklerin ilkinde “baskı yapmak, eziyet etmek, beklenmedik bir saldırıda bulunmak” anlamlı *bas-* fiilinin ünlü zarf-fiil ekini almış şekli olup “beklenmedik bir saldırıda bulunarak” anlamına gelmekte, geçici zarf işleviyle kullanılmaktadır. Kelimenin ikinci örnekte *ber-* fiili ile öbek oluşturduğunu söylemek mümkündür. Burada öbeği oluşturan her iki unsorda semantik değişime uğramıştır. Kelimenin üçüncü örneğinin geçtiği yerler bozuktur. Bu nedenle kelimenin anlamını ve işlevini tam olarak tespit etmek güçtür.*

Kelimenin Türk Maniheizt çevresine ait *anın tınlıglar öpke nızbanıların iye **basa** umadın ok uzun sansar içindeki otça öpelür opuça kinlenürler* “Bu yüzden canlılar öfke ve ihtiraslarının devamından sonra muktedir olamadan uzun sansar içindeki ateş gibi parlar, girdap gibi dönerler” (TT II 425 74-79) örneğinde “sonra” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelimenin çalışma kapsamına giren Türk Maniheizt çevre metinlerinde başka örneği tanıklanamamıştır.

Kelimenin Türk Budist çevreye ait *oglu kızı kılınmış ayığ kıl(ınç) basa ökünç köñül örit(tiler)* “Oğlu (veya) kızı işlenmiş kötü amellerden sonra pişmanlık duyguları beslediler.” (MaitrSengim 79 I 16-17), *’eñbaşlayı yörer akıg-sız nom-l(a)r-nıñ kezigin tizigin basa yörer üç itigsiz-l(e)r-niñ öz töz-in andakı sav bölülüp üç bolur* “En başta āsrava’sız dharma’ların silsilesini izah eder sonra üç şartsız (durumların) (asmskrta) asıl kökünü izah eder.” (Üçİtig 126a 1-2), *kim basa basa erler kariyurlar ölürler tayarlar* “ki çok sonra insanlar ihtiyarlar, ölür ve göçüp giderler.” (MaitrSengim 43 II 3-4), örneklerinde “sonra, çok sonra” anlamıyla zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. Kelime bu çevreye ait *montag tip y(a)rılıkamışda basa ötrü d(a)r(a)nı nomug nomlayı y(a)rılıkadı* “Böyle deyip emrettikten sonra büyü akidesini öğreterek buyurdu.” (AYLening 463 11-12), *iki kaş kavışığ arasıña tegip anda basa tokuz kapıglarnıñ telükinçe ünüp barır* “İki tepe birleşimi arasına ulaşıp ondan sonra dokuz kapıların boşluğundan çıkıp gider” (Totenbuch 38b 830-834) örneklerinde “-dan sonra” anlamıyla son çekim edatı olarak tanıklanmaktadır. Kelime Türk Budist çevresine ait *özlerinte basakı burkan kutın bultaçı on oruntakı bodis(a)t(a)vlarıg köñüllerin süzüp* “Kendilerinden sonraki burhan saadetini bulacak on yerdeki bodisatavları gönülleri süzüp” (AYLening 46 2-4), *ötrü olarnıñ basasınta iderü bartı* “Sonra onların arkasından takip ederek gitti.” (AYLening 600 2-3) örneklerin ilkinde +*kI* aitlik ekini alarak sıfat; ikincisinde +(s)*I* ve +*DA* eklerini alarak isim işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *kozi yazkı yıldız basa ud kelir/erentir kuçık birle sançu yorır* “Hamel bahar yıldızıdır sonra sevr gelir; cevza ile seratan dürtüşerek yürür.” (KB 139), *bilişmez kişig sen bileyin tése/bilişin ayıtıl ukulgay basa* “Tanımadığın adamı tanımak istersen onun tanıdıklarına sor sonra tanıyacaksın.” (KB 2251) örneklerinde “sonra” anlamında zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu döneme ait *beginde basa ilke elgi uzun/ vezîr ol iligke kılınçın sözün* “Beyden sonra onun yerine hareket ve söz ile memlekete hükmeden insan vezirdir.” (KB 2193), *men anda basa keldim* “Ben ondan sonra geldim.” (DLT, 544/444), *anıñda basala yarar bu tapug/munı bilse bolmaz bu beklig kapug* “Hizmet ancak ondan sonra bir işe yarar; insan bunu bilirse, bu kapı ona kilitli kalmaz.” (KB 484) örneklerinde “-dan sonra” anlamıyla edat olduğu

görülmektedir. Bu örneklerden üçüncüsünde *la* enklitiği ile pekiştirilmiştir. Kelimenin ilk İslâmî dönem metinlerine ait ‘*alî erdi munda basakı talu/ kür ersig yürekliğ meşesi tolu* “Ondan sonraki seçkin, cesur, yiğit, kahraman ve akıllı Aliydi.”(KB 57), *bularda basası kör ortu kişi/bu ortu kılumaz bu baylar işi* “Bunlardan sonrası orta halli insanlardır; orta halliler zenginlerin yaptıklarını yapamazlar.” (KB 5562) örneklerinin ilkinde +*ki* aitlik ekini alarak sıfat, ikincisinde +(s)*i* iyelik ekini alarak isim olduğu görülmektedir. *Basa* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Basa</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“bir anda saldırarak”, “yardım etmek (?)”	geçici zarf, fiil öbeği
IrkB	—		
ETŞ MM	—		
ETŞ BM	+	“sonra”, “-den sonra”	zarf, edat
TT II	+	“baskı yapamamak(?)”	fiil öbeği
MTT	—		
KP	—		
AYLening	+	“sonra, çok sonra”, “-den sonra”, “sonraki”, “sonrasında”	zarf, edat, sıfat, isim
MaitrSengim	+	“sonra, çok sonra”, “-den sonra”,	zarf, edat

Üçitig	+	“sonra”, “sonraki”, “-den sonra”, “sonrasında”	zarf, sıfat, edat, isim
Totenbuch	+	“-dan sonra”	edat
BTT III	+	“-dan sonra”	edat
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“sonra, çok sonra” “-den sonra”	zarf, edat
Xvastvanift	—		
BT 13	+	“-den sonra”	edat
DLT	+	“-den sonra”	edat
KB	+	“sonra”, “sonraki”, “-den sonra”, “sonrasında”	zarf, sıfat, edat, isim
AH	—		

Tablo 18: *Basa* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelime “birdenbire baskın yapmak, eziyet etmek, baskı yapmak” anlamındaki *bas-* fiiline –A ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Bu durumda kelimenin “birdenbire baskın yaparak, eziyet ederek, baskı yaparak” anlamlarına gelip geçici zarf olması beklenir. Kelime beklenen anlam ve işleviyle Türk runik harfli külliyatta tanıklanır. Dolayısıyla Türk runik harfli metinlerde kelimede herhangi bir gramerleşme karakteristiğinden söz edilemez. Kelime Türk Budist ve Türk Maniheizt çevresi metinlerinde “sonra” anlamıyla zarf ve edat işlevleriyle tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimede Türk runik harfli külliyattan sonra çeşitli gramerleşme karakteristikleri gerçekleşmiştir. Bu karakteristiklerden ilki semantik değişimdir.

Kelimedeki semantik değişim “birdenbire baskın yaparak, eziyet ederek, baskı yaparak” anlamından “sonra” anlamına doğru olmuştur. Kelimede gerçekleşen diğer gramerleşme karakteristiği kategori değiştirmedir. Bu değişim fiilden zarfa ve edata doğru olmuştur. Bu durumda *basa* kelimesinde çoklu gramerleşme (polygrammaticalization) hadisesi gerçekleşmiş olmalıdır. Bu hadise bir büyük kategorinin birkaç alt kategoriye geçişi olarak tanımlanmaktadır (Hopper ve Traugott, 2003: 100-138). Buna göre kelime büyük fiil kategorisinden zarf-fiil eki aracılığıyla zarf ve edat alt kategorisine geçmiştir. Kelimenin edat işlevli hâlinin gramerleşme derecesi zarf işlevli biçimine göre daha ileri olup başka gramerleşme karakteristikleri de içermektedir. Bu karakteristikler semantik ve sentaktik kayıptır. Kelime edat işlevliken semantik zayıflamaya uğramış çağrışım yönü zayıflamış söz diziminden bağımsız olarak semantik bir değer ifade etmesi güçleşmiştir. Yine kelime edat olarak kullanıldığında söz diziminde tek başına bir görev üstlenememektedir. Kelime kendinden önceki unsurla birleşerek sentaktik bir görev yerine getirebilmektedir. Birleşmenin de bir gramerleşme karakteristiği olduğu burada belirtilmelidir. Kelimede görülen başka bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır, kelime zarf ya da edat olduğunda morfolojik olarak donuklaşmış *+kl* ve *+(s)l* iyelik ekli istisnalar dışında herhangi bir ek alamamıştır. Kelimede görülen diğer bir gramerleşme karakteristiği ise kaynaşmadır. *Bas-* fiiline *-A* ünlü zarf-fiil ekinin kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimenin dağılım özellikleri incelendiğinde zarf olduğunda serbest bir dağılım gösterdiği, sıfat işlevliken nitelediği isimden önce geldiği, edat olarak kullanıldığında mutlaka yönettiği ya da birleştiği isimden sonra geldiği görülmektedir.

Kata

Clauson kelimenin “(çok) kez, defa” anlamına geldiğini, morfolojisinin şeffaf olmadığını belki de “tabaka, defa” anlamlarına gelen *kat*’ın bulunma hâli ekli şekli olan *katta*’nın büzüşmesiyle oluşmuş olabileceğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 593-596). Erdal kelimenin “eklemek, katmak” anlamlı *kat-* fiiline *-A* ünlü zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluştuğunu ifade etmektedir. Eraslan kelimenin *kat-* fiiline zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu görüşündedir (Eraslan, 2012: 199). Hamilton

kelimenin *kat-* “katmak” fiiline -A zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu dile getirmektedir (Hamilton’dan aktaran Korkut-Birhan, 1998: 191).

Kelime Türk runik harfli metinlerden Orhun yazıtlarında tanıklanmamaktadır. Bu yazıtlarda kelimenin işlevi ve anlamı *yolı* sözcüğüyle karşılanmaktadır. Kelimenin Türk runik harfli metinlerden Yenisey yazıtlarına ait *üç kata tegzinti* “Üç kez (her yeri) dolaştı” (E 31 Uryat II 4) örneğinde sayı adıyla öbek oluşturarak zarf işleviyle kullanıldığı görülmektedir. Kelime çalışma kapsamına giren Türk Maniheizt çevresine ait metinlerde tanıklanamamaktadır.

Kelime Türk Budist çevresine ait *takıgu yıl üçünç ay bir otuzka men sarıg bo nomni beş kata okıdım* “Tavuk yılının yirmi birine kadar bu kuralı (kitabı) beş defa okudum” (BT 13 44), *bo montag tınl(ı)glar bir künte üç kata kelip* “Bu tür canlılar bir günde üç defa gelip” (AYLening 19 10-12), *ol yme bir yigirmi kata yorıyu* “O on bir defa yürüyerek” (Totenbuch 26b 563) örneklerinde çeşitli sayılarla birleşip öbek oluşturarak zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevreye ait *adrlımlık isig koz içinte erüş öküş kata aknadım* “Ayrılmanın sıcak közü içinde pek çok defa debelendim.” (MaitrSengim 90 II 12-13) örneğinde herhangi bir sayıyla birleşmeden zarf olarak kullanıldığı görülmektedir.

Kelimenin ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *bu kün öknüp asgı negü ay ata/başın yérke çalsa ulıp miñ kata* “Ey baba bugün pişman olmanın ve inleyerek başını bin defa yere vurmanın ne faydası var.” (KB 1207), *teñizdin kerimrek şahım miñ kata* “Şahım denizden bin defa daha kerimdir.” (AH 67), *bir kata aydım* “Bir defa söyledim.” (DLT 541/442) örneklerinde sayı sözcükleriyle birleşerek öbek oluşturup zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. Kelime bu döneme ait *kaç kata aydım* “Kaç defa söyledim.” (DLT 162/141) örneğinde *kaç* soru sözcüğüyle birleşerek zarf olarak tanıklanmaktadır. *Kata* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Kata</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	-		
E 31 Uryat II	+	“defa, kez”	zarf
IrkB	—		
ETŞ MM	—		
ETŞ BM	—		
TT II	—		
MTT	—		
KP	+	“defa, kez”	zarf
AYLening	+	“defa, kez”	zarf
MaitrSengim	+	“defa, kez”	zarf
Üçİtig	—		
Totenbuch	+	“defa, kez”	zarf
BTT III	—		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“defa, kez”	zarf
Xvastvanift	—		
BT 13	+	“defa, kez”	zarf
DLT	+	“defa, kez”	zarf
KB	+	“defa, kez”	zarf
AH	+	“defa, kez”	zarf

Tablo 19: *Kata* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin etimolojisiyle ilgili iki görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki kelimenin “tabaka, defa” anlamlarına gelen *kat* sözcüğünün bulunma hâli ekli şekli olan *katta* biçiminin *kata* şeklinde büzüşmesiyle oluştuğudur. Kelimenin bu şekilde

oluştugu benimsenirse kelimedede herhangi bir gramerleşme hususiyetinden söz edilemez. Kelimenin “eklemek, katmak” anlamındaki *kat-* fiiline –A ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu kabul edilirse kelimedede çeşitli gramerleşme hususiyetlerinden bahsetmek mümkündür. Bu hususiyetlerden ilki gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişimdir. “ekleyerek, katarak” anlamına gelmesi beklenen kelime bu anlamıyla eski Türk dili alanına ait herhangi bir metinde tanıklanamamaktadır. Bu durumda kelimedede “ekleyerek, katarak” anlamından “defa, kez” anlamına bir semantik değişim gerçekleşmiştir. Kelimededen semantik değişim özel bir anlamdan genel bir anlama olmuştur. Semantik değişimin ardından kelimedede gerçekleşen ikinci gramerleşme karakteristiği kategori değiştirmedir. *Kat-* fiili –A ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra geçici zarf olması gerekirken kalıcı zarf dönüşmüştür. Bu durumda fiilden zarfa doğru bir kategori değişimi gerçekleşmiştir. Kelimedede görülen bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. Fiil –A zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış, herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimedede görülen diğer bir gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. –A zarf-fiil ekinin kelimeye kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimenin dağılım özellikleri incelediğinde genellikle fiilden önce geldiği *KB*’de ve *AH*’da vezinden dolayı fiilden sonra da gelerek serbest bir dağılım sergilediği görülmektedir.

Oza

Clauson kelimenin “geçmek, kaçmak, aşmak” anlamlarına gelen *o:z-* fiilinin zarf-fiil ekli şekli olduğunu, “önceden, vaktiyle” anlamına gelip zarf olduğunu, -ayrılma hâli eki ile birleşerek “önce” anlamıyla son çekim edatı da olabildiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 280-281). Eraslan kelimenin *oz-* fiiline –A zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu görüşündedir (Eraslan, 2012: 219).

Kelimenin Türk runik harfli külliyata ait *y(a)bl(a)k bolt(a)ç/ı (e)r(t)i oza [k](e)lm(i)ş süsin kül tig(i)n (a)g/ı)t(ı)p toŋra bir ug(u)ş (a)lp(a)gu an (e)r(i)g toŋa tig(i)n yogınta (e)g(i)r(i)p öl(ü)rt(ü)m(i)z* “Perişan olacak idi. Önce gelen (düşman) ordusunu Kül Tigin dağıtıp Toŋra(lardan) bir grup yiğit on eri Toŋa Tigin’in cenaze töreninde kuşatarak öldürdük.” (KT K 7), *türük bod(u)n (a)d(a)k k(a)mş(a)t(t)ı*

y(a)bl(a)k bolt(a)ç/ı (e)rti oza y(a)ña k(e)l(i)gme süsin (a)g(i)t(tu)m “Türk halkının ayağı sendeledi, fena olacak idi. (Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen ordusunu (geri) püskürttüm.”(BK D 30-31) örneklerinde “önce” anlamında kalıcı zarf işleviyle kullanıldığını söylemek mümkündür. Diğer yandan *oza* kelimesinin geçtiği cümlelerin anlamlandırılmasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Tekin, *oza* *[k](e)lm(i)ş süsin* ifadesini “süratle gelen (düşman) ordusunu” şeklinde *oza y(a)ña k(e)l(i)gme süsin* ifadesini ise “(Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen ordusunu” biçiminde anlamlandırmaktadır (Tekin, 1988: 23, 49). Aynı ifadeler Ölmez tarafından “çıkma gelen düşman ordusunu” ve “kurtulup dağılıp gelen askerlerini” şekillerinde anlamlandırılmaktadır (Ölmez, 2012: 100, 143). Bu anlamlandırmalar dikkate alındığında kelimenin geçici zarf olduğu da söylenebilir.

Kelime çalışma kapsamında yer alan Türk Maniheist çevreye ait metinlerde tanıklanamamıştır. Kelimenin Türk Budist çevresine ait *anı için bu belgülerde oza kayusu bolur* “Onun için bu işretlerden önce hangisi olur” (Totenbuch 34a 735) örneğinde “-den önce” anlamıyla edat olarak kullanıldığı görülmektedir. Kelime bu çevreye ait *osakı bilişmiş edgü ögli kişi birle körüşmüş teg* “Önceki bilinmiş iyi düşünceli kişilerle görüşmüş gibi” (Totenbuch 4a 71-72), *oza-kı-lar-n[ıy] oruk-inça ba[r...]* “öncekilerin yolunca git” (BT13 28) örneklerin ilkinde +*ki* aitlik ekini alarak “önceki” anlamıyla sıfat; ikincisinde +*ki* aitlik, +*lar* çokluk ve +*n[ıy]* ilgi hâli eklerini alarak “öncekileri” anlamıyla isim olarak tanıklanmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *muni teg kitâbnı kim aymış oza/kédin me kim aygay muni teg uza* “ Böyle bir eseri daha önce kim söylemiştir, bundan sonra da bu kadar ustalıkla kim söyleyebilir.” (KB B 24), *bu köçmezde aşnu köç ıdsa oza/köçüp barsa asgı yarutur köze* “Kendisi daha göç etmeden göçünü önce gönderirse oraya varınca onun için çok faydalı olur.” (KB 4815) örneklerinde “önce” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelime bu döneme ait *ilig kodtı emdi ozakı tilek/ okır bir ziyâretka bolgıl yölek* “Hükümdar önceki arzusundan vazgeçti; seni şimdi yalnız ziyaret için çağırıyor; bunu da artık reddetme.” (KB 4986), *ozakı bilgeler* “eski bilgiler” (DLT 194/166) örneklerinde +*ki* aitlik ekini alarak sıfat işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *telim dünya yegli seniñde oza/kodup bardı barça bu inçık öze* “Senden önce dünyanın

zevkini tadan çok kimse ah vah ederek onu bırakıp gitti.” (KB 1236), *negü ter eşitgil ögi yetmiş er/ölümüg ölürde oza ukmuş er* “Akli eren ve ölümü, ölmeden önce anlamış olan insan ne der, dinle.” (KB 1475), *arı zehri tatgu ‘aseldin oza* “Baldan önce arının zehri tadılır.” (AH 440), *ökünç erse andın ozarak sakın* “Pişmanlık olacaksa ondan daha önce sakın.” (AH 372) örneklerinde “-da önce, -dan önce” anlamıyla edat olarak tanıklanmaktadır. Bu örneklerden sonuncusunun +rAk ekini almış olması dikkati çekmektedir. *Oza* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Oza</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“önce”	zarf
İrkB	-		
ETŞ MM	-		
ETŞ BM	-		
TT II	-		
MTT	-		
KP	-		
AYLening	+	“önceden”	isim
MaitrSengim	-		
Üçİtig	-		
Totenbuch	+	“den önce”, “önceki”	edat, sıfat
BTT III	-		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“önceden”	isim
Xvastvanift	-		
BT 13	+	“önceki”, “öncekilerin”	sıfat, isim
DLT	+	“önceki”	sıfat

KB		“önce”, “-de önce, -den önce”, “önceki”	zarf, edat, sıfat
AH		“-den önce”, “önceki”	edat, sıfat

Tablo 20: *Oza* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelime “geçmek, kaçmak, aşmak” anlamlarına gelen *o:z-/oz-* fiiline –A ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Buna göre kelimenin “geçerek, kaçarak, aşarak” anlamlarına gelmesi beklenir ancak kelime taranan eski Türk dili metinlerinde bu anlamıyla tanıklanamamıştır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişimin gerçekleştiği söylenebilir. Bu değişim “geçerek, kaçarak, aşarak” anlamından “önce” anlamına doğru olmuştur. Kelimede gerçekleşen ikinci değişim kategori değiştirmedir. Bu değişim fiilden zarfa, sıfata, edata doğru olmuştur. *Oza* kelimesinde çoklu gramerleşme (polygrammaticalization) hadisesi gerçekleşmiş olmalıdır. Bu hadise bir büyük kategorinin birkaç alt kategoriye geçişi olarak tanımlanmaktadır (Hopper ve Traugott, 2003: 100-138). Buna göre *oz-* fiil büyük kategorisi –A zarf-fiil eki aracılığıyla önce zarf ve sıfat daha sonra edat alt kategorisine dönüşmüştür. Burada *oz-* fiili kullanımdan düşmemiş kimi metinlerde dönüştüğü zarf, sıfat ve edatlarla birlikte kullanılmaya devam etmiştir. Bu durum ilk bakışta bir çelişki gibi görünse de gramerleşme teorisi bu çelişkiyi aynı anda var olma ilkesiyle ortadan kaldırmaktadır. Bu ilkeye göre bir kelimenin gramerleşmiş biçimiyle gramerleşmemiş şekli ya da daha az gramerleşmiş hâliyle daha yoğun gramerleşmiş biçimi dilde bir arada bulunabilir. Kelimenin dönüştüğü bir önceki biçim kullanımdan düşmek zorunda değildir. *Oza* kelimesi zarftan edata geçtiğinde başka gramerleşme karakteristikleri de gerçekleşmiştir. Bunlar semantik zayıflama ve sentaktik kayıptır. Kelime edata dönüştüğünde çağrışım gücü azalmış söz

diziminde tek başına tam bir semantik değer ifade edemez duruma gelmiştir. Kelime edat işlevindeyken sentaktik açıdan da kayba uğramış söz diziminden bağımsız olarak tek başına bir görev üstlenememiştir. Kelime kendinden önceki unsura +DA bulunma hâli eki ya da +DXn ayrılma hâli ekiyle birleşerek semantik bir değer ifade edebilmiş, semantik bir görev üstlenebilmiştir. Burada birleşmenin de bir gramerleşme karakteristiği olduğu belirtilmelidir. Kelimede görülen diğer gramerleşme karakteristikleri kaynaşmadır. Ünlü zarf-fiil ekinin kelimeye kaynaşması onunun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimedeki bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. Kelime –A zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış birkaç istisna dışında herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin dağılım özellikleri incelendiğinde sıfatken mutlaka nitelediği isimden önce, edatken muhakkak yönettiği isimden sonra geldiği bu durumdan vezne rağmen KB’de bile değişmediği görülmektedir. Kelime zarf işlevliyken kısmen serbest bir dağılım sergilemektedir.

Üze

Clauson kelimenin aslında bir zarf olduğunu “yukarıda, üzerinde, üstünde” anlamlarına geldiğini, hal eksiz ya da nadiren bulunma hâli veya ilgi hâli ekiyle “yukarıda, üzerinde, üstünde” anlamıyla son çekim edatı olarak kullanıldığını, Uygur Türkçesinde oldukça farklı anlamlara geliştiğini kimi zaman vasıta hâli ekinin alternatifi gibi kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 380-381). Araştırmacı kelimenin etimolojisiyle ilgili herhangi bir görüş ortaya koymamaktadır. Tekin kelimenin “üstte, yukarıda” anlamına geldiğini, Eski Türkçe *üz “üst” isminden arkaik datif-lokatif eki +A ile yapılmış yer zarfı olduğunu, Orta Türkçedeki *üz-tün* > *üs-tün* kelimesinin de aynı kökten türediğini ifade etmektedir (Tekin, 1988: 69). Gabain kelimeyi “büyümek, yetişmek” anlamlı farazi bir *üz- köküne dayandırmakta kelimenin bu köke zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu “üstüne, yukarıya, üstünde, yukarıda” anlamlarına geldiğini dile getirmektedir (Gabain, 2007: 95).

Üze kelimesi Türk runik harfli külliyata ait *üze kök t(e)ηri* (a)sra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda (e)kin (a)ra kişi oghı kıl(ı)nm(ı)ş “Yukarıda mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insan oğullar yaratılmış.” (KT D 1, BK

D 2) örneğinde “yukarıda” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu döneme ait *kişi oğlın*ta **üze** (e)çüm (a)pam bum(i)n k(a)g(a)n (i)st(e)mi k(a)g(a)n ol(u)rm(i)ş “İnsanoğullarının üzerinde (de) atalarım dedelerim Bumin Hakan, İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.” (BK D 3), (a)t **üze** b(i)nt(ü)re k(a)r(ı)g sökd(ü)m **yuk(a)ru** (a)t y(e)te y(a)d(a)g(ı)n ıg(a)ç tut(u)nu (a)gturt(u)m “At üzerinde karı sökerek çıktık yukarı doğru atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak (askerleri) tırmandırdım.” (Ton. 25) örneklerinin ilkinde kendinden önceki unsura +DA bulunma-ayrılma hâli ekiyle, ikincisinde eksiz birleşerek “üzerine” anlamıyla son çekim edatı olduğu görülmektedir.

Kelime Türk Maniheist çevresi metinlerine ait *altunluk örgin üze olurdu* “Altınlı taht üzerinde oturdu.” (TT II 416 68) örneğinde kendinden önceki unsurla eksiz birleşerek “üzerinde” anlamında son çekim edatı olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresine ait **üze** on kat kök asra sekiz kat yer beş tenri için turur “Yukarıda on kat gök, aşağıda sekiz kat yer beş Tanrı içindir.” (Xvastvanif 032-063) örneğinde “yukarıda” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime bu çevreye ait *itigsiz-l(e)r üz-e* yörügi az için söz-lep yörgülüki yme ök az erür “Şartsız durumlar üstüne izahı az olduğu için söylenip izah edileceği de azdır” (Üçlitig 101a 2-3), *öz kazgançım üze edgü kılınç kılayın* “Kendi kazancım ile iyi işler yapayım.” (KP 12), *tooz toprak üze kömilteler* “toz toprak arasına gömüldüler” (BTT III 135) örneklerinin ilkinde “üstüne, üzerine”, ikincisinde “ile”, üçüncüsünde “arasında” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresine ait *itigsiz-l(e)rniş yörügi az-ı üz-e* kavır-a-sınça körkitü inçip tüketür için anın amtı aşnu söz-lemiş ol “Şartsız durumların izahının azlığından dolayı özet halinde göstererek hemen tamamlayacağı için bu yüzden şimdi önce söylemiştir.” (Üçlitig 101a 7-9), *alku tınlıglarıg körmek üze ök erksinmek kılur* “Bütün canlıları görmek için tam hâkimiyet kurar. “(Totenbuch 38a 821-822) örneklerinin ilkinde “-den dolayı” , ikincisinde “-mak için” anlamıyla edat olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *siznidin adrılmışta ken bu açarı yana sizni üzeki ayançaş köñülin idi unıtmaz* “Sizden ayrıldıktan sonra bu hoca yine sizin üzerinizdeki büyük sevgisini asla unutmaz.” (HTVII 1809), *ol kamag burkanlar üzesinte tegzinü turup* “O bütün burkanlar arasına dönüp” (AYLening 427 15-16) örneklerinin ilkinde örneğinde +kl

aitlik ekini alarak sıfat ikincisinde üçüncü teklik şahıs iyelik eki ile bulunma hâli ekini alarak isim olduğu görülmektedir.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *sartnıñ azukı arıg bolsa yöl üze yir* “Tüccarın azığı temiz ise yol üzerinde açıkça yer.” (DLT45/31), *elgim arıg kırçatur ok başakı/ önmiş ulug ternek üze köp kaşakı* “Okun temreni elimi yardı. Ben ise yerden biten sık ve bol halfa otlarının arasından geçmekteyim.” (DLT 428/335) örneklerinin ilkinde “üzerinde” ikincisinde “arasında” anlamıyla edat olarak tanıklanmaktadır. Üze kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	Üze	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“yukarıda”, “üzerine, üstüne”	zarf, edat
İrkB	+	“yukarıdan, üzerine, üstüne”	zarf, edat
ETŞ MM ¹³	+	“üzerine”	edat
ETŞ BM	+	“üzerine”	edat
TT II	+	“üzerine”	edat
MTT	+	“üzerine”	edat
KP	+	“üstüne, üzerine, ile”	edat
AYLening	+	“üstüne, üzerine, ile”, “üzerindeki”, “üzerinde”	edat, sıfat, isim
MaitrSengim	—		
Üçİtig	+	“ile, -den dolayı, üzerinde”,	edat, sıfat

¹³ Eski Türk Şiiri metinlerini yayınlayan Arat kelimeyi *öze* (ETŞ MM7 59, 61; ETŞ BM15 83) olarak transkribe etmiş olsa da kelimenin *üze* olduğunu söylemek mümkündür. Erdal’ında kelimeyi *üze* olarak okuması bu düşünceyi destekler mahiyettedir (Erdal, 2004: 487).

		“üzerindeki”	
Totenbuch	+	“ile, üzerinde, üstüne, -mak için”, “üzerindeki”, “üzerinde”	edat, sıfat, isim
BTT III	+	“hakkında, üstünde, içinde, -den dolayı, arasında, ile”	edat
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“üzerinde, ile, -den dolayı”, “üzerindeki”	edat, sıfat
Xvastvanift	+	“yukarı”	zarf
BT 13	+	“üzerinde, ile, -den dolayı”, “üzerindeki”	edat, sıfat
DLT	+	“üzerine, arasında”	edat
KB	—		
AH	—		

Tablo 21: *Üze* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Üze kelimesinin oluşumuyla ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilkinde kelime “üst” anlamlı *üz ismine +A arkaik yönelme-bulunma ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Tekin, 1988: 66). Kelimenin oluşumunun bu şekilde gerçekleştiği kabul edilirse kelimede herhangi bir gramerleşme hususiyetinden bahsetmek mümkün değildir. Kelimenin oluşumuyla ilgili ikinci görüş göre kelime “büyümek, yetişmek” anlamlı *üz- fiiline ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Gabain, 2007: 95). Kelimenin oluşumunun bu şekilde gerçekleştiği benimsenirse

kelimede çeşitli gramerleşme hususiyetlerinden bahsetmek mümkündür. Bu oluşuma göre kelimenin “büyüyerek, yetişerek” anlamına gelmesi beklenir ancak kelime taranan eski Türk dili metnlerinin hiçbirinde bu anlamıyla tanıklanamamıştır. Kelimenin taranan metinlerde “yukarıda, üzerine, ile, arasında, içinde, -den dolayı” anlamlarına geldiği görülmektedir. Bu durumda kelimede “büyüyerek, yetişerek” anlamlarından “yukarıda, üzerine, ile, arasında, içinde, -den dolayı” anlamlarına gramerleşmenin ilk aşaması olan bir semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimenin beklenen anlamıyla Türk dilinin en erken tarihli metinleri olan Türk runik harfli metinlerde bile tanıklanamamış olması kelimedeki semantik değişimin bu dönemden önce gerçekleştiğine işaret edebilir. Kelimede gerçekleşen ikinci gramerleşme karakteristiği kategori değiştirmedir. Aslında geçici zarf olması gereken kelime kalıcı zarfa ve edata dönüşmüştür. Bu durumda kelimede fiilden zarfa ve edata doğru bir kategori değişimi gerçekleşmiştir. Kelime Türk runik harfli metinlerde daha çok zarf olarak tanıklanmakta nadiren edat işleviyle de görülmektedir. Edat işlevi Türk runik harfli metinlerden sonra yaygınlaşmış buna karşın zarf işlevi ise azalmıştır. Kelimenin zarftan edata kategori değiştirmesiyle başka gramerleşme karakteristikleri de ortaya çıkmıştır. Bu karakteristikler semantik ve sentaktik kayıptır. Kelime edata dönüştüğünde söz diziminde kendinden önceki unsurdan bağımsız olarak tam bir semantik değer ifade edememiş, tek başına sentaktik bir görev üstlenememiştir. Kelimenin tam bir semantik değer ifade edebilmesi sentaktik bir görev üstlenebilmesi bir başka gramerleşme karakteristiği olan birleşme vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Kelime gerek zarf gerek edat işlevindeyken karşılaşılan iki gramerleşme karakteristiği kaynaşma ve donuklaşmadır. Ünlü zarf-fiil ekinin *üz-* fiiline kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelime ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış *üzeki*, *üzesinde* istisnaları dışında herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin aynı dönem metinlerinde zarf, edat zaman zaman sıfat ve isim olarak bir arada kullanılması ise gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle açıklanabilir. Bu ilkeye göre bir unsurun gramerleşmiş şekliyle gramerleşmemiş hâli ya da daha az gramerleşmiş biçimiyle daha yoğun gramerleşmiş şekli dilin aynı döneminde bir arada bulunabilir. Bir önceki aşamadaki şekli kullanımdan düşmek durumunda değildir. *Üze* kelimesinin dağılım özelliklerine bakıldığında edat işlevindeyken

mutlaka yönettiği ya da birleştiği isimden sonra gelirken zarf işlevindeyken serbest bir dağılım göstermektedir.

Yana ~ yene ~ yine

Clauson kelimenin “geri dönmek” anlamındaki *yan-* fiilinin zarf-fiil ekli şekli olduğunu en erken dönemde “tekrar” anlamıyla zarf “ve tekrar, ve” anlamıyla da bağlaç olarak kullanıldığını belirtmektedir. Araştırmacı kelimenin orta dönemde hatta daha öncesinde muhtemelen *yeme*’nin etkisinde kalarak *yene* şeklini aldığını da ifade etmektedir (Clauson, 1972: 943). Erdal kelimenin “geri dönmek, dönmek” anlamı *yan-* fiiline ünlü zarf-fiilinin gelmesiyle oluştuğunu, Orhun Türkçesinde *yana* şeklinde önlük artlık uyumu gösterirken Uygur Türkçesinde *yänä* and *yenä*; *yänä ök* şekillerine değişerek yeni bir uyum sınıfı gösterdiğini, “ayrıca” anlamında bağlaç olmadan önce “tekrar” anlamıyla bir zarf olduğunu bağlaç işlevliyen *yenä ök*, *yenä ymä* gibi kombinasyonlarının bulunduğunu söylemektedir (Erdal, 2004: 337).

Kelime Türk runik harfli metinlere ait *y(a)gı bol(u)p it(i)nü y(a)r(a)t(i)nu um(a)duk y(a)na iç(i)km(i)ş* “Düşman olmuş (fakat kendini) düzene sokup iyi örgütlenememiş, tekrar (Çinlilere) bağımlı olmuş.” (BK D 9), *Tay bilge totok yavlakın üçün bir eki atlıg yavlakın üçün kara bodunum öltün yitdiñ yana içik ölmeçi yitmeçi sen tedim yiçe işig küçüg bergil tedim* “Tay Bilge Totok ile önde gelen bir iki kişinin hatası yüzünden halkımdan kayıplar verildi, ölenler oldu “sen yine bağımlı olsan da ölmeyecek, yok olmayacaksın”dedim.” (MÇ D 5) örneklerinde “tekrar” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *togan kuş teñridin kudi tavışgan tēpen kapmış togan kuş tırñakı suçulunmış yana tıtınmış* “Bir doğan (işte bir) tavşan diyerek gökyüzünden aşağı inmiş ve (tavşanı) kapmış. (Bu sırada) doğanın tırnakları yüzülmüş ve parçalanmış. “(IrkB 44) örneğinde “ve” anlamıyla bağlaç olarak görülmektedir. Kelimenin bu dönem metinlerinde bağlaç işlevi çok yaygın olmayıp sadece *IrkB*’de karşımıza çıkmaktadır. Türk runik harfli metinlerde *yana* kelimesi en az ikinci kez gerçekleşen *içik-*, *kel-*, *kir-*, *yori-*, *tüş-* fiillerini nitelemekte bu fiillerle eş dizimli olarak kullanılmaktadır.

Kelime Türk Maniheizt çevresine ait *çok yana öpke bilig iyin tetrülmek* “Yine çok öfke bilgisine göre aldatmak” (TT II 424 34-35), *...yana yaşarur* “tekrar yeşillenir.” (MTT 0929-0940) örneklerinde “tekrar” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelime Türk Budist çevresine ait *birök yene kılsarlar.. irig yavlak ayıg kılınçig.. odgurati tüşerler* “Eğer büyük kötü ameli tekrar işlerlerse kesinlikle ölürler.” (AYLening 560 13-15), *ötrü yine inçe sakınç sakınur* “Bunun üzerine yine şöyle düşünür.” (MaitrSengim 43 II 8-9), *braman yana ayıtduk-ta inçe tip yiil tilgen-i kayu-ka tayak-lıg-ın inçip turur tip atı kötrülmüş kiginç birü söz-lemiş ol* “Brahman yine “rüzgâr tekerleği neye istinaden bu şekilde durur?” diye sorduğunda, adı yükselmiş cevap vererek söylemiştir.” (Üçİtig 104a 3-4) örneklerinde “tekrar, yeniden” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevreye ait *tilep istep bulmadın yanturu yene kelip bulmadımız tip ö[tüntiler]* “Dileyip isteyip bulmadan tekrar tekrar gelip bulamadık diye arz ettiler.” (AYLening 13 14-15), *...yine yine tayar* “tekrar tekrar düşer” (MaitrSengim 2 I 3), *birök ol küsemış küsüşü kanmagaça erser ikileyü yene aşnukı törüçe kılsun* “Eğer o istediği istek bütünüyle gerçekleşse tekrar yine önceki töreye göre yapsın.” (AYLening 362 12-14) örneklerinde aynı ya da yakın anlamlı *yanturu, yine, ikileyü* zarflarıyla ikileme oluşturarak “tekrar tekrar” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime bu çevreye ait *kindikke tegi toşmışın sakınp yana ok ol oot yalınayu barıp* “Göbeğine kadar dolduğunu düşünüp yine o yeşillikte parlayarak gidip” (Totenbuch 52a 1135-1136) örneğinde *ok* edatıyla pekiştirilmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kelime Türk Budist çevresine ait *ol nom erdini yene bo tegre adın yirte yok* “O ahlak cevheri de bu çevreden başka yerde yok.” (AYLening 18 21-22), *inçip sekiz on yaşayur karı erti yene ekki közi körmez erti* “Ancak bu seksen yaşında ihtiyar bir adamdı ve iki gözü görmüyordu.” (KP 24), *ol d(a)r(a)nı tutdaçı kişig küyü küzetü tutup adasız tudasız kılğay biz.. yene ajun ajunta yir altıncı agılıklarig körgeli udaçı bolğay* “O daranı tutacak kişiyi koruyup engelsiz kılacağız ayrıca yer altındaki hazineleri görmek için muktedit olacak.” (AYLening 443-444 22-4) örneklerinin ilkinde “da, de”, ikincisinde “ve”, üçüncüsünde “ayrıca” anlamıyla bağlaç olarak tanıklanmaktadır.

Kelime ilk İslâmi dönem metinlerine ait *özüm dünyâdın kaçtı keldi berü/yana men negü teg barayın naru* “Kendim dünyadan kaçarak buraya geldim; tekrar oraya nasıl giderim.” (KB, 3695), *yok erdim yarattın yana yok kılıp* “Yok idim, yarattın; yine yok edip” (AH 9) örneklerinde “tekrar, yine” anlamında zarf olarak tanıklanmaktadır. Bu dönem metinlerine ait *ajunda ne yañlıg eren tugdı kör /bir ança yorıdı yana öldi kör* “Dünyaya nice erler geldi düşün bir müddet ömür sürdükten sonra yine göçüp gittiler.” (KB 234) örneğinde kelimenin “sonra” anlamıyla zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. Kelime bu dönem metinlerine ait *yaruklukı eksür yana yok bolur/tugar keçe azın yana ok tolur* “Onun parlaklığı azalır yine yok olur; (sonra) küçük olarak doğar tekrar büyür. (KB 734) örneğinde *ok* edatıyla pekiştirilmiş şekilde “tekrar” anlamıyla zarf olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelimeyle ilgili ilk İslâmi metinlerden *DLT*’te “yana dönüp yapmayı (tekrarlamayı) gösteren bir edat” bilgisi bulunmakta, *yana keldim* “ikinci defa geldim” örneği verilmektedir (*DLT* 519/418). *DLT*’te kelimenin edat olduğu bilgisi verilse de kelimenin örneklerine bakıldığında zarf olduğunu söylemek mümkündür. *Yana* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Yana ~ yene ~ yine</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”	zarf
İrkB	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”, “ve”	zarf, bağlaç
ETŞ MM	- ~ - ~ -		
ETŞ BM	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”	zarf
TT II	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”	zarf
MTT	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”	zarf

KP	- ~ + ~ -	“yine, tekrar, yeniden” , “ve”	zarf, bağlaç
AYLening	- ~ + ~ -	“yine, tekrar, yeniden” , “ve, da, de, ayrıca”	zarf, bağlaç
MaitrSengim	+ ~ - ~ +	“yine, tekrar, yeniden”	zarf
Üçİtig	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”	zarf
Totenbuch	+ ~ + ~ +	“yine, tekrar, yeniden”, “ayrıca, tekrar”, “tekrar”	zarf, bağlaç
BTT III	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden, sonra”	zarf
Xvastvanift	- ~ - ~ -		
BT 13	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”	zarf
DLT	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”	zarf
KB	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”	zarf
AH	+ ~ - ~ -	“yine, tekrar, yeniden”	zarf

Tablo 22: *Yana ~ yene ~ yine* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelime “geri dönmek, dönmek” anlamındaki *yan-* fiiline –A ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Bu durumda kelimenin “geri dönerek, dönerek” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir ancak kelime tanarın eski Türk dili metinlerinde beklenen anlam ve işleviyle değil “yine, tekrar, yeniden, ayrıca, -de, da, ve” anlamlarıyla kalıcı zarf ve bağlaç olarak tanıklanır. Buna göre kelimede “geri dönerek, dönerek” anlamından “yine, tekrar, yeniden, ayrıca, -de, da, ve” anlamlarına bir semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Gramerleşmenin ilk aşaması olan bu değişimin ne zaman gerçekleştiğini eldeki veriler ışığında ön görmek mümkün olmamakla birlikte kelimenin beklenen anlamıyla Türk runik harfli metinlerde tanıklanması değişimin bu dönemden önce gerçekleşmiş olabileceğini işaret edebilir. Semantik değişimin ardından kelimede gerçekleşen başka bir gramerleşme karakteristiği kategori değiştirmedir. Kelimedeki kategori değişimi fiilden zarfa ve bağlaça doğru olmuştur. Bu durumda *yana* kelimesinde çoklu gramerleşme (polygrammaticalization) hadisesi gerçekleşmiş olmalıdır. Bu hadise bir büyük kategorinin birkaç alt kategoriye geçişi olarak tanımlanmaktadır (Hopper ve Traugott, 2003: 100-138). Buna göre kelime büyük fiil kategorisinden zarf-fiil eki aracılığıyla zarf ve bağlaç alt kategorisine geçmiştir. Kelime bağlaç işleviyle Türk runik harfli metinlerde çok tanıklanmaz, kelimenin bu işlevi Türk Budist çevresi metinlerden yaygınlaşmıştır. Kelimenin zarftan bağlaça kategori değişiminde kelimede başka gramerleşme karakteristikleri de gerçekleşmiştir. Bu karakteristikler semantik ve sentaktik kayıptır. Kelime bağlaç işlevindeyken söz diziminden bağımsız olarak tek başına tam bir semantik değer ifade edememekte sentaktik bir görev üstlenemektedir. Kelimenin semantik bir değer ifade edebilmesi sentaktik bir işlev üstlenebilmesi kendinden önceki ve sonraki unsura birleşerek gerçekleşmektedir. Kelimenin hem zarf hem de bağlaç şeklinde görülen diğer gramerleşme karakteristikleri ise kaynaşma ve donuklaşmadır. Ünlü zarf-fiil ekini kelimeye kaynaşmış onun kalıcı bir parçası gibi olmuştur. Kelime –A ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin bağlaç ve zarf olarak aynı metinde bir arada bulunması hususunu gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle açıklamak

mümkündür. Bu ilkeye göre bir birimin gramerleşmiş şekliyle gramerleşmemiş hâli ya da daha az gramerleşmiş biçimiyle daha yoğun gramerleşmiş şekli dilin aynı döneminde bir arada bulunabilir. Bir önceki aşama kullanımdan düşmek zorunda değildir. Kelimenin dağılım özellikleri incelendiğinde zarf işlevliken serbest bir dağılım sergilediği, bağlaç işlevindeyken eş değerli unsurlar arasına geldiği görülmektedir.

Kodı

Clauson kelimenin net olmamakla birlikte “yere koymak, vaz geçmek, bırakmak” anlamlı *kod-* fiiline zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuş olabileceğini belirtmektedir. Araştırmacı kelimenin “aşağı doğru” anlamına gelip zarf olarak kullanıldığı bilgisini de vermektedir (Clauson, 1972: 595-596). Erdal kelimeyi *kudı* şeklinde transkribe etmekte, kelimenin “dökmek, boşaltmak” anlamlı *kud-* fiilinden türediğini, kelimeye gelen ekin zarf-fiil eki olmadığını, şayet zarf-fiil eki olsaydı kelimenin *kuda* şeklinde olması gerektiğini, kelimeye gelen ekin fiilden isim yapım eki olabileceğini, kelimenin son çekim edatı olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Erdal, 1991: 340-344; 2004: 334). Gabain kelimenin “koymak” anlamlı *kod-* fiiline –*I* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu görüşündedir (Gabain, 2007: 85).

Kelime Türk runik harfli metinlere ait *s(e)l(e)ne koodı yor(i)p(a)n k(a)r(a)g(a)n kūsilta (e)bin b(e)rkin (a)nta bozd(u)m* “Selenga nehrinden aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum.” (BK D 37) *ol sub kuudı b(a)rd(i)m(i)z* “O ırmaktan aşağı gittik.” (Ton. K 3), *togan kuş teñridin kudı tavişgan tēpen kapmış* “Bir doğan (işte bir) tavşan diyerek gökyüzünden aşağı inmiş.” (IrkB 44) örneklerinde “aşağıya, aşağı doğru” anlamıyla son çekim edatı olarak tanıklanmaktadır. Bu örneklerin ilk ikisinde kelimenin kendinden önceki unsuru eksiz yönettiği ya da bu unsura eksiz bağlandığı görülmektedir. Üçüncü örnekte ise kelime kendinden önceki unsuru +*DXn* ayrılma hâli ekiyle yönetmekte ya da kendinden önceki unsura bu ekle bağlanmaktadır. Kelimenin Türk runik harfli metinlere ait *tıg at kudrıkın tügüp tigret yağız kudı yadrat* “Demir kırkı atın kuyruğunu düğümleyip onu yellendir, yağız atı (da) aşağıya yatır.” (IrkB 50) örneğinde “aşağıya” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime bu dönem

metinlerinde altı örnekte tespit edilmiş, kelimenin bu örneklerin beşinde edat, birinde zarf olduğu görülmüştür. Bu örneklerde *kodı* kelimesi *yori-*, *bar-* ve *yadrat-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır.

Kodı kelimesi Türk Maniheizt çevreye ait *[ı]duk kañımız/ üstürti kodı inmeser* “Aziz babamız yukarıdan aşağıya inmemiş olsa idiniz.” (ETŞ MM7 41-42), *kalıktın kodı intiñiz* “Gökten aşağı indiniz.” (ETŞ MM7 74) örneklerine “aşağıya, aşağı” anlamıyla edat olarak tanıklanmaktadır. Kelime bu örneklerde *in-* fiili ile eş dizimli olarak kullanılmakta, kendinden önceki unsuru +DXn ayrılma hâli ekiyle yönetmektedir. Çalışma kapsamında olan Türk Maniheizt çevreye ait metinlerde kelimenin zarf işlevli örneği tespit edilememiştir.

Kelime Türk Budist çevresine ait *maytrı udusınta yirtinçüke kodı inerler* “Maytrı maiyetinde dünyaya aşağı inerler.” (MaitrSengim 34 I 12-13), *altın irini boş bolup.. kodı salınsar yme ölür* “Altı kıyısı boş olup aşağı sallansa da ölür.” (AYLening 595 17-18) örneklerinde “aşağı” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevreye ait *inçe k(a)ltı ulug yiil kelip köl suvın tokıp yaymış teg yokaru kodı yayıldı* “Öyle büyük rüzgâr gelip göl suyunu dokuyup yaymış gibi yukarı aşağı yaydı” (AYLening 617 3-4) örneğinde *yokaru* sözcüğüyle ikileme oluşturarak “yukarı aşağı” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir.

Kelime Türk Budist çevresine ait *ol kök tonlug beg atdın kodı tüşüp mini okıdı* “O mavi elbiseli bey attan aşağı inip beni çağırdı.” (AYLening 6 5-6), *yüksäk* ediz orunlıktın kodı öz kemişti ögsirädi taltı ölüg tæg kamılu tüşti* “yüksek ve değerli tahtından kendini aşağıya attı; kendini kaybetti; bayıldı ve ölü gibi boylu boyunca yere düştü (KP 61) örneklerinde “-den aşağı” anlamıyla edat olarak tanıklanmaktadır. Bu örneklerde kelime kendinden önceki unsura +DXn ayrılma hâli ekiyle bağlanmakta ya da kendinden önceki unsuru bu hâl ekiyle yönetmektedir. Kelimenin Türk Budist çevresine ait *takı yime kodıki yavaz ed tavarlarıg satıgka tegzün tip ögdümüz* “ve yine bayağı kötü malları satılsın diye övdük.” (MaitrSengim 61 II 6-8), *birök niz-vani-l(a)rniñ tarıkmak-ı bolsar ol üküş az töz-ün er-en-l(e)rniñ ötrü bolur yigi kudıki-sı niz-vani-l(a)rniñ* “Eğer klesaların uzaklaşması çok (veya) az olursa asil erenlerin (de) o zaman chieh Chiang daha üstünü (veya) aşağısı olur.”

(Üçİtig 112b 5-7) örneklerinin ilkinde *+kI* aitlik ekini alarak “bayağı” anlamıyla sıfat; ikincisinde *+kI* aitlik eki ve *+(s)I* üçüncü teklik şahı iyelik eklerini alarak “aşağısı” anlamıyla isim olduğu görülmektedir. Bu çevre metinlerinde kelimenin *kodıkılarnıñ* (AYLening 226 12, 227 18, 228 24) şekliyle de karşılaşılmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *öyüкке kirigli üyüldi kodı/ örü kelmedi ol sewinç bulmadı* “Bataklığa giren aşağı batır, oradan kimse yukarı gelmedi; orada sevinç bulmadı.” (KB 3090) *bilgisizlik erni çökerdi kodı* “Bilgisizlik insanı aşağı düşürdü.” (AH 102), *közüm yaşı sawrukup kodı akar/ bilnıp ajun emgekin tükel ukar* “Dünyanın sıkıntılarını öğrenince göz yaşlarım (yağmur gibi) aşağı akıyor. “ (DLT 380/299) örneklerinde “aşağı” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *kaz ördek kuğu kıl kalıkıg tudı/kakılayu kaynar yokaru kodı* “Kaz, ördek, kuğu ve kıl-kuyruk fezâyı doldurdu; bağrışarak bir aşağı bir yukarı kaynaşıyorlar.” (KB 72) örneğinde *yokaru* kelimesiyle ikileme oluşturarak “yukarı aşağı” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir.

Kodı kelimesi ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *yakın tegdi erse kadaşka barıp/ atındın kodı tüşti tegdi yorıp* “Akrabasına yaklaşınca atından *aşağı* indi, yürüyerek kapısına geldi.” (KB 3290), *er attın kodı uçdı* “Adam attan aşağı düştü.” (DLT 92/85) örneklerinde “-dan aşağı” anlamıyla edat olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime bu örneklerde kendinden önceki unsuru *+DXn* ayrılma hâli ekiyle yönetmekte ya da önceki unsura bu ekle bağlanmaktadır. Kelime bu dönem metinlerine ait *meni bulguçı kılkı alçak kerek/ köñül kodkı til sözde yumşak kerek* “Beni bulan kimse mütavazi tabiatlı alçak gönüllü ve tatlı dilli olmalıdır.” (KB 703) örneğinde *+kI* aitlik ekini alıp metaforik ilişkiyle “alçak” anlamını kazanarak sıfat olmuştur. Kelime bu döneme ait *kodısı yağız yer yaşıl suw bile/ örüsi süzük yél öze ot ula* “Aşağısı kara toprak ile mavi sudur; üstü süzülmüş yel ile ateştir (KB 3725), *köçüt teg bolur kut tüpi hem tözi/köñül kodkı ol anıñ yıldızı* “Saadet aslında göç atı gibidir, göçer gider; onu bulunduğu yerde tutan kök alçak gönüllülüktür.” (KB 1704) örneklerinin ilkinde *+(s)I* üçüncü teklik şahıs iyelik ekini alarak “aşağısı” anlamıyla ikincisinde *+kI* aitlik eki ve *+(s)I* üçüncü teklik şahıs iyelik ekini alarak “alçaklığı” anlamıyla isim olmuştur. Kelimenin bu dönem metinlerinden AH’da *kodkılık* (AH

270) şeklinde bir örneğiyle karşılaşılmaktadır. *Kodı* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Kodı</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“aşağıya, aşağıya doğru”	edat
IrkB	+	“aşağıya”, “aşağıya doğru”	zarf, edat
ETŞ MM	+	“-den aşağı”	edat
TT II	—		
MTT	—		
ETŞ BM	+	“aşağı”	zarf
KP	+	“-den aşağı”	edat
AYLening	+	“-den aşağı”, “aşağı”, “aşağıdakilerin”	edat, zarf, isim
MaitrSengim	+	“-den aşağı”, “aşağı”, “bayağı”	edat, zarf, sıfat
Üçİtig	+	“aşağısı”	isim
Totenbuch	+	“aşağıdaki”	sıfat
BTT III	+	“-den aşağı”	edat
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII		“-de aşağı, -den aşağı”, aşağı	edat, zarf
Xvastvanift	—		
BT 13	+	“den aşağı”, “aşağıya”	edat, zarf
DLT	+	“den aşağı”, “aşağıya”	edat, zarf
KB	+	“-den aşağı”,	edat, zarf, sıfat,

		“aşağı”, “alçak”, “aşağısı”	isim
AH	+	“aşağı”, “mütevazılık”	zarf, isim

Tablo 23: . *Kodı* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin “yere koymak, vaz geçmek, bırakmak” anlamlı *kod-* fiiline *-I* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu baskın görüştür (Clauson, 1972: 595-596; Gabain, 2007: 85). Bu oluşuma göre kelimenin “yere koyarak, vaz geçerek, bırakarak” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ancak kelime taranan eski Türk dili metinlerinde “aşağı” anlamıyla kalıcı zarf, “-den aşağı” anlamıyla edat olarak tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimede “yere koyarak, vaz geçerek, bırakarak” anlamından “aşağı, -den aşağı” anlamına gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiştir. Bu değişimin ne zaman gerçekleştiğini eldeki veriler ışığında öngörmek mümkün değildir. Kelimenin beklenen anlamıyla Türk dilinin en erken tarihli metinleri olan Türk runik harfli metinlerde tanıklanamaması söz konusu değişimin bu dönemden önce gerçekleşmiş olabileceğine işaret edebilir. Kelimede gerçekleşmiş olan başka bir gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim *-I* zarf-fiil eki aracılığıyla fiilden önce zarfa ardından edata doğru olmuştur. Kelimenin zarftan edata geçişiyle kelimede başka gramerleşme karakteristikleri de ortaya çıkmıştır. Bu karakteristikler semantik ve sentaktik kayıptır. Kelime zarf işlevliken söz diziminde herhangi bir unsura bağlı kalmaksızın tek başına semantik bir değer ifade edebilmekte sentaktik bir işlev üstlenebilmektedir. Edat işlevliken kelimenin semantik bir değer ifade edebilmesi sentaktik bir görev üstlenebilmesi bir gramerleşme karakteristiği olan birleşmeyle gerçekleşmektedir. Kelimenin hem edat hem de zarf işlevli şeklinde görülen bir gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. *-I* ünlü zarf-fiil ekinin *kod-* fiiline kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede

gerçekleşmesi beklenen bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşma ise beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir. Eski Türk dili alanında kelimenin *kodısı*, *kodıkı*, *kodıkılarnıñ*, *kodkılık* gibi çeşitli ekleri almış biçimleriyle karşılaşılmaktadır. Kelimenin edat ve zarf hatta bazen isim ve sıfat işlevli örneklerinin aynı metinde bir arada tanıklanması ilk bakışta bir çelişki gibi gözükse de bu çelişki gramerleşme teorsinin aynı anda var olma ilkesiyle giderilmektedir. Bu ilkeye göre bir birimin daha az gramerleşmiş şekliyle daha yoğun gramerleşmiş biçimi dilin aynı döneminde bir arada bulunabilir. Bir önceki aşamanın kullanımdan düşme zorunluluğu bulunmamaktadır. Kelimenin zarf işlevliken serbest bir dağılım göstermekte, sıfat işlevliken mutlaka nitelediği isimden önce gelmekte edat işlevliken muhakkak yönettiği isimden sonra bulunmaktadır.

Takı

Clauson kelimenin zarf olarak kullanıldığını *tak-* fiiline zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu erken dönemlerde cümlelerin başında “ve, ayrıca, daha” ya da bir veya iki sözcükten sonra “da” anlamlarıyla bağlaç olarak da kullanıldığını belirtmektedir. Araştırmacı kelimenin Türk dilinin çeşitli lehçelerinde *takı/tagı/dakı/dagı/dagın/ta/te/da/de* varyantlarının bulunduğu bilgisini de vermektedir (Clauson, 1972: 466). Erdal kelimeyi fiilden isim türeten ekler arasında göstermekte, kelimenin asıl anlamının “eklenilmiş ya da ilişkilendirilmiş şey, ilaveten” olduğunu zarf, bağlaç ve partikel olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Erdal, 1991: 340; 2004: 348). Hamilton kelimenin “takmak, eklemek” anlamlı *tak-* fiilinde *-I* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu görüşündedir (Hamilton’dan aktaran Korkut-Birhan, 1998: 218). Tekin kelimenin *tak-* fiiline *-I* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunun pek çok Türkolog tarafından kabul edildiğini söylemektedir (Tekin, 1958: 560).

Kelime Türk runik harfli metinlere ait *y[(a)g]uk (e)l (e)rs(e)r (a)nç(a) t(a)kı (e)r(i)g y(e)rte irs(e)r (a)nç(a) (e)r(i)g y(e)rte b(e)ñgü t(a)ş tokıtd(i)m bitı(t)d(i)m* “(Burası) yakın (bir) mevki olduğundan ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde bengü taş kazıttım, yazdırdım.” (KT G 13), *t(e)ñri b(i)lge k(a)g(a)nka [t]ak(t) (i)ş(i)g küç(i)g b(e)rs(i)g(i)m b(a)r (e)rm(i)ş (e)r(i)nç*

“Belli ki efendim Bilge Kağana daha hizmet edeceğim varmış.” (Ongi 10) örneklerinde “daha” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *altun kanatlıg talım karakuş men tanım tüsi takı tükemezken taloyda yatıpan tapladukumın tutar men sevdükümin yeyür men antag küçlüg men* “Altın kanatlı Garudayım! Vücudumun tüyleri henüz çıkmamışken, denizde yatarak istediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum, o kadar güçlüyüm.” (IrkB 3) örneğinde “henüz” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Bu dönem metinlerinde kelime çok yaygın değildir. Toplamda beş yerde geçmektedir. Bunlardan üçü “daha”, biri “henüz” anlamıyla zarf işlevindedir. Kelimenin bir örneğinin geçtiği yer (Ta D 9) bozuk olduğu için kelimenin işlevini ve anlamını tespit etmek güçtür. Kelime Türk runik harfli metinlerde bağlaç işleviyle tanıklanamamaktadır.

Takı kelimesinin Türk Maniheizt çevresine ait *takı amarı tınlıglar* “daha pek çok mahlûklar” (ETŞ MM7 188) örneğinde “daha” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime bu çevreye ait *takı yme men kılın ornuma olurdum* “ve yine ben yaptım yerime oturdum.” (TT II 416 74), *yeg [...] yme takı ol yaruk yaşuk v(a)jır öñlüg alkatmış* “iyi [...] yine de o ışıklı parıltılı vajır övdürmüş.” (MTT 0152-0168) örneklerinin ilkinde *yme* sözcüğünden önce gelerek “ve”, ikincisinde *yme* sözcüğünden sonra gelerek “de” anlamıyla bağlaç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kelime Türk Budist çevresine ait *ol üdün bo üç tiginler öz öz köñüllerinteki sakınmış savların sözleşip ötrü örü turup ol arıg içinte takı içkerü kirtiler* “O sırada bu üç prens kendi gönüllerindeki düşünceleri dile getirerek ayağa kalkıp o çay kıyısı içinden de içeri girdiler.” (AYLening 609 12-15), *bu muntag tamulug emgekliglerde ozmasar kurtulmasar nızvanılarda yavlak takı negü bolgay* “Bu kadar cehennemlik ızdıraplardan kurtulmasa ihtiraslardan daha da kötü nasıl olur?” (MaitrSengim 111 I 10-13) örneklerinde “daha” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevreye ait *baranas uluşta kan oğlu taluyka kirdi takı kelmez* “Benares ülkesindeki hanın oğlu okyanusa gitti henüz dönmedi.” (KPA 15-17), *seyrem takı bütmezken ite başladukta ok altı kat teñri yirinte* “Manastır henüz bitmemişti inşaata başladığı sırada altı katlı Tanrılar yerinde” (MaitrSengim 52 I 19-21) örneklerinde “henüz”

anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime henüz anlamıyla zarf işleviyle kullanıldığına nitelediği fiil olumsuzluk işaretleyicisi taşımaktadır.

Kelime Türk Budist çevresine ait *kara bulıt üstün sumir tagnıñ töpösine andın **takı** teñriler ordosıña kirti* “Kara bulut yukarıdan sumir dağının tepesine oradan da Tanrılar sarayına girdi.” (BTT III 21-22 15-2), *maytrı bodisvt kutıña yine yine yalvara inçke ötüg ötünü etüzümin (uru)nçak tutuzu kop ajuntakı etüzin yinçürü töpün yükünür men kim yime **takı** teñri teñrisi burkan nurvanka barmışta kin şazanta ulug tusu kılırlar* “Asil Maytrı bodisavat asaletine tekrar tekrar yalvararak sükûnet dileyip vücudumu rehin alarak tevdi edip bütün âlemlerdeki vücutlarımla secde ederim ve yine Tanrılar Tanrısı Burkan Nirvâna’ya ulaştıktan sonra dine hizmet etmiş.” (MaitrSengim 3 II 7-15) örneklerinde “da, de” anlamıyla bağlaç işleviyle kullanılmaktadır. Kelime bu çevreye ait *beş yüz erenniñ aşı suvı kölüki **takı** ne kergekin alku tüketi berip uzatıp öntürdi* “Beş yüz adamın yiyeceği, suyu, yük hayvanı ve gerekli olan her şeyi tam eksiksiz vererek onları uğurladı.” (KP 28), *bu erür sekizinç boşgutsuz arhant dıntar **takı** yime bar ikidin sınar ülüşin kutrulmış atlıg boşgutsuz tözin tınlıg* “Bu sekizinci öğrenemeyen veli-rahiptir ve yine her iki taraftaki kısmı sayesinde kurtulmuş adlı öğrenmeyen bir asil yaratık vardır.” (MaitrSengim 2 II 11-14) örneklerinde “ve” anlamıyla bağlaç işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelime bu çevreye ait *mañ mañ sayu kedgire töptün tüşe öñdürti tarta.. kindirti uru soka **takı takı** ked tavrattılar* “Her biri adım adım şaha kalkıp tepeden inerek karşı tarafa çıkıp sonra vurup ezerek daha da çok acele ettiler.” (AYLening 10 7-10) örneğinde ikileme biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Kelime ikileme biçimindeyken ikilemenin ilk unsurunun “daha” anlamıyla zarf; ikinci unsurunun “da, de” anlamıyla bağlaç olduğunu söylemek mümkündür.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *basutçı kerek barça işte bilin/bu beglik işiñe **takı** köp kılın* “Bil ki her işte yardımcı gerektir, beylik işinde ise kendine daha çok yardımcı edinmeğe bak.” (KB 430), ***takı** bir bar erse seni teg adın/ uda bergey erdi kör öñdün kedin* “Senin gibi daha başka birisi bulunmuş olsa idi senden önce veya senden sonra aynı yolu takip etmiş olurdu.” (3132) örneklerinde “daha” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *ayur ay*

*kadaşım kalı keldiñ ay/saňa tuşgalı men **takı** keçmez ay* “Ey kardeşim niçin geldin, söyle; seninle buluşalı henüz bir ay bile geçmedi dedi.” (KB 5685), ***takı** kut ewürmedi séndin yüzin/yayığ dünyâ devlet yarutur közin* “Henüz saadet senden yüz çevirmedi; bu dönek dünya ve saadet sana tebessüm ediyor.” (KB 6230) örneklerinde “henüz” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime henüz anlamına geldiğinde nitelediği fiil olumsuzluk işaretleyicisi taşımaktadır.

Takı kelimesi ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *biri oğlan erken tapugka kirür/takı bir bedük bolsa ötrü kılur* “Bunlardan biri çocukken hizmete girer biri de büyüdükten sonra bu işe intisap eder.” (KB 4032), *togup **takı** kalmadı menğü eren/ajun küni yulduzı tutçı togar* “Erenler doğup da ebedi kalmadı, dünyanın güneşi ve yıldızları ise devamlı doğar.” (DLT 609/502) örneklerinde “da, de” anlamıyla bağlaç olarak da tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *bilig işke tutgıl takı til köni/takı öğrenü tur usanma bu kün* “Bilgi ile iş gör ve sözün doğru olsun; öğrenmeye devam et ve bu günü boş geçirme.” (KB 3169), *kaldı bodun tañlaşu/kökrer **takı** mañraşur* “İnsanlar şaşkınlık içinde kaldılar, şimşek çakıyor, gök gürliyor ve yıldırım beliriyor.” (DLT, 617/513) örneklerinde ise “ve” anlamıyla bağlaç olduğu görülmektedir. *Takı* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	Takı	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“daha”	zarf
İrkB	+	“henüz, daha”	zarf
ETŞ MM	+	“daha”	zarf
TT II	+	“ve”	bağlaç
MTT	+	“da, de, ve”	bağlaç
ETŞ BM	+	“daha”, “da, de”	zarf, bağlaç
KP	+	“daha, henüz”, “da, de, ve”	zarf, bağlaç
AYLening	+	“daha, henüz”,	zarf, bağlaç

		“da, de, ve”	
MaitrSengim	+	“daha, henüz”, “da, de, ve”	zarf, bağlaç
Üçİtig	+	“daha”, “da, de”	zarf, bağlaç
Totenbuch	+	“daha, henüz”	zarf
BTT III	+	“daha”, “da, de, ve”	zarf, bağlaç
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“daha, henüz”, “da, de, ve”	zarf, bağlaç
Xvastvanift	—		
BT 13	+	“daha”, “ve”	zarf, bağlaç
DLT	+	“ve, da, de”	bağlaç
KB	+	“daha, henüz”; “da, de, ve”	zarf, bağlaç
AH	—		

Tablo 24: *Takı* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin oluşumuyla ilgili genel kanaat “eklemek” anlamlı *tak-* fiiline *-I* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğudur (Clauson, 1972: 466; Tekin, 1958: 560). Bu oluşuma göre kelimenin “takarak, ekleyerek” anlamına gelmesi beklenir ancak kelime taranan eski Türk dili metinlerinde bu anlamıyla değil “daha, henüz, da, de, ve” anlamlarıyla tanıklanır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Bu değişim “takarak, ekleyerek” anlamından “daha, henüz, da, de, ve” anlamlarına doğru gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimenin beklenen anlamıyla Türk dilinin en erken tarihli metinleri olan Türk runik harfli metinlerde tanıklanamamış olması değişimin bu dönemden önce gerçekleşmiş olabileceğine işaret edebilir. Semantik değişimin ardından kelimede gerçekleşen ikinci gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim *-I* zarf-fiil eki

aracılığıyla önce fiilden zarfa ardından bağlaça doğru olmuştur. *Takı* kelimesi bağlaç işleviyle Türk runik harfli metinlerde tanıklanmaz. Kelimenin bağlaç işlevi bu dönemden sonra yaygınlaşmıştır. Kelimenin zarf kategorisinden bağlaç kategorisine geçişiyle kelimde başka gramerleşme karakteristikleri de ortaya çıkmıştır. Bu gramerleşme karakteristikleri samantik ve sentaktik kayıptır. Kelimenin bağlaç işlevli hâli zarf işlevli biçimine göre semantik yönden daha zayıftır. Bu durumda kelimde semantik kayıp gerçekleşmiştir. Kelimenin zarf hâli söz diziminde diğer unsurlara bağlı kalmaksızın sentaktik bir işlev üstlenebilirken bağlaç işlevli hâli kendinden önceki ve sonraki unsura bağlı olmadan sentaktik bir görev üstlenememektedir. Bu durumda kelime zarftan bağlaç kategorisine geçtiğinde sentaktik kayba da uğramıştır. Kelimenin semantik bir değer ifade edebilmesi sentaktik bir görev üstlenebilmesi bir diğer gramerleşme karakteristiği olan birleşmeyle gerçekleşmektedir. Kelimenin hem zarf hem de bağlaç işlevli şeklinde görülen diğer gramerleşme karakteristikleri kaynaşma ve donuklaşmadır. *-I* ünlü zarf-fiil ekinin *tak-* fiiline kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Fiil ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimde görülen önemli bir gramerleşme karakteristiği fonetik erozyondur. Bu karakteristik eski Türk dili metinlerinde görülmez ancak Clauson'un kelimenin Türk dilinin çeşitli lehçelerinde *takı/tagı/dakı/dagı/dagın/ta/te/da/de* varyantlarının bulunduğu bilgisinden anlaşılmaktadır (Clauson, 1972: 466). Kelimenin aynı metinde zarf ve bağlaç olarak bir arada bulunması ise bir çelişki gibi görülse de bu çelişki gramerleşme teorisinin aynı anda var olmak ilkesiyle giderilmektedir. Bu ilkeye göre bir birimin az gramerleşmiş şekliyle daha yoğun gramerleşme biçimi dilin aynı döneminde bir arada bulunabilir. Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında zarf işlevindeyken serbest bir dağılım göstermektedir. Kelime “da, de” anlamında bağlaç olarak kullanıldığında bir isimden sonra gelirken “ve” anlamında bağlaç olduğunda eş değerde iki unsur arasına gelmektedir.

3.1.9.2. Fiil Gövdesi + -I, -U Zarf-Fiil Ekiyle Oluşan Zarflar

3.1.9.2.1. Fiil + -t + -I Ekiyle Oluşan Zarflar

Bu zarflar –t fiilden fiil yapım ekini almış fiil gövdelerine –I ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Bu grupta; *aglatı* “özellikle”, *arıtı* “asla, katiyen, hiçbir suretle; pek; muhakkak”, *tavratı* “hızlıca, birdenbire”, *tüketi* “tamamen, tamamıyla, bütünüyle, yetene dek”, *otgurati* ~ *odgurati* “muhakkak, tamamıyla”, uzatı “daima, sürekli, uzun, devamlı”, *yañırtı* (*yangırtı*) “yeniden, tazededen, baştan” zarfları bulunmaktadır. Bu zarflardan *aglatı* sadece iki metinde (BT13 42; AYLening 317 22, 493 20, 612 13, 684 16); *tavratı* sadece üç metinde (AYLening 18 19, 19 1, 233 10...; BTT III 16 1-2; HTVIII 1342); *yañırtı* sadece üç metinde (AYLening 46 1, 141 18, 152 17 ...; Üçlütig 106a 9-11; TT II 418 84; HTVIII 0658, HTVIII 1158, HTVIII 1793, HTVIII 2134); *otgurati* ~ *odgurati* sadece iki metinde (AYLening 560 14, 684 10; BTT III 50 4-7) tanıklandığı için çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır.

Arıtı

Clauson kelimenin muhtemelen “temizlemek, arındırmak” anlamlı *arı-* fiilinin ettirgen biçimi olan *arıt-* şeklinin zarf-fiil eki almış hâli olduğunu, etimolojik olarak “temizleyerek” anlamına gelmesinin beklendiğini ancak “bütünüyle” anlamına gelip genellikle olumsuzluk eki almış fiillerle kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 207-211). Erdal kelimenin “arındırmak, temizlemek” anlamlı *arı-t-* fiil gövdesine ünlü zarf-fiil ekinin donuklaşmasıyla oluştuğunu, “oldukça, epeyce” anlamına geldiğini, sadece Uygur metinlerinde tanıklandığını ifade etmektedir (Erdal, 1991: 797).

Kelime *arıtı* biçimiyle Türk runik harfli metinlerde tanıklanmamaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait **(a)rig ubuti yeg t(e)di** “Temiz utanç daha iyi dedi” (Ton. B 2) örneğinde “temiz” anlamına gelen sıfat işlevli müştakıyla karşılaşılmaktadır. Kelime *arıtı* şekliyle ilk kez Türk Maniheist çevresi metinlerinde tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevreye ait *teñrim yiti yimki tüketii oluru umadımız*

er ser bir ayku çahşapatıg edgütii tüketii arıtı tutu umadımız er ser “Haşmetlim, yedi kutsama ile tümüyle oturamadık ise, bir aylık fazileti iyice, tümüyle muhafaza edemedik ise ...” (Xvastvanıft 272-292) örneğinde “tümüyle” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir.

Kelime Türk Budist çevresine ait *arığ silig suv üze ayıg yav lak kılınçlıg kkirlerin tapçaların artuk arıtı yumış arıtmış k(e)rgek* “Temiz, pak su üzerinde kötü tabiatlı kirleri pasları artık bütünüyle yıkamalı temizlemeli” (AYLening 144 15-18), *ol suv içinte kirip arıtı yunsun* “O su içine girip tamamıyla yıkansın.” (AYLening 478 6-7), *bu işig arıtı ünsüşin bütürser* “bu işi tam sessizlikle bitirse” (BTT III 14 11-12) örneklerinde “tümüyle, bütünüyle, tam, iyice” anlamıyla herhangi bir olumsuzluk işaretleyicisi taşımayan fiilleri niteleyen zarf olduğu görülmektedir. Kelime Türk Budist çevresine ait *tüz nomlug et’öz ugrınta yene adruk adruk körk meñizleri arıtı bultukmaz* “Doğru kanunlu vücut için yine başka başka güzel benizleri asla bulunmaz (AYLening 54 7-10), *astiramati bahşı söz-l(e)r netegin ıya taya üdte arıtı sakınmatın böğünmetin muntag tip söz-leyür siz-l(e)r* “Sthiramati Hoca söyler: neden vaktinde üstüne düşüp hiç derinlemesine düşünmeden böyle diyerek söylersiniz.” (Üçİtig 115b 1-2), *arhant kutın bulup taymak tüşmekke arıtı korkmaz* “Veliliğe ulaşp ayrılmak ve düşmekten hiç korkmaz.” (MaitrSengim 2 II 1-2) örneklerinde “hiç, asla” anlamıyla yokluk işaretleyicisi taşıyan isimleri niteleyen bir zarf olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *kutruılmış atlıg boşgutsuz tözün tınlıg kim alku nızvanıların arıtı alkımış* “Kurtulmuş adlı öğrenmeyen bir asil yaratık vardır, bu bütün ihtirasları tamamıyla azalmış (MaitrSengim 2 II 13-15) örneğinde “tamamıyla” anlamıyla olumsuzluk işaretleyicisi taşımayan ancak semantik yönden olumsuz olan fiili niteleyen zarf olduğu görülmektedir. *Arıtı* kelimesi Türk Budist çevresine ait *arıtı buyansız edgü kılınçsız tekin kurugın yorımak alp emgek titir* “Hiç sevapsız iyi amelsiz amaçsızca yürümek zor ızdıraptır.” (AYLening 110 6-8) örneğinde yokluk işaretleyicisi almış sıfatları nitelemektedir.

Arıtı kelimesi bu şekliyle ilk İslâmî Türkçe metinlerde tanıklanamamaktadır. Bu dönem metinlerine ait *ödlek kamug kewredi/ erdem arığ sewredi* “Zaman zayıfladı, erdem iyice azaldı.” (DLT 64/50) örneğinde *arıtı* kelimesiyle aynı kökten

gelip “bütünüyle, tamamıyla, iyice” anlamlarına ifade eden *arığ* kelimesi tanıklanmaktadır. *Arıtı* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Arıtı</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	—		
İrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	—		
MTT	—		
ETŞ BM	+	“hiç”	zarf
KP	—		
AYLening	+	“hiç, asla, tamamıyla, bütünüyle, iyice”	zarf
MaitrSengim	+	“hiç, asla, tamamıyla”	zarf
Üçİtig	+	“hiç, asla”	zarf
Totenbuch	—		
BTT III	+	“hiç, asla, tamamıyla”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“hiç, asla”	zarf
Xvastvanift	+	“iyice, tümüyle”	zarf
BT 13	+	“hiç”	zarf
DLT	—		
KB	—		
AH	—		

Tablo 25: *Arıtı* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Arıtı kelimesinin “temizlemek, arındırmak” anlamlı *arı-* fiilinin ettirgen biçimi olan *arı-t-* şekline zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu genel kabul gören bir görüştür (Clauson, 1972: 207-211; Erdal, 1991: 797). Bu oluşuma göre kelimenin “temizleterek, arıtarak” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir ne var ki taranan eski Türk dili metinlerinde kelime bu anlamı ve işleviyle tanıklanmaz. Kelime eski Türk dili metinlerinde “bütünüyle, tamamıyla, iyice, asla, hiç” anlamlarıyla kalıcı zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Bu değişim “temizleterek, arıtarak” anlamından “bütünüyle, tamamıyla, iyice, asla, hiç” anlamlarına doğru olmuştur. Kelimedeki semantik değişimin ne zaman gerçekleştiğini eldeki verilerden hareketle öngörmek mümkün değildir. Kelimenin beklenen anlamıyla Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde bile tanıklanamaması söz konusu değişimin Türk runik harfli metinlerden önce gerçekleşmiş olabileceğine işaret edebilir. Kelimede gerçekleşen ikinci gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim ilk olarak fiilden geçici zarfa ardından kalıcı zarfa doğru olmuştur. Taranan metinlerde kelimenin geçici zarf işlevli şeklinin tespit edilemesi kelimedeki kategori değişiminin de Türk runik harfli metinlerden önce gerçekleşmiş olabileceğine işaret edebilir. Kelimede karşılaşılan diğer gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. *-I* ünlü zarf-fiil ekinin *arı-t* fiil gövdesine kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede görülen başka bir gramerleşme hususiyeti ise donuklaşmadır. *Arı-t-* fiil gövdesi *-I* ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Eski Türk dili alanında kelimenin erken tarihli metinlerde “tamamıyla, bütünüyle, iyice” anlamlarıyla olumsuzluk işaretleyicisi taşımayan ve semantik yönden de olumlu olan fiilleri niteleme işlevi yaygınken geç tarihli metinlerde kelimenin bu işlevi azalmış “hiç, asla” anlamıyla olumsuzluk işaretleyicisi taşıyan ve semantik yönden olumsuz olan fiilleri niteleme işlevi yaygınlaşmıştır. Bu durumda kelimede “tümüyle, bütünüyle” anlamından “hiç, asla” anlamına başka bir semantik değişim daha gerçekleşmiş olmalıdır. *Arıtı* sözcüğünü olumsuzluk niceleyiciliği ve gramerleşme yönünden incelediği makalesinde Ağca konuyla ilgili şu tespitleri yapmıştır: “*arıtı* sözcüğü, erken tarihli

ve klasik döneme ait Budist Türkçe metinlerde de “tümüyle, baştan sona kadar” anlamı ile kullanılmış olmakla birlikte, klasik döneme ait birçok metinde ve geç tarihli metinlerde daha ileri bir gramerleşme seviyesine erişerek sadece olumsuzluk ve yokluk işaretleyicilerini almış fiilleri “asla, hiç” anlamı ile nicelemiştir. Arıtı sözcüğünün gramerleşme sürecinde kazandığı çeşitli anlamların ve işlevlerin, Maniheizm ve Budist Türkçe metinlerin kronolojik seyrine uygun bir yol takip ettiğini söyleyebiliriz. Buna göre arıtı sözcüğü, erken tarihli ya da klasik öncesi döneme ait metinlerde gramerleşerek “tümüyle” anlamında zarfa dönüşmüş, klasik dönem ve geç tarihli metinlerde ise gramerleşmenin daha ileri safhasına erişerek sadece olumsuzluk/yokluk yapılarını pekiştiren “asla, hiç” anlamlı olumsuzluk pekiştiricisine dönüşmüştür. Dolayısıyla sözcüğün, anlam bilimi bakımından, kronolojik seyre uygun olarak şu aşamalardan geçerek gramerleştiğini ve böylece “olumsuzluk niceleyicisi”ne dönüştüğünü ifade etmek mümkündür: arıtı: “*temizleyerek” → “tümüyle” → “asla, hiç” (Ağca, 2013b: 72). Arıtı kelimesinin dağılım özelliklerine bakıldığında kelimenin “hiç, asla” anlamıyla olumsuzluk işaretleyicisi taşıyan fiilden ve yokluk işaretleyicisi taşıyan sıfattan önce geldiği görülürken “bütünüyle, tamamıyla” anlamıyla ise olumsuzluk işaretleyicisi taşımayan semantik yönden olumsuz bir içeriği olmayan fiillerden önce geldiği görülmektedir.

Tüketi

Clauson kelimenin “sona ermek, tamamlamak” anlamlı *tüke-* fiilinin ettirgen biçimi olan *tüke-t-* biçiminin zarf-fiil ekli şekli olduğunu “bütünüyle, tamamıyla” anlamına geldiğini, zarf olduğunu ve bazı kuzeydoğu lehçelerinde yaşadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 479). Erdal kelimenin “bitirmek, tamamlamak” anlamlı *tüket-* fiilinin donuklaşmış zarf-fiil ekli hâli olduğunu, “bütünüyle” anlamına geldiğini, *tüket-* biçiminin bitimli yardımcı fiil olarak eski Türk dili alanında çeşitli metinlerde kullanıldığını ifade etmektedir (Erdal, 1991: 790-798). Hamilton kelimenin “tam/yeterli kılmak, tüketmek” anlamlı *tüket-* fiiline *-I* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu “tamamen, tamamıyla, bütünüyle, yetene dek” anlamına geldiğini dile getirmektedir (Hamilton’dan aktaran Korkut-Birkan, 1998: 228).

Kelime Türk runik harfli metinlere ait *s(a)b(ı)m(i)n tük(e)ti (e)şidg(i)l* “Sözümü tamamıyla işitin.” (KT G 1), *s(a)b(ı)m(i)n tük(e)ti (e)şid* “Sözümü tamamıyla işit.” (BK K 1) örneklerinde “tamamıyla, bütünüyle” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait başka örneği tespit edilememiştir. Kelime Türk Maniheist çevresine ait *teñri agın tüketi işleyür biz* “Biz Tanrı hazinesini bütünüyle işliyoruz.” (TT II 414 3), *ögrünçümüz tüketi sözlegüteg ermez* “Sevincimiz bütünüyle tarif edilemez.” (TT II 416 54-55) örneklerinde “bütünüyle, tamamıyla” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *yme korkmatın ermegürüp edgüti tüketi alkanmadımız* “yine korkmadan tembelleşip iyice tamamıyla ünlendik.” (Xvastvanift 191-205) örneğinde *edgüti* zarfıyla ikileme oluşturduğu görülmektedir

Türk Budist çevresine ait *beş yüz erennin aşı suvı kölüki takı ne kergekin alku tüketi berip uzatıp öntürdi* “Beş yüz adama yetecek yiyecek, su ve yük hayvanından başka gerekli olan her şeyi tam ve eksiksiz verdi ve onları geçirip uğurladı.” (KP 28), *men siziñe kezigçe tüzü tüketi söyleyin* “Ben size sıraya göre tamı tamına söyleyeyim.” (AYLening 34ı 10-12), *maña yime bu savag tünki tünle şutavas teñri yirinteki teñriler tüzü tüketi ukıtdılar* “Bana da bu şeyleri dün gece Şuddāvāsa adlı Tanrılar yerindeki Tanrılar tamamıyla öğrettiler.” (MaitrSengim 9 II 3-5) örneklerine kelime “tamamıyla” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait örneklerin birinde *alku* diğerlerinde *tüzü* kelimeleriyle ikileme oluşturduğu görülmektedir. Bu dönem metinlerinde kelimenin *alku* ya da *tüzü* sözcükleriyle ikileme oluşturmada kullanımı tespit edilememiştir.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *başında bir atçı maña suw birür/alır-men tüketü içip öz kanur* “Son basamakta bir atlı bana su uzattı, ben de alıp tamamıyla içtim ve suya kandım.” (KB 6035), *kalı içse suwnı tüketü tükel/tükedi tiriglik kazıldı karım* “Eğer suyun tamamı bütünüyle içilirse hayat sona erdi mezar kazıldı demektir.” (KB 6063) örneklerinde *tüketü* biçimiyle “tamamıyla, bütünüyle” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerinde iki örnek dışına başka bir örneğine rastlanmamıştır. *Tüketi* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Tüketi</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“tamamıyla”	zarf
IrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	+	“tamamıyla”	zarf
MTT	+	“tamamıyla”	zarf
ETŞ BM	—		
KP	+(alku tüketi)	“tamı tamına”	zarf
AYLening	+(tözü tüketi)	“tamı tamına”	zarf
MaitrSengim	+(tözü tüketi)	“tamı tamına”	zarf
Üçİtig	—		
Totenbuch	—		
BTT III	—		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	—		
Xvastvanift	+	“tamamıyla”	zarf
BT 13	—		
DLT	—		
KB	+(tüketü)	“tamamıyla”	zarf
AH	—		

Tablo 26: *Tüketi* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Tüketi kelimesinin “bitmek, sona ermek, tükenmek, tamamlamak” anlamlı *tüke-* fiillinin ettirgen biçimi olan *tüke-t-* şekline *-I* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu genel kabul görmektedir (Clauson, 1972: 479, Erdal, 1991: 790-798, Hamilton’dan aktaran Korkut-Birkan, 1998: 228). Bu oluşuma göre kelimenin “biterek, sona ererek, tükenerek, tamamlanarak” anlamına gelip geçici zarf olması

beklenir. Ne var ki kelime eski Türk dili metinlerinde beklenen anlam ve işleviyle değil “tamamıyla, bütünüyle” anlamıyla kalıcı zarf olarak tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimedeki gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim “biterek, sona ererek, tükenerek, tamamlanarak” anlamından “tamamıyla, bütünüyle” anlamına doğru olmuştur. Kelimenin Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde “biterek, sona ererek, tükenerek, tamamlanarak” anlamıyla tanıklanmaması söz konusu değişimin bu dönemden önce gerçekleşmiş olabileceğine işaret edebilir. Kelimedeki semantik değişimin ardından bir başka gramerleşme karakteristiği olan semantik değişim gerçekleşmiştir. Bu değişim fiilden kalıcı zarfa doğru olmuştur. Kelimedeki görülen bir diğer gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. –I ünlü zarf-fiil ekinin *tüke-t-* fiil gövdesine kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimedeki karşılaşılan başka bir gramerleşme karakteristiği ise donuklaşmadır. *Tüke-t-* fiil gövdesi –I ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelime dağılım özelliği açısından incelendiğinde hep zarf olarak kullanıldığı ve daima fiilden önce geldiği sadece KB’deki bir örnekte vezin nedeniyle fiilden sonra yer aldığı görülmektedir.

Uzati

Clauson kelimenin oluşumunun *ula:ti* kelimesine benzediğini, muhtemelen “uzamasını sağlamak, sürdürmek” anlamlı *uza-* fiilinin ettirgen şekli olan *uza-t-* biçimine –I ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu “uzun bir zamandan beri, çoktan” anlamına geldiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 282). Erdal donuklaşmış zarflar arasında yer verdiği kelimenin “uğurlamak, yolcu etmek” anlamlı *uza-t-* fiiliyle ilişkili olduğunu kelimeyle zaman için geçerli olan *uza-* fiili arasında bir semantik bağlantı kurulamadığını belirtmektedir (Erdal, 1991: 798).

Uzati kelimesi Türk runik harfli metinlerde tanıklanamamaktadır. Kelime çalışma kapsamında bulunan Türk Maniheizt çevresi metinlerinde sadece *kızıg oruntakılar barça öntiler/uzati üzüksüz munı teg/ulug asıg tusu kıltıngız* “Sıkıntıdaki mahlûkların hepsi kurtuldu/daima aralıksız böylece/onlara büyük istifadeler

sağladınız.” (ETŞ MM7 212-214) örneğinde *üzüksüz* kelimesiyle ikileme oluşturarak “daima” anlamında zarf işleviyle tespit edilmiştir.

Kelime Türk Budist çevresi metinlerine ait *uzatı ulımak möñremek ünler iştilür* “Daima uluma ve böğürme sesleri iştilir.” (MaitrSengim 82 I 2-3), *işlig bilgelerke irmedin uzatı yakın tapınmakka tayanıp* “İşten anlayan bilgelere karşı çıkmadan daima yakın hizmet etmeye dayanıp “ (AYLening 248 6-7) örneklerinde “daima” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *ol iligler kanlar ürüg uzatı bo nom erdinig eşidsünler tıñlasunlar* “O hükümdarlar, hakanlar daima bu ahlak cevherini işitsinler, dinlesinler.” (AYLening 413 5-7), *uzatı üzüksüz burkanlarka yakın yaguk tapıgçısı bolur* “Daima burkanlara yakın hizmetçi olur.” (AYLening 99 2-3), *erkek erkligig bulup tapıp turkaru uzatı t(e)ñrili yalañuklınıñ arasın ta togup* “Erkek gücünü blup daima güçlü insanların arasında doğup” (AYLening 85-86 20-1) örneklerinde benzer anlamlı *ürüg*, *üzüksüz*, *turkaru* kelimeleriyle ikileme oluşturarak zarf işleviyle kullanıldığı görülmektedir. *Uzatı* kelimesinin Türk Budist çevresine ait *bo bars negü yiyür uzatı aşı negü ol tip ayıtdı* “Bu pars nasıl yiyor, sonraki yiyeceği nasıldır deyip söyledi.” (AYLening 610 11-12) örneğinde +*kI* aitlik ekini alarak “sonraki” anlamıyla sıfat işleviyle kullanıldığı görülür. *Uzatı* kelimesi Türk Budist çevresine ait *edgü ögli teginig uzatı öntürüp taluyka ıdılar* “İyi düşünceli prensi uğurlayarak okyanusa gönderdiler.” (KP 31) örneğinde “uğurlayarak” anlamında geçici zarf olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu örnekteki *uzatı* kelimesiyle “daima” anlamındaki *uzatı* kelimesi rasında semantik bir ilişki kurmak güçtür.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerde *uzatı* şekliyle bulunmamaktadır. Kelime bu dönem metinlerine ait *turup çıktı odgurmuş andın yorıp/udu çıktı ilig uzatu barıp* “Odgurmuş odadan çıktı hükümdar da onu uğurlamak için arkasından geldi.” (KB 5444), *kadaşını kördi uzatu yatur/çögesin töşenmiş yiñin yastanur* “Kardeşine baktı uzanarak yatmış abasını döşemiş ve başını yenine yaslamıştı.” (KB 5974) sadece iki örnekte *uzatu* biçimiyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu örneklerin ilkinde *bar-* fiiliyle öbek oluşturduğu ikincisinde ise “uzanarak” anlamıyla geçici zarf olduğu görülmektedir. *Uzatı* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp

tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Uzatı</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	—		
İrkB	—		
ETŞ MM	+	“daima”	zarf
TT II	—		
MTT	—		
ETŞ BM	—		
KP	+	“uğurlayarak”	geçici zarf
AYLening	+	“daima”, “sonraki”	zarf, sıfat
MaitrSengim	+	“daima”	zarf
Üçİtig	—		
Totenbuch	—		
BTT III	—		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	—		
Xvastvanift	—		
BT 13	+	“daima”	zarf
DLT	—		
KB	+	“uzanarak”	geçici zarf
AH	—		

Tablo 27: *Uzatı* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin oluşumuyla ilgili iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. İlk yaklaşıma göre kelime “uzamasını sağlamak, sürdürmek” anlamı *uza-* fiilinin ettirgen şekli

olan *uza-t-* biçimine *-I* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Clauson, 1972: 282). İkinci yaklaşıma göre kelime “uğurlamak, yolcu etmek” anlamlı *uza-t-* fiiliyle ilişkili olup kelimeyle zaman için geçerli olan *uza-* fiili arasında bir semantik bağlantı kurulamamaktadır (Erdal, 1991: 798). Kelimenin oluşumuyla ilgili ister ilk ister ikinci yaklaşım benimsensin her ikisinde de çeşitli gramerleşme karakteristiklerinden bahsetmek mümkündür. Buna göre kelimenin oluşumuyla ilgili ilk yaklaşım benimsenirse kelimenin “uzatarak, sürdürerek” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Kelime beklenen anlam ve işleviyle KB (5974)’de bir örnekte tanıklanmaktadır. Bu örnekte herhangi bir gramerleşme karakteristiğinden bahsetmek mümkün değildir. Bu örnek dışında kelime “daima, sürekli” anlamıyla kalıcı zarf işleviyle de tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimedeki gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişimin gerçekleştiği söylenebilir. Söz konusu değişim “uzatarak, sürdürerek, uzamasını sağlayarak” anlamından “daima, sürekli” anlamına doğru olmuştur. Kelime özel bir anlam ifade ederken genel bir anlam gösterir hâle gelmiştir. Kelimedeki görülen ikinci gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Kelimedeki kategori değişimi ilk olarak fiilden geçici zarfa ardından da kalıcı zarfa doğru olmuştur.

Kelimenin oluşumuyla ilgili ikinci yaklaşım kabul edilirse kelimenin “yolcu ederek, uğurlayarak” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Kelime beklenen anlam ve işleviyle KP (31)’de tanıklanır. Bu durumda kelimedeki herhangi bir gramerleşme hususiyetinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak kelime “daima, sürekli” anlamı ve kalıcı zarf işleviyle de tanıklanmaktadır. Buna göre kelimedeki gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişimin gerçekleştiği söylenebilir. Kelimedeki semantik değişim “yolcu ederek, uğurlayarak” anlamından “sürekli, daima” anlamına doğru olmuştur. Kelimedeki karşılaşılan bir başka gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Kelimedeki kategori değişimi ilk olarak fiilden geçici zarf ardından da kalıcı zarf yönünde olmuştur. Her iki yaklaşımda da görülen diğer gramerleşme karakteristikleri kaynaşma ve donuklaşmadır. *Uza-t-* fiil gövdesine *-I* ünlü zarf-fiil ekinin kaynaşması söz konusudur. *Uza-t-* fiil gövdesi *-I* ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış AYLening (610 11, 682 1)’deki *uzatıki* istisnaları dışında herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir.

Kelimenin gramerleşmiş şekliyle gramerleşmemiş biçimlerinin bir arada bulunması gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle açıklanabilir

3.1.9.2.2. Fiil + -Ur + -U Ekiyle Oluşan Zarflar

Bu grupta yer alan zarflar –Ur fiilden fiil yapım ekini almış fiil gövdelerine –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Bu grupta; *akuru* ~ *akru* “yavaşça, sessizce”, *aşru* “aşırı, çok”, *bekrü* “sıkıca, güçlü bir şekilde”, *bütürü* ~ *bütrü* “tamamıyla, hepsi”, *keñürü* “çok”, *koduru* ~ *kuduru* “tamâmıyla, tam”, *ötrü* ~ *ötürü* “daha sonra, sonra, bunun üzerine, o zaman”, *turkaru* “sürekli olarak, durmadan”, *yagru* ~ *yakru* “yakın, son zamanlarda, geçenlerde”, *yaşru* “gizli, gizlice”, *yetrü* “iyice” zarfları yer almaktadır. Bu zarflardan *aşru* çalışma kapsamına giren sadece bir metinde (KB 1766, 4040, 5038, 6191), *bekrü* iki metinde (KP 55; KB, 725, 4344, 4800, 5093), *koduru* ~ *kuduru* iki metinde (AYLening 11 14, 109 14, 348 3... ; MaitrSengim 22 I 5, 41 I 6, 48 I 6), *yetrü* sadece bir metinde (KB 515, 544, 788...) tanıklandığı için çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır.

Akuru ~ akru

Clauson kelimenin erken dönemlerde *akuru* biçimiyle tanıklandığını morfolojik analiziyle ilgili herhangi bir önerinin bulunmadığını “yavaşça” anlamına geldiğini, bu kelimeyle benzer anlamlı *akrun* biçimin de bulunduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 89-90). Erdal donuklaşmış zarf-fiil ekli zarf örnekleri arasında gösterdiği kelimenin “akmak” anlamlı *ak-* fiiline pek tanıklanamayan –Ur fiilden fiil yapım eki ve –U zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu, “yavaşça” anlamına geldiğini ifade etmektedir (Erdal, 1991: 726).

Kelime *akuru* ya da *akru* biçimiyle Türk runik harfli metinlerde ve çalışma kapsamında yer alan Türk Maniheizt çevresi metinlerinde tanıklanamamaktadır. Kelime Türk Budist çevresine ait *amrançig okşançig kılunu akuru barır men* “sever gibi benzer gibi uğraşarak yavaşça giderim” (BT 13 05) örneğinde “yavaşça” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *ötrü kurmuş katig kemiş alıp anı üze ömgen tamırın sançıp kan üntürüp akuru akuru*

barska yakın bartı “Sonra kurumuş sert kamışı olup onun boyun damarını vurup kan akıtıp yavaş yavaş barsa yaklaştı.” (AYLening 616 20-22), **akru akru** *mañlayu tükel bilge maytrı burkanka yakın tegip adakınta yinçürü yükünüp ayasın kavişurup ıglayu inçe tip ötüg ötünür* “Yavaş yavaş yürüyerek mükemmel hikmetli Maytrı burkan’a yaklaşıp ayağına kapanarak secdeye varıp ayalarını kavuşturur ve ağlayarak şöyle yalvarır.” (MaitrSengim 90 II 5-9) örneklerinde “yavaş yavaş” anlamıyla ikileme yapısında zarf olduğu görülmektedir.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *turup çıktı akru kapugka kelip/bir ança yorıp bardı ewke tegip* “Kalktı kapıya gelip yavaşça çıktı; biraz dolaştıktan sonra evine döndü.” (KB 1604), *men aşnu barayın seniñdin oza/sen akru udu kel ay kılkı tüze* “Ben acele önceden gideyim; ey temiz kalpli insan sen yavaşça arkadan gel dedi.” (KB 5966) örneklerinde “yavaşça” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *sözüg kesti ilig tilin tındı ol/turup çıktı ögdülmiş akru amul* “Hükümdar sözünü kesti ve sustu Ögdülmiş kalkıp yavaşça sakince huzurdan çıktı.” (KB 5938), *muñar tegdi kesti sözini ilig/turup çıktı ögdülmiş akru silig* “Buraya gelince hükümdar sözünü kesti; Ögdülmiş yavaşça edeple kalkıp dışarı çıktı.” (KB 4932) örneklerinin ilkinde *amul* ikincisinde *silig* sözcükleriyle ikileme oluşturup zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. İlk İslâmî Türkçe metinlerde kelimenin *akuru* şekli bulunmamakta daima *akru* biçimiyle tanıklanmaktadır. Bu dönem metinlerinde *akru* kelimesi *oldur-*, *ötün-*, *tur-*, *teg-*, *ye-*, *tokı-*, *yorı-*, *kel-*, *tut-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır. *Akuru ~ akru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Akuru ~ akru</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	—		
İrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	—		
MTT	—		

ETŞ BM	–		
KP	–		
AYLening	+	“yavaş yavaş”	zarf
MaitrSengim	+	“yavaş yavaş”	zarf
Üçİtig	–		
Totenbuch	–		
BTT III	–		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	–		
Xvastvanift	–		
BT 13	+	“yavaşça”	zarf
DLT	+	“yavaş yavaş”	zarf
KB	+	“yavaşça”	zarf
AH	–		

Tablo 28: *Akuru* ~ *akru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Literatürde kelimenin etimolojisiyle ilgili tespit edilen tek görüş Erdal (1991)’a aittir. Bu görüşe göre kelime “akmak” anlamlı *ak-* fiiline pek tanıklanamayan *–Ur* fiilden fiil yapım eki ve *–U* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuş olup “yavaşça” anlamına gelmektedir (Erdal, 1991: 726). Bu oluşma göre kelimenin “akarak” anlamına gelmesi beklenir. Ne var ki kelime taranan metinlerde beklenen anlamıyla tanıklanamamıştır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim “akarak” anlamından “yavaş, yavaşça” anlamına doğru olmuştur. Kelimede gerçekleşen diğer gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim ilk olarak fiilden geçici zarf ardından kalıcı zarf yönünde olmuştur. Kelimede karşılaşılan başka bir gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. *–U* zarf-fiil ekinin *akur-* fiil tabanına kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede karşılaşılan

başka bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. *Akur-* fiil gövdesi –*U* ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış *akrukı* (AYLening n441 7), *akrukaya* (AYLening 441 7) istisnaları dışında herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelime erken tarihli metinlerde *akuru* geç tarihli metinlerde *akru* biçimiyle tanıklanmaktadır. Buna göre kelimeye bir fonetik erozyonun gerçekleştiği söylenebilir. Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında büyük ölçüde fiilden önce geldiği *KB*'de vezin nedeniyle fiille kelime arasında başka kelimelerin girdiği de görülmektedir.

Bütürü ~ bütürü

Clauson kelimenin *bütür-* fiilinin zarf-fiil ekli şekli olduğunu “tamamıyla” anlamına gelip zarf işleviyle kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 309). Erdal kelimeyi donuklaşmış zarf-fiil ekli zarf örnekleri arasında göstermekte, kelimenin *büt-* fiili köküne –*Ur* fiilden fiil yapım eki ve –*U* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu “tamamıyla, etraflıca” anlamına geldiğini ifade etmektedir (Erdal, 1991: 727).

Kelime *bütürü* ya da *bütürü* biçimiyle Türk runik harfli metinlerde ve çalışma kapsamında yer alan Türk Maniheizt çevresi metinlerinde tanıklanamamaktadır. Kelime Türk Budist çevresine ait *bun orunu birer kogta bütürü idelim* “Temelini yerini her noktada tamamıyla tanzim edelim.” (ETŞ BM13C 104), *yagız yir bütürü tepreyür* “Kara yer tamamıyla hareketlendi.” (AYLening 618 16-17), *adın üç kirtü-l(e)r-te küsemış için bütürü bilgeli* “Diğer üç gerçekte bütünüyle bilmeyi arzulamış olduğu için” (Üçİtig 112a 7-8) örneklerinde “tamamıyla, bütünüyle” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresine ait *tarmakları üze bilge biligig bütürü köjüllerin edgüke ayıgka ilintürmedin yapşinturmadın atkaksızın ap arıg süp süzük tüp tüz kılurlar* “Damarları üzerine bilgiyi bütün gönülleri iyi kötü iluştirmeden yapıştırmadan engelsiz tertemiz dupduru dümdüz yaparlar.” (AYLening 293 18-22) örneğinde “bütün” anlamıyla sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir. Kelime Türk Budist çevresi metinlerinde daima *bütürü* biçimiyle görülmekte *bütürü* şekline rastlanmamaktadır. Kelime bu dönem metinlerinde zarf işlevliken *it-*, *tepre-*,

bil-, *kör-*, *bil-*, *yalbar-*, *yarut-*, *ört-*, *karar-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *sabâ yeli koptı karanfil yıdın/ajun barça bütrü yıpar burdı kin* “Karanfil kokulu bahar rüzgârı esti; dünyanın her tarafı bütünüyle misk ve anber kokusu ile doldu.” (KB 71), *ajun tezgünürler tirilgü tilep/ögi köñli bütrü bayatka ulap* “Akıl ve gönüllerini tamamıyla Tanrıya yönelterek hayatlarını kazanmak için dünyayı dolaşırlar.” (KB 4420) örneklerinde “tamamıyla, bütünüyle” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *negü ter eşit emdi hakan tili/ajun başlamış bütrü basmış eli* “Dünya hâkimi ve bütün memleketleri idare altına almış olan hakan ne der dinle.” (KB 3126), *ajun bütrü bulsa közi suk tükel/anı bay tese bolmagay bu muhâl* “Gözü aç olan bütün dünyayı elde etse bile ona zengin denilmez denilemez.” (KB 5386) örneklerinde “bütün” anlamıyla sıfat olduğu görülmektedir. Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *yaşık baş kölürdi yüz açtı yanı/ajun bütrü tuttu ürün kuş öñi* “Güneş başını kaldırdı tekrar yüzünü açtı; dünyanın her tarafı ak kuş rengine büründü.” (KB 5828) örneğinde *tut-* fiiliyle öbek oluşturmaktadır. Kelime bu dönem metinlerine ait *ayıttı bu hâcib sözün yetrük/tileki ne ermiş takı bütrürek* “Bu hacip onun sözünü dikkatle dinledi ve ahbabının ne istediğini iyice soruşturdu.” (KB 507) örneğinde *+rAk* ekini alarak “bütünüyle” anlamında zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerde *bütrü* şeklinde görülmekte kelimenin *bütürü* biçimine rastlanmamaktadır. *Bütrü* kelimesi ilk İslâmî Türkçe metinlerde *bur-*, *kör-*, *ula-*, *arta-*, *tut-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır. *Bütürü* ~ *bütrü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Bütürü</i> ~ <i>bütrü</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	—		
İrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	—		

MTT	–		
ETŞ BM	+	“tamamıyla”	zarf
KP	–		
AYLening	+	“tamamıyla, bütünüyle”, “bütün”	zarf, sıfat
MaitrSengim	+	“tamamıyla”	zarf
Üçİtig	+	“bütünüyle, tamamıyla”	zarf
Totenbuch	–		
BTT III	–		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“tamamıyla, bütünüyle”	zarf
Xvastvanift	–		
BT 13	–		
DLT	–		
KB	+	“tamamıyla, bütünüyle”, “bütün”	zarf, sıfat
AH	–		

Tablo 29: *Bütürü ~ bütürü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin “bitmek, tamamlanmak” anlamlı *büt-* fiil köküne *–Ur* fiilden fiil yapım eki ile *–U* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu anlaşılmaktadır (Clauson, 1972: 309; Erdal, 1991: 727). Bu oluşuma göre kelimenin “biterek, tamamlanarak” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ne var ki kelime taranan metinlerde beklenen anlam ve işleviyle değil “bütünüyle, tamamıyla” anlamıyla zarf, “bütün” anlamıyla sıfat olarak tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk

aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim “bitirerek, tamamlayarak” anlamından “bütünüyle, tamamıyla, bütün” anlamına doğru olmuştur. Kelimede semantik değişimin ardından gerçekleşen bir başka gramerleşme karakteristiği kategori değiştirmedir. Kelimedeki kategori değişimi fiilden geçici zarfa ardından da kalıcı zarfa ve sıfata doğru olmuştur. Kelimede karşılaşılan diğer gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. –U ünlü zarf-fiil ekinin *bütür-* fiil gövdesine kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede karşılaşılan başka bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. *Bütür-* fiil gövdesi –U ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış KB’deki *bütrürek* (KB 507) istisnası dışında başka herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin erken tarihli metinlerde *bütürü* biçimiyle görülürken geç tarihli metinlerde *bütrü* şeklinde görülmesi nedeniyle kelimede bir fonetik erozyonun gerçekleştiği söylenebilir.

Kejürü

Erdal kelimeyi donuklaşmış zarf-fiil ekli zarf örnekleri arasında göstermekte kelimenin *kejü-* fiil köküne –r fiilden fiil yapım eki ve –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu “genişçe, açıkça, etraflica” anlamlarına geldiğini belirtmektedir (Erdal, 1991: 728).

Kejürü kelimesi Türk runik harfli metinlerde ve çalışma kapsamında yer alan Türk Maniheizt çevresi metinlerinde tanıklanamamaktadır. Kelime Türk Budist çevresi metinlerine ait yığılmış *erüş öküş kuvragka kejürü sözleyü birgil* “Toplanmış olan bu büyük cemaate etraflica anlat.” (MaitrSengim 81 I 8-9), *itiglig nom-l(a)rıg bolur üçün körkitgeli anda-ça ol munda-ça ol timeklig adırt-l(a)r üz-e anın anın kergek-inçe kejürü sözlemiş erür* “şarta bağlı dharma’ları “oradadır, buradadır.” diye söylenen ayırt ediciler ile böylece gereğince genişçe söylemiştir.” (Üçlitig 101a 6-7), *tavgaç ilinte kejürü yadıltukda* “Çin ülkesinde genişçe yayıldığında” (AYLening 3 12) örneklerinde “etraflica, genişçe” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. *Kejürü* kelimesi Türk Budist çevresi metinlerinde *adırtla-*, *aç-*, *asıg kıl-*, *ay-*, *bil-*, *böl-*, *çavık-*, *nomla-*, *okıt-*, *sözle-*, *sözleyü bir-*, *tüket-*, *yad-*, *yadıl-*, *yarlıka-*, *yarut-*, *yorı-*, *yör-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *işiy kalsalar terk terin tegrü ber/yetürgil içürgil aşın **keñrû** ber* “Senin ısmarladığın bir işi yapınca onların hizmet hakkını derhal öde, bolca yedir, içir.” (KB 4462), *aş içgü tuz etmek yeme **keñrû** tut/atıñ edgü bolgay kelü berge kut* “Bir de yiyeceği içeceği tuz-ekmeği bolca tut; iyi nam kazanırsın ve saadet sana yar olur.” (KB 4537) örneklerinde “bolca” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *bularda tileme törü ya bilig/yorıkları **keñrû** bolur ay silig* “Bunlarda görgü veya bilgi arama, tavır ve hareketleri de rahat olur; ey temiz kalpli insan.” (KB 4446) örneğinde “rahat, serbest” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *aş içgü tuz etmek yeme **keñrû** tut/atıñ edgü bolgay kelü berge kut* “Bir de yiyeceği içeceği tuz-ekmeği bol tut; iyi nam kazanırsın ve saadet sana yar olur.” (KB 4537) örneğinde “geniş” anlamıyla sıfat işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerde zarf işlevliken *ye-*, *iç-*, *bol-*, *tut-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır. *Keñürü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Keñürü</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	—		
İrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	—		
MTT	—		
ETŞ BM	—		
KP	—		
AYLening	+	“genişçe, etraflica”	zarf
MaitrSengim	+	“genişçe, etraflica”	zarf
Üçİtig	+	“genişçe,	zarf

		etraflica”	
Totenbuch	+	“etraflica”	zarf
BTT III	+	“genişçe”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“genişçe, etraflica”	zarf
Xvastvanift			
BT 13	+	“genişçe”	zarf
DLT	—		
KB	+	“bolca, genişçe, rahat”	zarf
AH	+	“geniş”	sıfat

Tablo 30: *Keñürü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin oluşumuyla ilgili literatürde tespit edilebilen tek görüş Erdal (1991)’a aittir. Bu görüşe göre kelime *keñü-* fiiline *-r* fiilden fiil yapım eki ve *-U* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Erdal, 1991: 728). *Keñü-r-* “genişlemek” anlamına gelen *keñü-* fiilinin ettirgen şeklidir (Clauson 1972: 733). Kelimenin oluşumu ve *keñü-r-* fiil gövdesinin anlamı dikkate alındığında *keñürü* biçiminin “genişleterek” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ne var ki kelime taranan metinlerde bu anlam ve işleviyle değil “genişçe, etraflica, geniş, bolca, rahat” anlamlarıyla kalıcı zarf ve sıfat işleviyle tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiştir. Kelimedeki semantik değişim “genişleterek” anlamından “genişçe, etraflica, geniş, bolca, rahat” anlamlarına doğru olmuştur. Kelimedeki semantik değişimin ardından gerçekleşen başka bir gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim ilk olarak fiilden geçici zarfa ardından kalıcı zarfa ve sıfata doğru olmuştur. Kelimedeki görülen bir diğer gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. *-U* zarf-fiil eki *keñür-* fiil

gövdesine kaynaşmış onun kalıcı bir parçası gibi olmuştur. Kelimede karşılaşılan bir gramerleşme karakteristiği de donuklaşmadır. *Keñür-* fiil gövdesi –U ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin Türk Budist çevresi metinlerinde *keñürü* biçimiyle tanıklanmakta *keñrü* biçimine rastlanmamaktadır. Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerde ise *keñrü* biçimiyle tanıklanmata *keñürü* şekli bulunmamaktadır. Bu bulguya göre kelimede gramerleşmenin son aşaması olan fonetik erozyonun gerçekleştiği söylenebilir.

Ötrü ~ ötürü

Clauson kelimenin “geçmek” anlamlı *öt-* fiilinin ettirgen biçimi olan *ötür-* fiil gövdesine –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu, cümle başında “sonra, bunun üzerine” anlamıyla zarf işlevini yerine getirdiğini kendinden önceki unsuru ayrılma ya da bulunma hâli ekiyle yönetip “-den dolayı, -den sonra” anlamıyla son çekim edatı olarak da kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 39-64). Erdal kelimenin “geçmek” anlamlı *öt-ür-* fiil gövdesine –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu ancak *ötür-* şeklinin tanıklanamadığını bu nedenle kelimenin oluşumunun çok erken dönemlerde gerçekleşmiş olabileceğini belki de bu oluşumun doğrudan –UrU şeklinde olduğunu zamanla ilgili bir zarf olup son çekim edatı olarak da kullanıldığını söylemektedir (Erdal, 1991: 728; 2004: 391). Gabain kelimeyi son çekim edatları arasında göstermekte kelimenin *öt-ür-* fiil gövdesine –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu açıklamaktadır (Gabain, 2007: 94). Hamilton kelimenin “daha sonra, sonra, bunun üzerine, o zaman” anlamına geldiğini “delmek, arasından” geçmek anlamlı *ötür-* fiil gövdesine –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir (Hamilton’dan aktaran Korkut-Birkan, 1998: 212).

Kelime Türk runik harfli metinlere ait *ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(i)p tün ud(ı)sık(ı)m k(e)lm(e)di künt(ü)z ol(u)rs(ı)k(ı)m k(e)lm(e)di (a)nta ötrü k(a)g(a)n(ı)ma öt(ü)nt(ü)m* “Bu haberi işitince gece uyuyasım günüz oturasım gelmedi. Bunun üzerine hakanıma (durumu) arz ettim.” (Ton G 5), *y(a)nyduk yolta y(e)me ölti köök (a)nta ötrü og(u)z kopın kelti* “Bozguna uğrayanları da yollarda ölüp kaldılar. Bunun üzerine Oğuzlar birleşip geldiler.” (Ton G 6), *tuguru sançdım anta ötrü türgêş*

karlukug tavarın alıp evin yulıp barmış “aşıp mızrakladım. Bunun üzerine Türğişler, Karlukların mallarını yağmalayıp çadırlarını söküp gitmişler.” (MÇ G 5) örneklerinde “bunun üzerine” anlamıya zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu tür kullanımları semantik yönden zarfla örtüşse de yapısal açıdan zarftan ayrılmaktadır. Zarflar kendinden önceki unsurla birleşerek bir semantik değer ifade etmemekte, bu özelliğin daha çok edatlara mahsus olduğu görülmektedir.

Kelime Türk Maniheist çevresine ait *ol ögrünçümüz tüketi sözlegüteg ermez* [...] **ötrü** *bir ikintike sawlaşıp iştrüşüp ögrünçüleri* [...] “O sevincimiz tamamıyla söylenmiş gibi olmaz. Sonra ikinciye sözleşip anlaşip sevindi.” (TT II 416 54-57), *taşksar ötrü ol yekler yegey* “taşarsa sonra o periler yiyecek” (MTT 0273-0298) örneklerinde “sonra” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelime Türk Maniheist çevresine ait *amrantı kirtgüntiler. anta ötrü üzüksüz üzütlüg işke edgü kılınçka katıglantılar* “Sevindiler inandılar bunun üzerine devamlı canlı işe iyi amele gayret gösterdiler.” (TT II 418 85-87) örneğinde “bunun üzerine” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerine ait *bu yarlık yarlıkadukta ötrü öküş kuwrak kara budun tengri iligke yükünü ötündiler* “Bu emri verdikten sonra pek çok cemaat, halk, güçlü hükümdara eğilerek arz ettiler.” (TT II 418 80-82), *arkun yer tenri nede ötrü yok bolgay* “Gelecek yıl yer Tanrı neden dolayı yok olacak.” (Xvastvanift 156-190) “-den sonra, -den dolayı” anlamıyla edat olduğu görülmektedir.

Kelime Türk Budist çevresine ait *ol ödün kanı kan bu ötüg sav eşidip neñ kiginç berü umadı ertinju buşuşlug boltı ötrü oğlu teginke inçe tep yarlıgkadı* “O anda babası han bu rica sözlerini işitince hiç cevap vermedi, son derece üzüldü daha sonra oğlu prensi şöyle dedi.” (KP 15), *tört türlüğ işiler kut bultılar..ötrü ol batiri kız bayakı mutike upasançka inçe tip tidi* “Dört çeşit kut buldular..sonra bu kız Bhadrā evvelki Mukti’ye rahibeye şöyle dedi.” (MaitrSengim 23 II 12-15), *ol üdün bo üç tiginler öz öz köñüllerinteki sakınmış savların sözleşip ötrü örü turup ol arıg içinte takı içkerü kirtiler* “O sırada bu üç prens kendi gönüllerindeki düşünceleri dile getirip sonra ayağa kalkıp o çay kıyısının içinden de içeri girdiler.” (AYLening 609 12-15) örneklerinde “sonra” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresine ait *men sizni bodunka tegürgey men tep tedi ötrü edgü ögli tegin yokkaru*

turdi “Ben sizi götüreceğim, insanların yanına ulaştıracağım” dedi bunun üzerine iyi düşünceli prens ayağa kalktı.” (KP 60), *sekiz türlüğ töziin (yolu)g ayu biring anta ötrü tükel bilge (maytr)ı burkan inçe tip yarıkayu(r)* “sekiz kısımlı asil yolu söyleyin! Bunun üzerine mükemmel hikmetli Maytrı burkan haşmetle şöyle der.”(M 85 II 19-22) örneklerinde “bunun üzerine” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime Türk Budist çevresine ait *birök tüke-lig erser bolar tört egü-ke ötrü atı bolur ulug şast(i)r tip* “Eğer bu dördüne sahip ise o zaman adı “büyük sastra” diye olur.” (Üçlitig 100b 12-13) örneğinde “o zaman” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

Kelime Türk Budist çevresine ait *bo bayagut oğlın körtükde ötrü ol umunçlug köñülin titrü körüp közlerin ancak(a)ya yme öngi kitermedin titrü körüp yatdılar* “Bu varlıklı oğlunu gördükten sonra o umulu gönlüne dikkatle bakıp özlerini de o zaman başka yere çevirmeden bakıp uzandılar.” (AYLening 601 13-17), *beş kölüngüde tegzintürdükde ötrü tapsızımız tarıkıp bayakı teg enç boltumuz tep tedi* “Beş taşıma aracı dolaştıktan sonra isteksiz uzaklaşıp önceki gibi huzur bulduğumuz dedi.” (HTVII 0770) örneklerinde “-den sonra” anlamıyla edat işleviyle tanıklanmaktadır.

Ötrü kelimesi ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *ulug tındı ötrü ogulka baka/ayur sen munı uk könike yaka* “Uzun bir müddet sustu, sonra oğluna bakarak dedi: - sen bunu anla, doğruluktan ayrılma.” (KB 1499), *tetiglik bile er tilekke tegir/bilig bil ukuş uk işiñ ötrü kıl* “İnsan dileğine zekâ ile ulaşır; bilgi edin, iyice kavra, sonra işe giriş.” (KB 2627) örneklerinde “sonra” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *ukuşta adın barça erdemlerig/kişi öğrenür ötrü yetlür bilig* “İnsan akıldan başka bütün faziletleri öğrenir bunun üzerine bilgisi gelişir.” (KB 1683) örneğinde “bunun üzerine” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *ogul kııda ötrü ata yer etin/ogul kız atamaz atası atın* “Oğul-kızdan dolayı baba daima eziyet çeker; fakat oğul-kız babasının adını dahi anmaz.” (KB 1166), *neçe miñ azığlıg eren erkeki/tişilerde ötrü üzüldi köki* “Nice bin kudretli ve erlerin eri erkekler kadınlardan dolayı mahvolup gitmişlerdir.” (KB 4523), *agır tutgu yarlıg uçuz kılssa öz/uçuzluktın ötrü ağır bolsa öz* “İnsan Tanrı’nın emirlerini üstün ve kendisini değersiz tutmalıdır, kendisini değersiz

tuttuğundan dolayı kendisi kıymet bulur.” (KB 3676), *bu dünya soñında yügürmek neçe/ hasis neñdin ötrü tip özüñ küçe* “Bu dünya arkasından koşmak niçin; hasis maldan dolayı (koşar) sen kendini tut.” (AH 181-182) örneklerinde “-den dolayı” anlamıyla edat olarak tanıklanmaktadır. Bu örneklerde kelimenin kendinden önceki unsuru bazen +DA bulunma hâli ekiyle bazen de +DXn ayrılma hâli ekiyle yönetmesi dikkati çekmektedir. *Ötrü ~ ötürü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Ötrü ~ ötürü</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“bunun üzerine”	zarf
IrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	+	“sonra, bunun üzerine”, “-den sonra”	zarf, edat
MTT	+	“sonra, bunun üzerine”	zarf
ETŞ BM	—		
KP	+	“sonra, bunun üzerine,”	zarf
AYLening	+	“sonra, bunun üzerine”, “-den sonra”	zarf, edat
MaitrSengim	+	“sonra, bunun üzerine”	zarf
Üçİtig	+	“bunun üzerine, o zaman”	zarf
Totenbuch	+	“bunun üzerine”	zarf
BTT III	+	“bunun üzerine”	zarf

Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“sonra, bunun üzerine”, “-den sonra, -den dolayı”	zarf, edat
Xvastvanift	+	“-den dolayı”	edat
BT 13	+	“sonra, bunun üzerine”	zarf
DLT	—		
KB	+	“sonra, bunun üzerine”, “-den dolayı”	zarf, edat
AH	+	“-den dolayı”	edat

Tablo 31: *Ötrü ~ ötürü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin “geçmek” anlamlı *öt-* fiilinin ettirgen biçimi olan *ötür-* fiil gövdesine *-U* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu hususunda pek çok araştırmacı hem fikirdir (Clauson, 1972: 39-64; Erdal, 1991: 728; Gabain, 2007: 94). Bu oluşuma göre kelimenin “geçerek” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ne var ki kelime taranan eski Türk dili metinlerinde beklenen anlam ve işleviyle değil “sonra, bunun üzerine, o zaman” anlamlarıyla kalıcı zarf, “-den dolayı, -den sonra” anlamıyla edat işleviyle tanıklanır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiştir. Kelimedeki semantik değişim “geçerek” anlamından sonra, bunun üzerine, o zaman” ve “-den dolayı, -den sonra” anlamlarına doğru olmuştur. Kelimede gerçekleşen ikinci gramerleşme hususiyeti kategori değişimi olup bu değişim iki kez gerçekleşmiştir. Kelimedeki kategori değişimin ilki geçici zarftan kalıcı zarfa doğru ikincisi zarftan edata olmuştur. Kelimenin zarftan edata geçişiyle kelimede başka gramerleşme karakteristikleri de ortaya çıkmıştır. Bu karakteristikler semantik ve sentaktik kayıptır. Kelime zarf

işlevindeyken söz diziminden bağımsız olarak tek başına tam bir semantik değer ifade edebilirken edat işlevliyen kelime söz diziminden bağımsız olarak tam bir semantik değer ifade edemez duruma gelmiştir. Bu durumda kelimedeki anlamsal kayıp olmuştur. Edat işlevindeyken kelimenin semantik değer ifade edebilmesi bulunma ya da ayrılma hâli ekiyle kendinden önceki unsura birleşerek gerçekleşmiştir. Kelime edat işlevindeyken söz diziminde tek başına sentaktik bir görev üstlenememiş kelimenin sentaktik görev üstlenebilmesi kendinden önceki unsuru ayrılma ya da bulunma hâli ekiyle yöneterek olmuştur. Kelimenin hem zarf hem de edat işlevli şekillerinde karşılaşılan diğer gramerleşme karakteristikleri kaynaşma ve donuklaşmadır. –U ünlü zarf-fiil ekinin *ötür-* fiil gövdesine kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. *Ötür-* fiil gövdesi –U ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. *Ötrü* kelimesinde çoklu gramerleşme (polygrammaticalization) hadisesi gerçekleşmiş olmalıdır. Bu hadise bir büyük kategorinin birkaç alt kategoriye geçişi olarak tanımlanmaktadır (Hopper ve Traugott, 2003: 100-138). Buna göre kelime büyük fiil kategorisinden zarf-fiil eki aracılığıyla zarf ve edat alt kategorisine geçmiştir. Kelimenin aynı metinde hem zarf hem de edat olarak kullanılması gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle açıklanabilir. Bu ilkeye göre kelimenin az gramerleşmiş hâliyle yoğun gramerleşmiş biçimi dilin aynı döneminde bir arada bulunabilir. Kelimenin bir önceki aşamasının kullanımdan düşme zorunluluğu bulunmamaktadır.

Turkaru

Clauson kelimenin “sürekli olarak, ara vermeden” anlamına geldiğini etimolojisiyle ilgili Gabain’in “uzun, uzunlamasına” anlamına gelen *turk* sözcüğünün yön biçimi olan **turkgaru*’nun kısaltmış şekli olduğu görüşünün doğru olabileceğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 542). Hamilton *turkaru* sözcüğünün *tur-* “durmak, devam etmek” eyleminin –k- + -r- ile pekiştirilmiş veya ettirgen bir biçim olan **turkar-* eyleminden –U ile ulaç biçimi olarak veya *turk* “uzunluk” sözcüğünden +kar/+gar ile addan türemiş bir eylemin ulaç biçimi olarak açıklanabileceğini ifade etmektedir (Hamilton’dan aktaran Korkut-Birkan, 1998: 227).

Kelime *turkaru* biçimiyle Türk runik harfli ve ilk İslâmî Türkçe metinlerde tanıklanmamaktadır. Kelime Türk Maniheizt çevresi metinlerine ait *t(e)ŋri kanımız uzun özin kalın kutun **turkaru** adasazan tudasazan ermeki bolzun erti* “Güçlü hakanımız sayısız kutuyla daima engelsiz tehlikesiz olarak var olsun” (MTT 0506-0528), *ol kamug budunka edgü kılınç kılmakka **turkaru** ötleyür tawratır katıglanturur* “O bütün halka iyilik yapmak için daima öğüt verir, acele eder, gayret gösterir” (TT II 419 88-90) örneklerinde “daima, her zaman” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır.

Kelime Türk Budist çevresi metinlerine ait *içgerülüğ edgü yemişig kuşlar artatır üçün **turkaru** kinka teginür men* “Kuşlar sarayın güzel yemişlerini berbat ettikleri için sürekli sıkıntı çekiyorum.” (KP 72-73), *kitumati kent uluş altun öñlüg kümüş öñlüg yörün öñlüg... teriklep **turkaru** yartlayur* “Kerumati şehri altın gümüş beyaz renkli çevreleyip daima parıldar.” (MaitrSengim 29 II 8-11) örneklerinde “sürekli, daima” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *erkek erkligig bulup tapıp **turkaru** uzatı t(e)ŋrili yalaŋuklınıŋ arasına togup* “Erkek gücünü bulup her zaman daima güçlü insanların arasında doğup” (AYLening 85-86 20-1), *bo iki törlüg kut kolunmakıg **turkaru** üzüksüz köni oŋaru kut kolunurlar* “Bu iki türlü saadeti dilemeyi daima aralıksız sağ tarafa kut isterler.” (AYLening 213, 1-2) örneklerinde benzer anlamlı *uzatı* ve *üzeliksiz* sözcükleriyle ikileme oluşturarak “her zaman, daima” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime Türk Budist çevresi metinlerinde *akıt-, bar bol-, bışrun-, bir-, bol-, er-, evir-, katıglan-, kel-, kıl-, kü-, küşet-, küzet-, ödikle-, ögretin-, öy-, sakın-, tarıg-, taşkar-, tavran-, tegin- tegzin-, tog-, unit-, yal-, yarlıka-, yartla-, yori-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır. *Turkaru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Turkaru</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	—		
IrkB	—		
ETŞ MM	+	“daima”	zarf
TT II	+	“daima”	zarf
MTT	+	“daima”	zarf
ETŞ BM	+	“daima”	zarf
KP	+	“sürekli”	zarf
AYLening	+	“her zaman, daima”	zarf
MaitrSengim	+	“daima”	zarf
Üçİtig	—		
Totenbuch	—		
BTT III	+	“daima, her zaman”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“daima, her zaman”	zarf
Xvastvanift	—		
BT 13	—		
DLT	—		
KB	—		
AH	—		

Tablo 32: *Turkaru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin oluşumuyla ilgili iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Her iki yaklaşımda da çeşitli gramerleşme hususiyetlerinden bahsetmek mümkündür. Bu nedenle çalışmada her iki yaklaşımda da bulunan gramerleşme hususiyetleri açıklanmaya çalışılacaktır. İlk yaklaşıma göre kelime “uzun, uzunlamasına” anlamına gelen *turk* sözcüğünün yön biçimi olan **turkgaru*’nun kısaltmış şeklidir

(Clauson, 1972: 542). Bu oluşuma göre kelimenin “uzunlamasına doğru” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ne var ki kelime taranan metinlerde bu anlam ve işleviyle değil “sürekli, daima” anlamıyla ve kalıcı zarf işleviyle tanıklanır. Bu durumda kelimedeki gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim “uzunlamasına doğru” anlamından “sürekli, daima” anlamına doğru olmalıdır. Kelimedeki karşılaşılan ikinci gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Kelimedeki kategori değişimi ilk olarak +gArU eki aracılığıyla isimden geçici zarfa ardından kalıcı zarfa doğru gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimenin oluşumuyla ilgili ikinci yaklaşıma göre kelime *tur-* “durmak, devam etmek” fiilinin *-k-* + *-r-* ile pekiştirilmiş veya ettirgen bir biçim olan **turkar-* fiil gövdesine *-U* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Hamilton’dan aktaran Korkut-Birkan, 1998: 227). Bu oluşuma göre kelime “devam ederek” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Taranan metinlerde kelime beklenen anlam ve işleviyle değil “sürekli, devamlı” anlamıyla kalıcı zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Buna göre kelimedeki gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim “devam ederek” anlamından “sürekli, daima” anlamına doğru olmuştur. Semantik değişimin ardından kelimedeki bir başka gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim ilk olarak *-U* ünlü zarf-fiil eki aracılığıyla fiilden geçici zarfa ardından da kalıcı zarf doğru gerçekleşmiş olmalıdır. Her iki yaklaşımda görülen diğer bir gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. İlk yaklaşıma göre +gArU ekinin *turk* ismine kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. İkinci yaklaşıma göre *-U* ünlü zarf-fiil ekinin *tukar-* fiil gövdesine kaynaşmış onun kalıcı bir parçası gibi olmuştur. İki yaklaşımda da karşılaşılan başka bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. İlk yaklaşıma göre *turk* ismi +gArU ekini, ikinci yaklaşıma göre *turkar-* fiil gövdesi *-U* ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin oluşumuyla ilgili eklerle kök arasındaki semantik ilgi dikkate alındığında ikinci yaklaşımın daha kabul edilebilir olduğunu söylemek mümkündür.

Yagru ~ yaguru ~ yakru

Clauson kelimenin “yakında” anlamına geldiğini, kelimeye +rU yön ekinin bulunabileceğini, Kaşgarlı’nın kelimenin aslının *yakru* olduğu görüşü doğruysa tabanının *yak* olabileceğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 905). Erdal kelimeyi donuklaşmış zarf-fiil ekli örnekler arasında göstermekte, kelimenin ‘yakın, son zamanlarda, geçenlerde’ anlamına geldiğini, “yaklaşmak, yakın olmak” anlamındaki *yagu-* fiiline –Ur ettirgenlik ekinin gelmesiyle oluştuğunu, *yagu-k* ve *yak-in* sözcüklerinin de bu kelimeyle ilişkili olduğunu ifade etmektedir (Erdal, 1991: 731-732).

Kelime Türk runik harfli metinlere ait *süçig s(a)b(i)n y(e)mş(a)k (a)g(i)n (a)r(i)p ır(a)k bod(u)n(u)g (a)nça y(a)gutır (e)rm(i)ş y(a)gru koontukda kisre (a)ñ(i)g bil(i)g (a)nta öyür (e)rm(i)ş* “Tatlı sözlerle (ve) yumşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece yaklaştırırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.” (KT G 5), *bi[l(i)g] bilm(e)z kişi ol s(a)b(i)g (a)l(i)p y(a)gr(u) b(a)r(i)p ük(ü)ş kişi ölt(ü)g* “(Akılsız) cahil kişiler, bu sözleri duyup (Çin’e) yakın gidip çok sayıda öldünüz.” (BK K 5-6, KT G 7) örneklerinde “yakın” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır.

Kelime çalışma kapsamına giren Türk Maniheizt çevresi metinlerinde tanıklanamamaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresine ait *bo nomlar şastr biziñ eligimizke yaguru tegmiş* “Bu akideler kitabı bizim elimize yakın ulaşmış.” (HTVIII 0159) örneğinde “yakın” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime bu çevreye ait *amtıkıya yakuru yirde ödde belgölüg bolur erür* “İşte şimdi yakın yer ve zamanda belirmiş.” (MaitrSengim 7 I 16-17), *[a]mtı y[a]kurıkiya öd erür* “Şimdi yakın zamandır.” (MaitrSengim 7 II 14-15) örneklerinde “yakın” anlamıyla sıfat işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *negü teg kılur sen bu işke itig/maña yakru ber sen anı ay tetig* “Bu işin çaresi ne ise bak; ey zeki, sen onu bana yakın getir.” (KB 3154), *o añar yagru yorımas* “O, onun çevresine yaklaştırılmaz.” (DLT, 457/361) örneklerinde “yakın” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimeyle ilgili DLT(457/361)’te “çevresinde anlamında bir edat” bilgisi bulunmakla birlikte

verilen örnekte kelimenin edat işlevinde olduğunu söylemek mümkündür. Kelimenin eski Türk dili metinlerinde zarf işlevliken *kon-*, *tug-*, *teg-*, *eşit-*, *ber-*, *yori-*, *bar-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanıldığı görülmektedir. *Yagru* ~ *yaguru* ~ *yakru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Yagru</i> ~ <i>yaguru</i> ~ <i>yakru</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“yakın”	zarf
İrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	—		
MTT	—		
ETŞ BM	—		
KP	—		
AYLening	—		
MaitrSengim	+	“yakın”	sıfat
Üçİtig	—		
Totenbuch	—		
BTT III	+	“yakın”	sıfat
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“yakın”	zarf, sıfat
Xvastvanift	—		
BT 13	+	“yakın”	zarf
DLT	+	“yakın”	zarf
KB	+	“yakın”	zarf
AH	—		

Tablo 33: *Yagru* ~ *yaguru* ~ *yakru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin oluşumuyla ilgili iki yaklaşım bulunmaktadır. İlk yaklaşıma göre kelime *yak* isim köküne *+rU* yön ekinin gelmesiyle oluşmuş olabilir (Clauson, 1972: 905). *Yak* kelimesinin anlamı tam olarak tespit edilemediği için bu yaklaşıma göre kelimedeki gramerleşme hususiyetlerini izah etmek mümkün gözükmemektedir. İkinci yaklaşıma göre kelime “yaklaşmak, yakın olmak” anlamındaki *yagu-* fiiline – *Ur* ettirgenlik ekinin gelmesiyle oluşmuş olabilir (Erdal, 1991: 731-732). Bu oluşuma göre kelimenin “yaklaşarak, yakın olarak” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ne var ki kelime taranan metinlerde beklenen anlam ve işleviyle değil “yakın” anlamıyla kalıcı zarf ve sıfat işleviyle tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişimin gerçekleştiği söylenebilir. Kelimedeki semantik değişim “yaklaşarak, yakın olarak” anlamından “yakın” anlamına doğru olmuştur. Semantik değişimin ardından kelimede gerçekleşen bir başka gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim – *U* ünlü zarf-fiil eki aracılığıyla ilk olarak geçici zarfa ardından kalıcı zarfa ve sıfata doğru olmuştur. Kelimede karşılaşılan bir diğer gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. –*U* ünlü zarf-fiil ekinin *yagur-* fiil gövdesine kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede karşılaşılan bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. *Yagur-* fiil gövdesi –*U* ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında sıfat işlevindeyken mutlaka nitelediği isimden önce zarf işlevliyen de nitelediği fiilden önce geldiği görülmektedir.

Yaşuru ~ yaşru

Clauson kelimenin “gizli, gizlice, sinsi, sinsiçe” anlamlarına geldiğini, sıfat ya da zarf olarak kullanıldığını, *yaşur-* fiil gövdesine –*U* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir (Clauson, 1972: 979). Erdal kelimeyi donuklaşmış zarf-fiil ekli örnekler arasında göstermekte, kelimenin “gizlice” anlamına geldiğini en iyi tanıklandığı yerin *yaş-ur-* fiil gövdesi olduğunu *yaşrukiya* şeklinin de bulunduğunu ifade etmektedir (Erdal, 1991: 732).

Yaşuru ~ yaşru kelimesi Türk runik harfli metinlerde ve çalışma kapsamına yer alan Türk Maniheizt çevresi metinlerinde tanıklanamamaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresine ait *teñrim biz öñre yalañuk ajunıta erken iligler begler atlıglar bolup kentü erkimizte ötrü vıhar señrem sanlıg señik edin tavarın basınıp kuntumuz tartdımız yaşuru baturu ogurladımız* “Tanrım! Biz vaktiyle hayvanlar âleminde iken hükümdar, bey ve meşhurlardan olup kendi gücümüze dayanarak manastıra ait malı mülkü basıp yağma ettik çektik ve gizlice çaldık.” (MaitrSengim 70 II 26-31), *olarnı idi yaşuru baturu kizlemez m(e)n* “Onları asla gizlice sinsice saklamam.” (AYLening 107 13-14) örneklerinde “gizlice” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlerine ait *iligke baka kördi yaşru közin/kaşı közi tügmiş açıtmiş yüzin* “Göz ucu ile gizlice hükümdara baktı; o kaşını çatmış ve yüzünü buruşturmuş idi.” (KB 770), *ol yaşru keldi* “O, gizlice geldi.” (DLT, 457/361) örneklerinde “gizlice” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin ilk İslâmî çevre metinlerine ait *kamug yaşru işiñ bolup aşkara* “Bütün gizli işlerin aşikâr olup” (AH 171) örneğinde “gizli” anlamıyla sıfat olduğu görülmektedir. Kelime eski Türk dili metinlerinde zarf işlevliken *ogurla-*, *kizle-*, *bak-*, *kel-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır. *Yaşuru ~ yaşru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Yaşuru ~ yaşru</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	—		
İrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	—		
MTT	—		
ETŞ BM	—		
KP	—		
AYLening	+	“gizlice”	zarf
MaitrSengim	+	“gizlice”	zarf

Üçitig	–		
Totenbuch	–		
BTT III	–		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	–		
Xvastvanift	–		
BT 13	–		
DLT	+	“gizlice”	zarf
KB	+	“gizlice”	zarf
AH	+	“gizli”	sıfat

Tablo 34: *Yaşuru ~ yaşru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin “gizlemek, saklamak” anlamlı *yaş-ur-* fiil gövdesine –*U* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu hususunda pek çok araştırmacı hem fikirdir (Clauson, 1972: 979-980; Erdal, 1991: 732). Bu oluşum biçimine göre kelimenin “gizleyerek, saklayarak” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ne var ki kelime taranan eski Türk dili metinlerinde bu anlam ve işleviyle değil “gizlice” anlamıyla kalıcı zarf, “gizli” anlamıyla sıfat işleviyle tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim “gizleyerek, saklayarak” anlamından “gizli, gizlice” anlamına doğru olmuştur. Semantik değişimin ardından kelimede gerçekleşen bir başka gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Kelimedeki kategori değişimi ilk olarak –*U* ünlü zarf-fiil eki aracılığıyla fiilden geçici zarfa ardından kalıcı zarfa ve sıfata doğru olmuştur. Kelimde görülen başka bir gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. –*U* ünlü zarf-fiil ekinin *yaşur-* fiil gövdesine kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimde karşılaşılan diğer bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. *Yaşur-* fiil gövdesi –*U* ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir.

Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında sıfat işlevliken nitelediği isimden önce zarf işlevliken nitelediği fiilden önce geldiği KB’de vezin nedeniyle bazen nitelediği fiilden sonra da gelebildiği görülmektedir.

3.1.9.2.3. Fiil + -(X)n + -U Ekiyle Oluşan Zarflar

Bu grupta bulunan zarfın oluşumu fiil köküne ilk önce -(X)n fiilden fiil yapım eki ardından -U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle gerçekleşmiştir. Oluşumu bu şekilde gerçekleşen zarf olarak çalışma kapsamına giren metinlerde *aşnu* “daha önce, önce, geçmiş” ve *ertinü* “aşırı derecede, son derece, çok, fazla” zarfları tanıklanmıştır.

Aşnu

Clauson kelimenin *aşun-* fiilinin zarf-fiil eki almış şekli olduğunu kısalarak *aşnu* biçimini aldığını, “önce, ilk önce” anlamına gelip zarf olduğunu ayrılma hâli eki ile (zamanda) öncelik ifade eden son çekim edatı olarak da kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 263). Erdal kelimeyi donuklaşmış zarf-fiil ekli örnekler arasında göstermekte, kelimenin “aşmak, geçmek” anlamlı *aşın-/aşun-* fiil gövdesine -U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu “daha erken, önce, önceki” anlamına gelip zarf olduğunu nadiren son çekim edatı olarak da kullanıldığını ifade etmektedir (Erdal, 1991: 632; 2004: 478). Hamilton kelimenin *aş-* “geçmek, aşmak” fiilinin dönüşlü veya orta çatılı şekli olan *aş-* ‘n-’ biçiminin zarf-fiil eki almış hâli olduğu görüşündedir (Hamilton’dan aktaran Korkut-Birkan, 1998: 168).

Kelime Türk runik harfli metinlere ait *irlünte talakamanta yetdim aşnuku tavgaçdaki oguz türk ta[şık]mış anta katılmış anta begler* “İrlün’de, Talakaman’da (onlara) yetiştim. Önceden Çin’de bulunan oğuzlar ile Türkler isyan edip orada (bize) katılmışlar.” (MÇ G 8) örneğinde *aşnuku* biçimiyle “önceden” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin +*kl* aitlik ekini almış biçiminin sıfat işlevli olması beklenir ancak kelimenin bu örnekteki anlamı dikkate alındığında sıfat işlevli değil zarf işlevli olduğu söylenebilir. Nitekim Clauson ve Erdal kelimenin bu örnekteki anlamını “öncelikle” olarak vermekte kelimeyi zarf işleviyle aktarmaktadır

(Clauson, 1972: 264; Erdal, 2004: 188). Şirin User kelimenin bu örnekteki kullanımının bağlaç olduğu kanaatindedir (Şirin User, 2009: 206).

Kelime çalışma kapsamına giren Türk Maniheizt çevresi metinlerinde iki yerde (MTT 0202-0209) *aşnu* biçimiyle tanıklanmakta ancak kelimenin tanıklandığı yerlerin öncesi ve sonrası eksik olduğu için anlamı ve işlevi tespit edilememektedir.

Aşnu kelimesi Türk Budist çevresine ait *itigsiz-l(e)rning yörügi az-ı üz-e kavır-a-sınça körkitü inçip tüketür anın amtı aşnu söz-lemiş ol* “Şartsız durumların izahının azlığından dolayı özet halinde göstererek hemen tamamlayacağı için bu yüzden şimdi önce söylemiştir.” (Üçlitig 101a 7-9), *yinik ağır aşnu kılmış tıldagı iyin* “Hafif veya ağır önce yapılmış bir amelden dolayı” (ETŞ BM9 63) örneklerinde “önce” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *amtı ugramış üçün yörgeli ol üç törlüg itigsiz-l(e)rig anın aşnu-ça sizik turgurup sizik ayıtu söz-ledükte kök kalık iki törlüg öçmek-l(e)r tip tidi erti üç itigsiz-l(e)r-te ne üçün aşnu-ça söz-lep kök kalık-ıg kin söz-leti iki törlüg öçmek-l(e)r-ig tip kök kalık-nıñ yörügi az üçün anın aşnu-ça söz-lemiş ol* “Şimdi niyetlenmiş olduğu için izah etmeye o üç türlü şartsız durumları bu yüzden evvelce şüphe hâsıl edip wen soru sorarak söylediğinde “Gök ve iki türlü sönmeler” diye dedi. Üç şartsız durumlardan ne için göğü önce söyleyip iki türlü sönmeleri sonra söyledi. Ta: Göğün izahı az olduğu için bu yüzden önce söylemiştir.” (Üçlitig 101a 11-16), *aşnuça bo iki kırk törlüg ootlarıg alıp* “Önce bu otuz iki çeşit otları alıp” (AYLening 475 17-18) örneklerinde +çA ekini alarak *aşnuça* biçimiyle “önce” anlamıyla zarf işlevinde olduğu görülmektedir. Kelime bu çevre metinlerine ait *taluy ögüzke kirür sizler kim ölüm adaka* korksar aşnurak yorıñlar men* “Okyanusa gidiyorsunuz. (Aranızda) ölüm tehlikesinden korkan kim varsa önce ayrılın buradan!” (KP 32) örneğinde +rAk ekini alarak *aşnurak* biçimiyle “önce” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresi metinlerine ait *tükel bilge maytrı burkan nırvanka bargalı saknur añ aşnu (kiç)ig tıtsısın nırvanka ıdıp kin timin ök özi nırvan bulu yarlıkar* “Mükemmel hikmetli Maytrı burkan da Nırvana’ya varmayı tasarlar en önce küçük öğrencisini Nırvana’ya gönderir sonra bizzat kendisi hemen Nırvana’yı haşmetle bulur.” (MaitrSengim 87 I 6-10) örneğinde *añ ~ eñ* zarfıyla

pekiştirilerek “en önce” anlamıyla zarf işlevinde olduğu görülmektedir. Kelime Türk Budist çevresi metinlerinde zarf işlevliken *al-*, *ay-*, *bedize-*, *biti-*, *ıd-*, *keç-*, *kel-*, *kıl-*, *kiter-*, *kör-*, *olur-*, *öl-*, *ön-*, *sev-*, *sözle-*, *tapla-*, *taşık-*, *tur-*, *tut-*, *tüket-*, *yorı-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır.

Aşnu kelimesinin Türk Budist çevresi metinlerine ait *birök ol küsemiş küşüşi kanmagaça erser ikileyü yene aşnuki törüçe kılsun* “Eğer o istediği istek bütünüyle gerçekleşse tekrar yine önceki töreye göre yapsın.” (AYLening 362, 12-14) örneğinde +*kI* aitlik ekini alarak “önceki” anlamıyla sıfat işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *aşnukısı tavar buşı titir* “Evvelkisi eşya ve sadakadır.” (AYLening 162 11) örneğinde +*kI* aitlik eki ve +(s)*I* üçüncü teklik şahıs iyelik ekini alarak “evvelkisi” anlamıyla isimleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aşnu kelimesi Türk Budist çevresine ait *öğre ertmiş ür ırak ülgüsüz sansız yüz miñ asankı kalp üdlerte aşnu bo yirtünçü yir suvda raçaratnaprabası atl(i)g t(e)ñri burkan öñ b(e)lgüre y(a)rıkamış erti* “Evvelce geçmiş uzun uzak ölçüsüz sayısız yüz bin devir süre zamanlardan önce bu dünya yer suda raçaratnaprabası adlı haşmetli burkan önce görünerek buyurmuştu.” (AYLening 185 8-13), *okıdukda ötüntükde aşnuça bo burkanlar atın bo bodıs(a)t(a)vlar atın atayu süzük <kirtgünç> köñülin yükünü inçe tip tisünler* “Çağırdıktan diledikten önce bu burkanlar adını bodısatavlar vererek duru inançlı gönlünü eğerek şöyle desinler.” (AYLening 521 7-12) örneklerinde kendinden önceki unsura +*DA* bulunma hâli ekiyle bağlanarak ya da kendinden önceki unsuru bu ekle yöneterek “-dan önce” anlamıyla edat olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aşnu kelimesi ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *orun bérđiñ aşnu men oldurmadım/orun yok maña sen munı uk tédim* “Sen önce bana yer verdin ben oraya oturmadım benim için yer yoktur, sen bunu anla demek istedim.” (KB 660), *bilig öğren aşnu tapugka üküş/bilgisiz tapug asğı bolmaz ülüş* “İbadet etmek için önce çok bilgi öğren bilgisiz ettiğin ibadetin faydası olmaz.” (KB 3216), *bitig bérđi ögdülmiş aşnu turup/ilig aldı açtı okıdı körüp* “Öğdülmiş ilk önce mektubu verdi; hükümdar aldı, açtı ve dikkatle okudu.” (KB 3844) örneklerinde “önce” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *eñ aşnu yégü içgü*

bérgü kerek/tapınğu itiglerin itgü kerek “Ona ilk önce yiyecek ve içecek vermek ve onun hizmet esbabını hazırlamak lazımdır.” (KB 2958), *méni ol tiledi eñ aşnu sewip/anı men tiler boldum emdi iwip* “İlk önce severek o beni arzuladı; ben de şimdi çırpınarak onu arar oldum.” (KB 4786) örneklerinde *eñ* zarfıyla pekiştirilerek “en önce, ilk önce” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. İlk İslâmî Türkçe metinlere ait *aya bér birikmez saña bir adın/kamug aşnuda sen sen öñdün kedin* “Ey bir olan Tanrı bir başkası sana şerik koşulamaz başta her şeyden önce ve sonda her şeyden sonra sensin.” (KB 8) örneğinde +DA bulunma hâli ekini alarak “önce” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Bu çevre metinlerinde kelimenin zarf işlevliyi *aşun-*, *ay-*, *bar-*, *ber-*, *bil-*, *bol-*, *cefâ kıl-*, *er-*, *eşit-*, *ıd-*, *işlet-*, *kaç-*, *kel-*, *kéşeş-*, *kerek-*, *kir-*, *kol-*, *oña-*, *öğren-*, *selâm kıl-*, *sew-*, *sözle-*, *tod-*, *tug-*, *tusul-*, *yé-*, *yetür-*, fiilleriyle eş dizimli olduğu görülmektedir.

Aşnu kelimesinin ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *yana aşnuku sözke yañay téyü/takı korkur erdim saña eymenü* “Tekrar önceki söze dönecek diye senden çekiniyor ve korkuyorum.” (KB 5070) örneğinde +*kI* aitlik ekini alarak sıfat işleviyle kullanıldığı görülmektedir. Kelime bu çevre metinlerine ait *ölümdin yumuşçı ig ol aşnusu/ kişi igledimü ölüm koşnısı* “Hastalık ölüm öncesi habercidir; insan hastalandı mı ölüm yanı başındadır.” (KB 4618) örneğinde +(s)*I* üçüncü teklik şahıs iyelik ekini alıp isimleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aşnu kelimesi ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *biliglig sözün sen eşit özneme/ayıtmazda aşnu sözüg sözleme* “Bilgilinin sözünü dinle, itiraz etme; sana sorulmadan önce söz söyleme.” (KB 960), *törütmezde aşnu bayat bu ‘âlem/ törütti yorıttı bu levh-u kalem* “Tanrı bu âlemi yaratmadan önce levh ile kalemi yaratmıştır.” (KB 2227), *men anda aşnu keldim* “Ben ondan önce geldim.” (DLT 77/66) örneklerinde kendinden önceki unsura +DA bulunma hâli ekiyle bağlanarak ya da kendinden önceki unsuru bu ekle yöneterek “-dan önce” anlamıyla son çekim edatı olduğu görülmektedir. *Aşnu* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Aşnu</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“önceden”	zarf
IrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	—		
MTT	+	tespit edilemiyor	tespit edilemiyor
ETŞ BM	+	“önce”	zarf
KP	+	“önce”	zarf
AYLening	+	“önce”, “önceki”, “evvelkisi”, “-dan önce”	zarf, sıfat, isim, edat
MaitrSengim	+	“önce”, “önceki”	zarf, sıfat
Üçİtig	+	“önce”	zarf
Totenbuch	—		
BTT III	—		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“önce”, “önceki”	zarf, sıfat
Xvastvanift	—		
BT 13	+	tespit edilemiyor	tespit edilemiyor
DLT	+	“-den önce”	edat
KB	+	“önce”, “önceki”, “öncesi”, “-den önce”	zarf, sıfat, isim, edat
AH	—		

Tablo 35: *Aşnu* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin “aşmak, geçmek” anlamlı fiil gövdesine –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu hususunda pek çok araştırmacı fikir birlikteliği içerisinde (Clauson, 1972: 263-264; Erdal, 1991: 632; 2004: 478; Hamilton’dan aktaran Korkut-Birkan, 1998: 168). Bu oluşum şekline göre kelimenin “aşarak, geçerek” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ne var ki kelime taranan eski Türk dili metinlerinde beklenen anlam ve işleviyle değil “önce” anlamıyla zarf, “önceki” anlamıyla sıfat, “-den önce” anlamıyla edat olarak tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim “aşarak, geçerek” anlamından “önce” anlamına doğru olmuştur. Kelimenin Türk dilinin en erken tarihli metinlerinden olan Türk runik harfli külliyatta bile beklenen anlamıyla tanıklanamaması kelimedeki semantik değişimin bu dönemden önce gerçekleşmiş olabileceğine işaret edebilir. Semantik değişimin ardından kelimede gerçekleşen başka bir gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim ilk olarak –U ünlü zarf-fiil eki aracılığıyla fiilden geçici zarfa ardından kalıcı zarfa ve edata doğru olmuştur. Zarftan edata kategori değişiminde kelimede başka gramerleşme karakteristikleri de ortaya çıkmıştır. Bu karakteristikler semantik ve sentaktik kayıptır. Kelime zarf işlevindeyken söz diziminde herhangi bir unsura bağlı olmaksızın tek başına tam bir semantik değer ifade edip sentaktik bir görev üstlenebilirken edat işlevliken söz diziminde kendinden önceki unsura bağlı olmaksızın tam bir semantik değer ifade edememiş sentaktik bir görev üstlenememiştir. Kelimenin söz diziminde kelimenin semantik bir değer ifade edebilmesi sentaktik bir görev üstlenebilmesi kendinden önceki unsura +DA bulunma hâli ekiyle birleşerek ya da kendinden önceki unsuru bu ekle yöneterek gerçekleşmiştir. Kelimenin hem zarf hem de edat işlevliken görülen bir başka gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. Kelimenin zarf işlevliken gerçekleşmesi beklenen bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşma kelimede istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Kelimenin *aşnuça*, *aşnurak*, *aşnuki*, *aşnukısı*, *aşnusi*, *aşnuda* gibi çeşitli çekim eklerini almış örnekleri tespit edilmiştir. Donuklaşma kelimenin edat işlevli şeklinde beklenen düzeyde gerçekleşmiştir. Kelime edat işlevliken morfolojik olarak donuklaşmış *aşnuça* istisnası dışında

herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında sıfat işlevliken mutlaka nitelediği isimden önce, edat işlevliken yönettiği ya da bağlı olduğu isimden sonra geldiği zarf işlevliken serbest bir dağılım sergilediği görülmektedir. Kelimenin aynı metinde zarf, sıfat ve edat olarak bir arada kullanılması ilk bakışta bir çelişki gibi gözükse de bu çelişki gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle giderilmektedir. Bu ilkeye göre kelimenin az gramerleşmiş şekliyle daha yoğun gramerleşmiş biçimi dilin aynı döneminde bir arada bulunabilmektedir.

Ertiñü

Clauson kelimenin “geçmek” anlamına gelen *ert-* fiilinin dönüşlülük eki almış şekli olan **ertin-* fiil gövdesine –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu, sıfat ve zarf olarak kullanıldığını, “son derece, çok fazla” anlamına geldiğini, fiili ve sıfatı nitelediğinde daima zarf olduğunu, Uygur Türkçesinde yaygın olup daha sonra tanıklanmadığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 212).

Kelime Türk runik harfli külliyata ait *m(e)n [t]ürg(i)ş k(a)g(a)nka kuz(i)m[(i)n...]* **(e)rt(i)ñü** *ul(u)g törün (a)lı birt(i)m tür[g(i)ş k(a)g(a)n]* *kızın (e)rt(i)ñü ul(u)g törün ogl(u)ma (a)lı birt(i)m* “Ben Türgiş hakanına kızımı çok büyük (bir) törenle alıverdim. Türgiş hakanı(nın) kızını çok büyük (bir) törenle oğluma alıverdim.” (BK K 9-10), *iç buyruk s(e)b(i)g kül (e)rk(i)n b(a)şl(a)yu ul(a)yu buyruk bunça (a)mtı b(e)gl(e)r k(a)ñım k(a)g(a)nka (e)rt(i)ñü (e)rt(i)ñü tim(a)g kılta* “Hassa kumandanı Sebig Kül İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, şimdiki bunca beyler babam Hakana pek çok alkış (ve) övgüde (?) bulundular.” (BK G 14-15) örneklerinde “son derece, çok” anlamıyla sıfat olarak tanıklanmaktadır. Kelime bu dönem metinlerinde dört kez geçmekte bu örneklerin tamamında kelimenin sıfat işlevli olduğu görülmektedir.

Ertiñü kelimesi Türk Maniheizt çevresi metinlerine ait *ol ödün kalta tenri ilig bögi kan inçe aydukta ötrü biz dindarlar kamug ilteki budun ertingü ögrünçülüğ boltumuz* “O sırada haşmetli hükümdar Bögi Han öyle söyledikten sonra biz dindarlar ülkedeki bütün halk son derece sevinçli olduk.” (TT II 416 52-54) örneğinde “son derece, çok” anlamıyla sıfat işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelime

çalışma kapsamında bulunan Türk Maniheizt çevresi metinlerinde sadece bu örnekte tanıklanmaktadır.

Kelime Türk Budist çevresine *ait ol taluy suvı ertijü korkınçig adalıg ol* “Bu okyanusun suyu son derece korkunç tehlikelerle doludur.” (KP 26), *kelmişlerin körüp ertij(ü) (s)akınçlıg busuşlug köñül(inte) inçe sakınçı boltı* “Geldiklerini görüp **son derece** endişeli ve dertli olup gönlünde şöyle bir düşünce belirdi.” (MaitrSengim 99 II 4-6), *ol tözünler oğlu tözünler kızı ertijü ulug bedük buyanlıg yükmekig buyanlıg tirginig tüzü tüketi kılmuş kazganmış bolurlar* “O asiller oğlu asiller kızı son derece yüce büyük sevaplı yığını sevaplı topluluğu tamamıyla kazanmış olur.” (AYLening 155 9-13) örneklerinde “son derece, çok” anlamıyla sıfat işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *lö kanı ertijü sebinti* “Ejderhalar hanı son derece sevindi.” (KP 46), *ol emgekler ertijü sıkılıp umugsızın inagsızın emgenür ertim* “O sorunlardan çok sıkılıp dayanaksızca sığınaksızca acıçekiordum.” (AYLening 19 16-18), *antag ağır ulug köñülümüzke az edremlig toyun küsentsı ertijü uyatur m(e)n eymen[ür me]n* “böyle ağır büyük gönlümüze az erdemli rahip küentsı çok utanırım mahcup olurum.” (HTVII 2051) örneklerinde “çok” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. İlk İslâmî Türkçe metinlerde tanıklanmayan *ertijü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Ertijü</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“son derece, çok”	sıfat
İrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	+	“son derece, çok”	sıfat
MTT	—		
ETŞ BM	+	“son derece, çok”	sıfat
KP		“son derece, çok”	sıfat, zarf
AYLening	+	“son derece, çok”	sıfat, zarf

MaitrSengim	+	“son derece, çok”	sıfat
Üçİtig	–		
Totenbuch	–		
BTT III	–		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“son derece, çok”	sıfat, zarf
Xvastvanift	–		
BT 13	+	“son derece, çok”	sıfat, zarf
DLT	–		
KB	–		
AH	–		

Tablo 36: *Ertiŋü* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Clauson kelimenin “geçmek” anlamına gelen *ert-* fiilinin dönüşlülük eki almış şekli olan **ertin-* fiil gövdesine *–U* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 212). Bu oluşum biçimine göre kelimenin “geçerek” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ne var ki taranan metinlerde kelime beklenen anlam ve işleviyle değil “son derece, çok” anlamıyla sıfat ya da zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim *–U* ünlü zarf-fiil eki aracılığıyla ilk olarak geçici zarfa ardından kalıcı zarfa ve sıfata doğru gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimenin Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde bile “geçerek” anlamıyla tanıklanaması kelimedeki semantik değişimin bu metinlerden önce gerçekleşmiş olabileceğine işaret edebilir. Burada Türk runik harfli metinlerin söz varlığının sınırlı olduğu göz ardı edilmemelidir. Semantik değişimin ardından kelimede gerçekleşen başka bir gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim *–U* ünlü zarf-fiil eki aracılığıyla ilk olarak fiilden geçici zarfa ardından da kalıcı zarfa ve sıfata doğru olmuştur. Kelimedeki gerçekleşen diğer bir gramerleşme

karakteristiği kaynaşmadır. –U ünlü zarf-fiil ekinin *ertin-* fiil gövdesine kaynaşması onun kalıcı bir parçası haline gelmesi söz konusudur. Kelimede karşılaşılan bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. *Ertin-* fiil gövdesi –U ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin dağılım özellikleri incelendiğinde sıfat işlevliken nitelediği isimden zarf işlevliken nitelediği fiilden önce gelmektedir.

3.1.9.2.4. Fiil + -tUr + -U Ekiyle Oluşan Zarflar

Bu grupta bulunan zarf, fiil köküne ilk önce –tUr fiilden fiil yapım eki ardından –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Taranan eski Türk dili metinlerinde bu şekilde oluşan zarf olarak *yanturu* tanıklanmıştır.

Yanturu ~ yantru ~ yanduru ~ yandru

Clauson kelimenin “geri getirmek, geri döndürmek, geri vermek” anlamlı *yantur-* fiil gövdesine –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu “karşılığında, mukabilinde, geri, tekrar” anlamlarına gelip zarf olarak kullanıldığını, kısalarak *yantru ~ yandru* biçimlerini aldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 947-948). Erdal kelimeyi donuklaşmış zarf-fiil ekli örnekler arasında göstermekte kelimenin “geri getirmek” anlamlı *yan-tur-* fiil gövdesine –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu “geri, tekrar, ayrıca” anlamına gelip zarf olarak kullanıldığını Karahanlı Türkçesinde orta hece düşmesine uğradığını ifade etmektedir (Erdal, 1991: 830). Hamilton kelimenin “geri dönmek” anlamlı *yan-* fiiline ilk önce –tXr ettirgenlik ekinin ardından –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu “geri döndürerek, yeniden, yine” anlamlarına geldiğini dile getirmektedir (Hamilton’dan aktaran Korkut-Birkan, 1998: 233).

Kelime Türk runik harfli metinlere ait *közde y(a)ş k(e)ls(e)r tida köñülte sığ(i)t k(e)ls(e)r y(a)nt(u)ru s(a)k(i)nt(i)m* “Gözlerimden yaş gelse engel olarak gönülden feryat gelse geri döndürerek yas tuttum.” (KT K 11) örneğinde “geri döndürerek” anlamıyla geçici zarf olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerinde kalıcı zarf olarak kullanıldığı örnek bulunmamaktadır. Kelime *yanturu*

şekliyle çalışma kapsamına giren Türk Maniheizt çevresi metinlerinde tanıklanamamaktadır.

Kelime Türk Budist çevresine ait *amti sizinmiş üçün yol kirtü yanduru ol öñ-ke birikip yomdaru akıg-lıg akıg-sız tigey tip* “Şimdi “yol gerçeği tekrar o renkle birleşerek bir arada āsrava’lı ve āsrava’sız olur” diyecek diye” (Üçİtig 97a 15-16), *bilge biliglig közleri üze özleri ‘eñ öñre sizik ayıtıp yanturu yöre sözlemekintin b(e)lgürmiş ermez üçün* “Bilgili gözleri üzerine kendileri ilk önce şüphe ile söyleyip tekrar açıklayarak söylemesinden belli olmadığı için” (AYLening 277 21-23) örneklerinde “tekrar” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *tilep istep bulmadın yanturu yine kelip bulmadımız tip ö[tüntiler]* “Dileyip isteyip bulmadan tekrar yine gelip bulmadık deyip arz ettiler.” (AYLening 13 14-15) örneğinde benzer anlamlı *yene* sözcüğüyle ikileme oluşturarak “tekrar” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. Kelime Türk Budist çevresi metinlerine ait *ança sakınç sakıntuklarında ötrü ayıg kılınçlıg yil kelip yanturu evirip ulug tamularda kemişür karañgudın karañguka barmış* “Bunun gibi düşündüklerinden dolayı kötü amellerin rüzgârı gelir geri çevirip büyük cehennemlere fırlatır; karanlıklardan karanlıklara girmiş gibi olurlar.” (MaitrSengim 74 I 16-20), *asıg tusu kılı usar men ötrü kadaşı ayıg ögli teginig ötlep kemi tutuzup yantru ıdtı* “Tam olarak yarar sağlamak istiyorum daha sonra, kardeşi kötü düşünceli prence öğütler verip gemiyi ona bırakarak geri gönderdi.” (KP 35) örneklerinde “geri” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *karınka süçig kirse çıkrur sözüg/bu çıkmış söz ök yandru örter özüg* “Şarap mideye girerse, sözü dışarı çıkarır; bu çıkan söz de tekrar kendisini yakar.” (KB 2656), *özüm bargu ermez bu yérdin naru/özün emgetip kelme yandru berü* “Ben buradan kalkıp oraya gidecek değilim; kendini zahmete sokup tekrar buraya gelme.” (KB 3827), *anı yitip süñüledi/ başın yandru yañıladı* “O, ona yetişti ve onu mızrakladı. Ondaki yarayı tekrar yeniledi.” (DLT 620/515) “tekrar” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *otuz yığmışın yandru aldı elig/negü kılğay altmış tegürse elig* “Otuzun topladığını elli geri aldı, altmış elini değdirirse ne yapacağım.” (KB 368), *yağı kaçsa tap kıl edirme yırak/kalı yandru yansa kaçumaz adak* “Düşman kaçarsa

onu ölçülü takip et, pek uzaklara gitme; eğer düşman geri dönerse sonra kaçamazsın.” (KB 2390) örneklerinde “geri” anlamıyla zarf işlevinde olduğu görülmektedir. Kelimenin bu dönem metinlerinde orta hecesi düşmüş olarak *yandru* şekliyle tanıklanması diğer biçimlerinin bulunmaması dikkati çekmektedir. Kelime eski Türk dili metinlerinde zarf işlevliken *al-*, *bar-*, *bas-*, *bat*, *birik-*, *cevâb kıl-*, *çık-*, *er-*, *evir-*, *ıd-*, *kakı-*, *kel-*, *kel-*, *kerek-*, *kıl-*, *kir-*, *okı-ört-*, *övklen-*, *sözle-*, *teg-*, *tıd-*, *ti-*, *tur-*, *ut-*, *yan-*, *yanut* *bér-*, *yañıla-* *yör-*, *yumul-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır. *Yanturu* ~ *yantru* ~ *yanduru* ~ *yandru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Yanturu</i> ~ <i>yantru</i> ~ <i>yanduru</i> ~ <i>yandru</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“geri döndürerek”	geçici zarf
İrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	—		
MTT	—		
ETŞ BM	+	“tekrar”	zarf
KP	+	“geri”	zarf
AYLening	+	“tekrar, geri”	zarf
MaitrSengim	+	“geri”	zarf
Üçİtig	+	“tekrar”	zarf
Totenbuch	—		
BTT III	—		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“tekrar, geri”	zarf
Xvastvanift	—		
BT 13	+	“geri”	zarf

DLT	+	“tekrar”	zarf
KB	+	“tekrar, geri”	zarf
AH	–		

Tablo 37: *Yanturu ~ yantru ~ yanduru ~ yandru* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin “geri getirmek, geri döndürmek, geri vermek” anlamlı *yantur*- fiil gövdesine –U ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu hususunda pek çok araştırmacı fikir birlikteliği içerisinde (Clouston, 1972: 947-948; Erdal, 1991: 830; Hamilton’dan aktaran Korkut-Birhan, 1998: 233). Bu oluşum biçimine göre kelimenin “geri getirerek, geri döndürerek, geri vererek” anlamlarına gelip geçici zarf olması beklenir. Kelime beklenen anlam ve işleviyle Türk runik harfli külliyatta tanıklanır. Kelimenin bu anlamda ve işlevde kullanımında herhangi bir gramerleşme hususiyetinden bahsedilemez. Ancak kelimenin Türk Budist çevresi metinlerinden itibaren “geri, tekrar” anlamlarıyla kalıcı zarf işleviyle kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin bu anlam ve kullanımında çeşitli gramerleşme karakteristikleri ortaya çıkmıştır. Bu karakteristiklerden ilki gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişimdir. Kelimedeki semantik değişim “geri getirerek, geri döndürerek, geri vererek” anlamlarından “geri, tekrar” anlamlarına doğru olmuştur. Kelimede semantik değişimin ardından gerçekleşen başka bir gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Kelimedeki kategori değişimi –U ünlü zarf-fiil eki aracılığıyla ilk olarak fiilden geçici zarfa ardından da kalıcı zarfa doğru gerçekleşmiştir. Kelime Türk runik harfli metinlerde geçici zarf olarak tanıklanıp kalıcı zarf işleviyle tanıklanamamaktadır. Kelimenin kalıcı zarf işleviyle ilk kez Türk Budist çevresi metinlerinde tanıklanması nedeniyle kelimedeki kategori değişiminin bu çevre metinlerinde gerçekleştiği söylenebilir. Ancak burada Türk runik harfli metinlerin sözvarlığının sınırlı olduğu hususu da göz ardı edilmemelidir. Kelimede görülen başka bir gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. –U ünlü zarf-fiil ekinin *yantur*-fiil gövdesine kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur.

Kelimede karşılaşılan diğer bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. *yantur-* fiil gövdesi –*U* ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir hal eki alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin zarf işlevliken serbest bir dağılım sergilediği her zaman nitelediği fiilden önce gelmediği görülmektedir.

3.1.9.2.5. Fiil + -(X)ş + -I Ekiyle Oluşan Zarflar

Bu grupta *tutçı ~ tuçı ~ tutşı ~ tutaşı* “daima, her zaman, devamlı” zarfı yer almaktadır. Bu zarfın oluşumu net olmamakla birlikte **tutuş-* fiil gövdesine –*I* ünlü zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğu söylenebilir.

Tutçı ~ tuçı ~ tutşı ~ tutaşı

Clauson kelimenin “saklamak, kavramak, kapmak” anlamlı *tut-* fiilinin işteşlik şekli olan *tutuş-* fiil gövdesinden türediğini sıfat ya da zarf olarak kullanıldığını, “sürekli olarak, daima” anlamına geldiğini, Karahanlı Türkçesinde yaygın olup orijinal şekli olan **tutuşu:* (*tutoşı:*) ile değil *tuta:şı* şeklinde ortaya çıktığını, muhtemelen bozulmuş şekli olan *tutçı* ya da KB’deki yaygın şekli olan *tuçı*’ya dönüşmüş olabileceğini belirtir (Clauson, 1972: 451-462). Erdal kelimenin **tutuş-* şeklinden orta hece düşmesiyle oluştuğunu “sürekli olarak, daima” anlamına geldiğini belirtmektedir (Erdal, 1991: 343; 2004: 103).

Kelime Türk runik harfli külliyatta tanıklanmamaktadır. Kelime Türk Maniheizt çevresi metinlerine ait *tutçı üzüksüz munı teg/togumug a[jun]ug unıtmaklıg/ toz toprakka batılıp/tu[r]kanu monkul ertiler* “Daima aralıksız böylece/yeniden doğumu âlemi unutmuş olarak/daima toza toprağa batıp şuursuz bir hâlde bulunuyorlardı.” (ETŞ MM 7 53-56) örneğinde “daima” anlamıyla zarf olarak tanıklanmaktadır.

Kelimenin Türk Budist çevresine ait *tutçı yistim erter keçer idiglig nomlar* “Durmadan geçer gider hayata bağlı töreler.” (ETŞ BM9 34), *öglüg kişi istim tutçı yaşmaksız baçar* “Akıllı insan daha yanılmadan daima dikkat eder.” (ETŞ BM 12 3), *ol tınl(ı)glar bo iyin ögirmeklig yig ögretigde üzüksüz tutçı ürüg uzatı ögr<e>tinmiş*

k(e)rgek “O canlılar bundan dolayı neşelenmeyi daha iyi alışkanlıkta aralıksız daima sürekli öğrenmeli.” (AYLening 157 4-7) örneklerinde “daima” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *isizlerke hışmet siyâset kerek/yana edgüke tutçı hürmət kerek* “Kötülere haşmet ve siyaset iyilere ise daima hürmet lazımdır.” (KB 2303), *tiriglik üçün öknür erse özün/ ökün tutçı yığla kurıtma közün* “Eğer sen geçirdiğin hayat için pişman oluyorsan haklısın durmadan ağla, gözyaşın kurumasın.” (KB 1239), *togup takı kalmadı menğü eren/ ajun küni yulduzu tutçı togar* “Erenler doğup da ebedi kalmadı, dünyanın güneşi ve yıldızları ise devamlı doğar.” (DLT 609/502) örneğinde *tutçı* şekliyle “daima, devamlı” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelime bu çevre metinlerine ait *tüzü tört işiñe meniñdin selam/tegür ay bayatım tutaşı ulam* “Onun dört arkadaşında benden daima binlerce selam ulaştır.” (KB 6520), *erej kolsa emgek tutaşı barır/sewinç kolsa kadgu tutaşı yorır* “Huzur istersen o daima zahmet ile birlikte gelir; sevinç istersen o her zaman kaygı ile birlikte bulunur.” (KB 434) *men saña tutaşı barır men* “Ben sana sık sık giderim.” (DLT 213/183) örneklerinde *tutaşı* biçimiyle “daima, sık sık” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Bu çevre metinlerine ait *ökünçlüg bolur tutşı öwke işi/yazuklug bolur işte buşsa kişi* “Öfke ile kalkan daima pişman olur; insan hiddetlenince işinde yanılır.” (KB 324) örneğinde kelimenin *tutşı* şekliyle “daima” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir. İlk İslâmî Türkçe metinlere ait *yarattı kör ewren tuçı ewrilür/anıñ birle tezginç yéme tezginür* “Bak, feleği yarattı daime döner; onunla birlikte hayat da durmadan devreder.” (KB 126), *idi sarp bolur bu yanı kelgüçi/bilişi yok erse muñadsa tuçı* “Tanıdığı olmayan bir kimse yabancı bir yerde daima can sıkıntısı içinde kalır ve çok güç bir duruma düşer.” (KB 492) örneklerinde kelime *tuçı* biçimiyle “daima” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır.

Eski Türk dili alanında kelimenin zarf işlevliken *agır bol-*, *anuk tut-*, *arzula-*, *asıg kıl-*, *bar-*, *bat-*, *belgür-*, *bışrun-*, *edgü kel-*, *emge-*, *erejlen-*, *ert-*, *esen tut-*, *ewril-*, *itni-*, *kakıt-*, *karıl-*, *katıl-*, *keç-*, *keneşçi bol-*, *kerek-*, *kol-*, *kork-*, *küdez-*, *muñ bul-*, *muñad-*, *nom nomla-*, *ög-*, *ögdil-*, *öğretin-*, *ökünç bol-*, *sewin-*, *tapug kıl-*, *tegür-*, *tile-*, *tiril-*, *tog-*, *turuş-*, *tügül-*, *uç-*, *unit-*, *ügül-*, *ülüg ber-*, *yag-*, *yagıt-*, *yığla-*, *yiril-*, *yorı-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanıldığı görülmektedir. *Tutçı* ~ *tuçı* ~ *tutşı* ~

tutaşı kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Tutçı ~ tuçı~ tutşı ~ tutaşı</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	—		
İrkB	-		
ETŞ MM	+	“daima”	zarf
TT II	—		
MTT	—		
ETŞ BM	+	“daima, her zaman”	zarf
KP	—		
AYLening	+	“daima”	zarf
MaitrSengim	—		
Üçİtig	—		
Totenbuch	+	“daima”	zarf
BTT III	+	“daima, her zaman”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“daima”	zarf
Xvastvanift	—		
BT 13	+	“daima”	zarf
DLT	+	“daima, devamlı, sık sık”	zarf
KB	+	“daima, her zaman, devamlı”	zarf
AH	—		

Tablo 38: *Tutçı ~ tuçı ~ tutşı ~ tutaşı* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Literatürde kelimenin “saklamak, kavramak, kapmak” anlamlı *tut-* fiilinin işteşlik şekli olan **tutuş-* fiil gövdesinden türediği belirtilmektedir (Clauson, 1972: 451-462; Erdal, 1991: 343; 2004: 103). Bu oluşum biçimine göre kelimenin “saklayarak, kavrayarak, kaparak” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ne var ki kelime beklenen anlam ve işleviyle değil “daima, devamlı, her zaman” anlamıyla kalıcı zarf olarak tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim “saklayarak, kavrayarak, kaparak” anlamından “daima, devamlı, her zaman” anlamına doğru olmuştur. Semantik değişimin ardından kelimede gerçekleşen bir başka gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim *-I* ünlü zarf-fiil eki aracılığıyla ilk olarak fiilden geçici zarfa ardından da kalıcı zarfa doğru olmuştur. Kelimde görülen bir başka gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. *-I* ünlü zarf-fiil ekinin **tutuş-* fiil gövdesine kaynaşmış onun kalıcı bir parçası gibi olmuştur. Kelimde görülen başka bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. **tutuş-* fiil gövdesi *-I* ünlü zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelimenin *tutçı* ve *tutaşı* biçimlerinin yanında *tuçı* ve biçimlerinin de görülmesi nedeniyle kelimede gramerleşmenin son aşaması olan fonetik erozyonun da gerçekleştiği söylenebilir. Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında zarf işlevliken genelde fiilden önce geldiği KB’de vezin nedeniyle serbest bir dağılım sergilediği görülmektedir.

3.1.9.2. Fiil Kökü ~ Fiil Gövdesi + *-p* Zarf-Fiil Ekiyle Oluşan Zarflar

Bu grupta bulunan zarflar *-p* zarf-fiil ekinin kimi zaman doğrudan fiil köküne kimi zaman da fiil gövdesine gelmesiyle oluşmuştur. Bu grupta *kop* “hep, daima, bütün, hepsi, tamamıyla, bütünüyle”, *başlap* “ilk önce”, *tolp* “bütün, hep”, *top* “bütün, hep” zarfları yer almaktadır. *Top* zarfı sadece bir metinde (BTT 13 40) tanıklandığından dolayı *tolp* kelimesi ise taranan metinlerdeki tüm örnekleri sıfat işlevli olduğu için çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır.

Kop

Clauson kelimenin bir fiili nitelediğinde karşılaştırmalı bir hareketi çağrıştırdığını, ismi nitelediğinde “bütün” anlamına geldiğini, sıfatı nitelediğinde “tamamıyla, bütünüyle” anlamını ifade ettiğini belirtmektedir (Clauson, 1972: 579). Gabain “koymak” anlamlı *ko- fiil köküne –p zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu “bütün, her” anlamına geldiğini, “bütün, hep” anlamına gelen *kopan* kelimesinin de aynı kökten türediğini ifade etmektedir (Gabain, 2007: 97).

Kelime Türk runik harfli metinlere ait *k(a)g(a)n ol(u)r(u)p yok çıg(a)ñ bod(u)n(u)g koop kubr(a)td(i)m* “Tahta oturup yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım.” (KT G 9-10), *tört bul(u)ñ koop y(a)gı (e)rm(i)ş sü sül(e)p(e)n tört bul(u)ñd(a)kı bod(u)n(u)g [kop (a)lm(i)ş kop b(a)z kilm(i)ş]* “Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek dört bucaktaki halkları (hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar).” (BK D 3), *k(a)ra türğ(i)ş bod(u)n koop iç(i)kdi* “Türgişlerin avam halkı hep hep (bize) tâbi oldu.” (KT D 38) örneklerinde “hep” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *(a)nta ötrü og(u)z kop(u)n k(e)lti* “Ondan sonra Oğuzlar tamamıyla geldiler.” (Ton. G 9), *ol s(a)b(i)g (e)ş(i)d(i)p b(e)gl(e)r koop[ın] y(a)n(a)l(i)m* “Bu sözü işitince beyler tamamıyla “Dönelim hiçbir şey yapmamış olmak yenilginin utancından daha iyidir” dedi.” (Ton II B 1-2) örneklerinde +(X)n ekini alarak “tamamıyla, bütünüyle” anlamıyla zarf işlevinde olduğu görülmektedir. Kelime Türk runik harfli metinlere ait *yana teñri kutınta üçünç yılda kop esen tükel körüşmiş kop ögirer sevinür* “Yine, Tanrı lütfu ile üçüncü yılda hepsi sağ salim (bir araya gelip) görüşmüşler. Hepsi neşelenip seviniyor.” (IrkB 15), *ogln kisisin utuzmaduk yana tokuz on boş koñ utmış ogli yutuzı kop ögirer* “Çocuklarını ve karısını kaybetmemesinin yanı sıra fazladan doksan koyun kazanmış, çocukları ve karısı hepsi seviniyorlar.” (IrkB 29) örneklerinde “hepsi” anlamıyla zamir işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelime Türk runik harfli külliyatta zarf işlevliyen *al-*, *alk-*, *arıl-*, *baz kıl-*, *biti-*, *içik-*, *it-*, *kelür-*, *kod-*, *kör-*, *kubrat-*, *öl-*, *ölteçi er-*, *yagı er-* fiilleriyle eş dizimli olarak kullanılmaktadır.

Kelime Türk Maniheizt çevresine ait *agrıgag isigig tımlıgag kop tıdgay* “Hastalığı, sıcağı, soğuğu hep engelleyecek.” (MTT 0273-0298) örneğinde “hep” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *kop törlüg aya[g kılınç...]* “Çok türlü kötü amel...” (MTT 0037-0045) örneğinde “çok” anlamıyla sıfat işlevinde olduğu görülmektedir. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *koptın sınar il uluşlarıg keztiñiz/kutkargu tınlıglarıg taptukta/kodmadın kamıgını kutkartıñız* “Dünyanın her tarafındaki ülkeleri dolaştınız/kurtarılacak mahlûkları bulunca/ hiç birini bırakmadan, hepsini kurtardınız.” (ETŞ MM7 130-132) örneğinde +DXn ekini alarak “her” anlamıyla sıfat işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

Kelime Türk Budist çevresine ait *(küz)edteçi kop korkm(ı)ş* “koruyucu çok korkmuş.” (MaitrSengim 59 II 2) örneğinde “çok” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *alku tınl(ı)glar arasında.. kopda kötrülmüş erürsiz* “Bütün canlılar arasında tamamıyla yükseltilmiş olursunuz.” (AY 491 5-7) örneğinde +DA ekini alarak “tamamıyla, bütünüyle” anlamıyla zarf işlevinde olduğu görülmektedir. Kelime Türk Budist çevresine ait *yükünür men kop köñülin alu yarlıkan* “Bütün kalbim ile önünde eğilirim kabul buyurun.” (ETŞ BM9 103), *ançulayu nomlug et’öz yme kop törlüg nızvanılıg emgeklerig tarkarıp* “Bu şekilde kanuni vücut da çok türlü ihtirashı sıkıntıları dağıtıp” (AYLening 75 3-4) örneklerinin ilkinde “bütün”, ikincisinde “çok” anlamıyla sıfat işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Kelime bu çevre metinlerine ait *koptın singar burkanlarka ögidilmiş* “Bütün dünya burkanları tarafından övülmüş.” (ETŞ BM15 3), *koptın singar uluş sayu kotmatın tegşinip* “Her tarafı her memleketi bırakmadan dolaşıp” (ETŞ BM 13C 70) örneklerinde +DXn ekini alarak “bütün ve her” anlamıyla sıfat işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin Türk Budist çevresine ait *ötrü tegin ol beş yüz koltguçılarag aşın suvın tonı etüki* kopı tüketi kılı* “Sonra prens o beş yüz dilenciye, (ihtiyaçları olan) yemekleri, suyu, elbise ve ayakkabıları hepsini birden ve tamamen verdi.” (KP 76) örneğinde “hepsi” anlamıyla zamir işlevinde olduğu görülmektedir.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *ogul kop bedüdi* “çocuk oldukça büyüdü.” (DLT 160/139) örneğinde “oldukça” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *eştıp ata nañıñ sawlarını kadırma/ neñ kop bulup küwezlik kılınp yana kuturma* “Anne babanın sözlerini

duyarsan onlara karşılık verme. Bol mal bulursan da küstahlaşma; kibir ve şımarıklığa kapılma ve küstahlaşma.” (DLT 253/222) örneğinde “bol” anlamıyla sıfat işlevinde olduğu görülmektedir. *Kop* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Kop</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“hep, tamamıyla”	zarf
İrkB	+	“hepsi”	zamir
ETŞ MM	+	“her”	sıfat
TT II	—		
MTT	+	“hep”, “çok, bütün”	zarf, sıfat
ETŞ BM	+	“bütün, her”	sıfat
KP	+	“hepsi”	zamir
AYLening	+	“tamamıyla”, “çok, bütün, her”	zarf, sıfat
MaitrSengim	+	“çok”, “bütün, çok, her”	zarf, sıfat
Üçİtig	—		
Totenbuch	—		
BTT III	—		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“bütün”, “hepsi”	sıfat, zamir
Xvastvanift	—		
BT 13	+	“tamamıyla”	zarf
DLT	+	“oldukça”, “bol”	zarf, sıfat
KB	—		
AH	—		

Tablo 39: *Kop* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin etimolojisiyle ilgili literatürde tespit edilebilen tek görüş Gabain'e aittir. Bu görüşe göre kelime "koymak" anlamalı **ko-* fiil köküne *-p* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuş olup "bütün, her" anlamına gelmektedir (Gabain, 2007: 97). Bu oluşum şekline göre kelimenin "koyup" anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ne var ki kelime beklenen anlam ve işleviyle taranan metinlerde tanıklanamamaktadır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim "koyup" anlamından "bütün, her, çok, tamamıyla, hepsi" anlamlarına doğru olmuştur. Semantik değişimin ardından kelimede gerçekleşen diğer gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim ilk olarak *-p* zarf-fiil eki aracılığıyla fiilden geçici zarf ardından kalıcı zarfa, sıfata ve zamire doğru olmuştur. Bir anlamda kelimede çoklu gramerleşme (polygrammaticalization) hadisesi gerçekleşmiştir. Bu hadise bir büyük kategorinin birkaç alt kategoriye geçişi olarak tanımlanmaktadır (Hopper ve Traugott, 2003: 100-138). Buna göre kelimenin fiil büyük kategorisinden zarf, sıfat ve zamir alt kategorilerine geçtiğini söylemek mümkündür. Kelimede görülen bir diğer gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. *-p* zarf-fiil ekinin **ko-* fiil köküne kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede karşılaşılan başka bir gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. **ko-* fiil kökü *-p* zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış *+DXn* ve *+DA* ekli istisnaları dışında başka herhangi bir ek olamaz duruma gelmiştir. Kelimenin dağılım özelliklerine bakıldığında zarf işlevliken fiilden, sıfat işlevliken isimden önce geldiği görülürken zamir işlevliken serbest bir dağılım sergilediği görülmektedir.

Başlap

Erdal kelimenin "başlamak, öncülük etmek" anlamalı *başla-* fiil gövdesine *-p* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluştuğunu, bazen isim gibi kullanıldığını belirtmektedir (Erdal, 2004: 403). Kelime taranan eski Türk dili metinlerinde "başta, ilk olarak, öncelikle" anlamına gelip zarf olarak kullanılmaktadır.

Başlap kelimesi Türk runik harfli külliyatta ve Türk Maniheizt çevresi metinlerinde tanıklanamamaktadır. Kelimenin Türk runik harfli metinlerdeki anlam

ve işlevi *başlayu* sözcüğüyle karşılanmaktadır. Kelime Türk Budist çevresi metinlerine ait *anta öt(rü) mhaprçapati gautami katun **başlap** sekiz t(ümen) şakilar işileri tükel bilge (teñ)ri teñrisi burkan(ka) bardılar* “Bunun üzerine (kraliçe Mahāprajāpati Gautami başta olmak üzere seksen bin Şākya kadını mükemmel hikmetli Tanrılar Tanrısı Burkan’a gittiler.” (MaitrSengim 23 I 8-11), *öñ **başlap** adkangularka biliñler kaçar* “Hasselere, başta renk olmak üzere, çeşitli bilgiler kaçar.” (ETŞ BM12 1), *anı körüp kamag kası kadaşı **başlap** kim ol törüde yığılmış neçe kişiler erti erser.. olar barça korkup belinlep irak tezdiler kaçdılar* “Onu görüp başta bütün arkadaşı akrabası ki o törende toplanmış ne kadar kişi var ise onların hepsi korkup ürküp uzaklaştırlar, kaçtılar.” (AYLening 5 7-11) örneklerinde “başta, ilk olarak” anlamlarıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *neçe me bu kün söz saña aysa öz/kiçiglerke **başlap** ayayın bu söz* “Her ne kadar bugün sana ben bunları anlatıyorsam da sözlerimi öncelikle küçükleri göz önünde bulundurarak söyleyeceğim.” (KB 4034), *negü tér eşitgil tapug kılguçı/törü birle **başlap** kapug tüzgüçi* “Hizmet eden ve öncelikle töreye göre kapı işleri tanzim eden insan ne der dinle.” (KB 4170) örneklerinde “başta, öncelikle” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. *Başlap* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Başlap</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	—		
IrkB	—		
ETŞ MM	—		
TT II	—		
MTT	—		
ETŞ BM	+	“başta, öncelikle”	zarf
KP	—		
AYLening	+	“başta, öncelikle”	zarf
MaitrSengim	+	“başta, öncelikle”	zarf

Üçitig	—		
Totenbuch	+	“başta, öncelikle”	zarf
BTT III	+	“başta, öncelikle”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“başta, öncelikle”	zarf
Xvastvanift	—		
BT 13	+	“başta, öncelikle”	zarf
DLT	—		
KB	+	“başta, öncelikle”	zarf
AH	—		

Tablo 40: *Başlap* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelime “başlamak, öncülük etmek” anlamlı *başla-* fiil gövdesine *-p* zarf-fiil ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Erdal, 2004: 403). Bu oluşum biçimine göre kelimenin “başlayıp, başlayarak” anlamına gelip geçici zarf olması beklenir. Ancak kelime taranan metinlerde beklenen anlam ve işleviyle değil “başta, öncelikle” anlamıyla kalıcı zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimedeki semantik değişim “başlayıp, başlayarak” anlamından “başta, öncelikle” anlamına doğru olmuştur. Semantik değişimin ardından kelimede gerçekleşen diğer bir gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim *-p* zarf-fiil eki aracılığıyla ilk olarak fiilden geçici zarfa ardından kalıcı zarfa doğru olmuştur. Kelimede gerçekleşen bir başka gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. *Başla-* fiil gövdesine *-p* zarf-fiil ekinin kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimede karşılaşılan bir diğer gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. *Başla-* fiil gövdesi *-p* zarf-fiil ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir.

3.1.10. Fiil + -sIk Ekiyle Oluşan Zarflar

Bu grupta *togsık ~ tugsık* “doğu” ve *batsık* “batı” zarfları yer almaktadır. Bu grupta bulunan zarflar fiil köküne gelecek zaman eki ya da gelecek zaman sıfat-fiil eki olan -sIk ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Ancak bu zarflar çalışmanın veri havuzunu oluşturan metinler içerisinde sadece Türk runik harfli külliyatta tanıklandığı için çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır.

3.1.11. İsim ~ Sıfat + +DI İle Oluşan Zarflar

Bu grupta; *amtı, katıgtı, edgüti* zarfları bulunmaktadır. Bu zarflardan *katıgtı* sadece üç metinde (KT, IrkB, AYLening) az sayıda örnekte tanıklandığı için çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır. Bu grupta yer alan zarflar isim köküne +DI ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Erdal’a göre bu ek aslında “sıkıca, sürekli” anlamına gelen bir zarftan ekleşmiştir. Ek; *edgü tı, öküş tı, ulug tı, katıg tı, tı yavlak* gibi örneklerde görülmektedir. Son örnek ekin kelimenin önüne de gelebildiğini göstermektedir (Erdal, 2004: 330). Hamilton ekin anlama nitelik zarfı özelliği kazandıran enklitik edatı olduğunu, Sanskritçe *iti*’nin karşılığı ve *Toharca B*’de “bu şekilde, böylece” anlamına gelen *te*’den alınmış olabileceğini ya da Türkçede henüz bilinmeyen *ti*-diye bir fiilin zarf-fiilinde muhtemel bir ses düşmesinden kaynaklanabileceğini görüşünü dile getirmektedir (Hamilton’dan aktaran Korkut-Birkan, 1998: 258).

Amtı

Clauson kelimenin ilk bakışta **am* ismine +DI ekinin gelmesiyle oluşmuş bir zarf olarak görüldüğünü, bu anlamdaki izlerinin *amdı* şekliyle birlikte kullanıldığı kuzeydoğu lehçelerinden Şor, Halaç ve Tuvaca da görüldüğünü, Karahanlı Türkçesinde art ünlülü şekillere sahip olduğunu bazı Uygur metinlerinde /e/ ile telaffuz edildiğinin görüldüğünü belirtmektedir (Clauson, 1972: 156-157). Erdal kelimenin +DI ekiyle türetildiğini Güney Sibiry lehçelerinde yaşadığını ifade etmektedir (Erdal, 2004: 330).

Kelime Türk runik harfli külliyata ait *ill(i)g bod(u)n [(e)rt(i)m il(i)m (a)mtı k(a)nı k(e)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n* “Devlet sahibi (bir) halk (idim; devletim şimdi nerden? Kimin için ülkeler kazanıyorum?” (BK D 8), *amtı amrak oğlanım ança bilinler* “Şimdi sevgili çocuklarım! Öylece biliniz.” (IrkB 65) örneklerinde “şimdi” anlamıyla zaman zarfı işleviyle tanıklanmaktadır. Bu çevre metinlerinde kelimenin herhangi bir ek almış biçimiyle karşılaşılmamaktadır.

Kelime Türk Maniheizt çevre metinlerine ait *anuntumuz siziye/asra köñülin yüküngeli/alıñ amtı umug anag/ alkunuñ b[arça] yükinçin* “Alçak gönül ile toplanmak için sizin huzurunuzda toplandık/herkesin bu tâzimlerini şimdi kabul edin, ey ümidimiz, ey inancımız.” (ETŞ MM7 5-9) örneğinde *amtı* biçimiyle “şimdi” anlamında zaman zarfı işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *Siz meni yarlıkagay nomka tutgay dindar kılğay siz tip inçip amtıka tegi meniñ könlüm ornanmaz* “Siz beni çağırarak kaideye tabi tutacak dindar kılacaksınız deyip ancak şimdiye kadar benim gönlüm kanmaz.” (TT II 416 39-41) örneğinde *tegi* edatıyla birleşip öbek oluşturarak “şimdiye kadar” anlamıyla zaman zarfı olduğu görülmektedir.

Kelime Türk Budist çevresine ait *amtı muna bu yükünçüg arıg kut kolunçug anı birük kimler tudsar arıdur kılınçig* “Şimdi işte bu kulluk ve temiz niyaz, bunları kim tutarsa, o hareketini temizler.” (ETŞ BM 13F 169-170), *erkim tükemedi erksiz ıdur men amtı siz kataglanıñ birle barıñ barıñ* “Gücüm buna yetmedi ve istemeye istemeye gitmesine izin veriyorum. Şimdi siz gayret edin, onunla gidin.” (KP 27), *bulgulgug kişi etüzin bulmuşım yoksuz bolğay anın amtı türk yigit erken kayu erser bir nom bitig bititelim* “Bulunması güç insan vücuduna ulaşmam boşuna olacak; bundan dolayı *şimdi* gücümüz kuvvetimiz yerinde iken hangisi olursa olsun bir din kitabı yazdıralım” (MaitrSengim 1 I 14-18) örneğinde “şimdi” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Bu çevre metinlerine ait *amtıkiya ok tavrak bakup amrılıp* “Şu anda derhal gidip sükûnet bulup” (ETŞ BM 25 4), *amtıkiya yakuru yirde ödde belgülig bolmuş erür* “İşte şimdi yakın yer ve zamanda belirmiş”(MaitrSengim 7 I 16-17) +*kIyA* küçültme ekini alarak “şimdi” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

Kelime Türk Budist çevresi metinlerine ait *kitumati (kent) uluşka yagukrak amtıki biş yavlak ödteki tınlıglarıg.. amtıki.. uluşug bugün belgürtir* “Ketumati şehrine yakın şimdiki beş (kötü) zamandaki yaratıkları ürkütmek korkutmak için şimdiki...ülkeleri büyü ile zuhur ettirir.” (MaitrSengim 101 I 18-21) örneğinde +*kl* aitlik ekini alarak “şimdiki” anlamıyla sıfat işleviyle tanıklanmaktadır. Kelime bu çevre metinlerine ait *yme neñ ol ayıg kılıçnıñ amtıki teg yavlak tüşin uthısın bilmez ertim* “Ayrıca hiç o kötü amelin şimdiki gibi kötü neticesini karşılığını bilmezdim.” (AYLening 8-9 21-1) örneğinde *teg* edatıyla öbek oluşturarak “şimdiki gibi” anlamıyla sıfat işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

İlk İslâmî Türkçe metinlere ait *udır erdiñ erse tur aç emdi köz/eşitmediñ erse eşit mende söz* “Uyuyor idi isen şimdi kalk, gözünü aç; eşitmedin ise benim sözümü dinle.” (KB 83), *tulumlug bolup katındıñ kanıñ emdi yir suwar* “Şimdi silahla donatıldığın için sertleştirin. Eskisi gibi vergi ödemeye dön; yoksa kanın yeri sular.” (DLT 249/219), *eşit emdi kaç söz habib fazlındın* “Şimdi Peygamberin fazlından birkaç söz dinle.” (AH 21) örneklerinde kelime *emdi* biçimiyle “şimdi” anlamında zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Bu çevre metinlerinde kelimenin herhangi bir ek almış şekline ve zarf dışında başka işlevli bir örneği tespit edilememiştir. *Amtı ~ emdi* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Amtı ~ emdi</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+ ~ -	“şimdi”	zarf
İrkB	+ ~ -	“şimdi”	zarf
ETŞ MM	+ ~ -	“şimdi”	zarf
ETŞ BM	+ ~ -	“şimdi”, “şimdiki”	zarf, sıfat
TT II	+ ~ -	“şimdi”	zarf
MTT	+ ~ -	“şimdi”	zarf
KP	+ ~ -	“şimdi”	zarf

AYLening	+ ~ -	“şimdi”, “şimdiki”	zarf, sıfat
MaitrSengim	+ ~ -	“şimdi”, “şimdiki”	zarf, sıfat
Üçİtig	+ ~ -	“şimdi”, “şimdiki”	zarf, sıfat
BTT III	+ ~ -	“şimdi”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+ ~ -	“şimdi”, “şimdiki”	zarf, sıfat
Xvastvanift	+ ~ -	“şimdi”	zarf
Totenbuch	+ ~ +	“şimdi”	zarf
BT 13	+ ~	“şimdi”	zarf
DLT	- ~ +	“şimdi”	zarf
KB	- ~ +	“şimdi”	zarf
AH	- ~ +	“şimdi”	zarf

Tablo 41: *Amtı ~ emdi* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin kökü olduğu düşünülen **am* isim kökünün tanıklanamaması ve bu kökün anlamının tam olarak bilinmemesi nedeniyle kelimedeki gramerleşme karakteristiklerini izah etmek güçtür. Kelimeye gelen ekin Erdal (2004: 330)’ın belirttiği gibi “sıkıca, sürekli” anlamına gelen bir zarftan eklediği kabul edilirse kelimede çeşitli gramerleşme karakteristiklerinden bahsedilebilir. Bu karakteristiklerden ilki semantik kayıptır. *Amtı* kelimesinde Erdal (2004: 330)’ın bahsettiği “sıkıca, sürekli” anlamı görülmez. Bu nedenle zarfın ekleşme sürecinde semantik kayba uğramış olduğu söylenebilir. Kelimenin ekleşme sürecinde sentaktik ve fonetik kayba uğramış olması da muhtemeldir. Ancak elimizdeki veriler ışığında bu kayıpları belgelemek mümkün değildir. Kelimede gerçekleşen diğer gramerleşme

karakteristikleri kaynaşmadır. Zarf ekleştikten sonra **am* kelimesine kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur.

Edgüti

Clauson kelimenin *edgü* ismine +*DI* ekinin gelmesiyle oluşmuş zarf olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972: 53). Erdal kelimenin “iyi” anlamına gelen *edgü* kelimesine sıfattan zarf oluşturan +*DI* ekinin gelmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir (Erdal, 2004: 330).

Kelime Türk runik harfli külliyata ait *tokuz og(u)z b(e)gl(e)ri bod(u)nı bu s(a)b(i)m(i)n (e)dgüti (e)şid, k(a)t(i)gdı tıñla* “Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin:” (KT G 2), *yelme kargu edgüti urgıl* “Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyice yerleştir.” (Tun 34), *korkma edgüti* ötüñ ayınma *edgüti* yalvar “Korkma isteğini iyice ar et! Korkma iyice yalvar!” (İrkB 19) örneklerinde “iyice” anlamıyla zarf işleviyle tanıklanmaktadır.

Kelimenin Türk Maniheizt çevresine ait *yme korkmatın ermegürüp edgüti tüketi alkanmad(i)m(i)mız erser* “Ayrıca korkmadan ihmal edip iyice bütünüyle ünlenmedik ise” (Xvastvanift 206-220), *yme bacak olorup edgüti nomça töröçe bağamad(i)m(i)z erser* “Ayrıca oruç tutup iyice dine kaideye göre oruç tutmadık ise” (Xvastvanift 244-260) örneklerinde “iyice” anlamıyla zarf olduğu görülmektedir.

Kelime Türk Budist çevresine ait *sen anant edgüti işid koduru kolula* “Sen Ānanda, iyice işit, tam anla!” (MaitrSengim 22 I 5-6), *antag erser amtı s(e)n titrū tıñlagıl edgüti ögil sakıngıl* “Öyle ise şimdi sen dikkatle iyice düşün, taşın!” (AYLening 38 2--4), *tolp kamag tınl(i)glarka kōnisiñçe edgüti nomlasarlar* “Tüm bütün canlılara doğruca iyice öğütleseler” (AYLening 81, 20-22), *on türlüğ bu kut küsüşüg edgüti tıtalım* “Bu on türlü saadet arzusunu iyice tıtalım.” (ETŞ BM13A 56) örneklerinde “iyice” anlamıyla zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Bu çevre metinlerinde kelimenin başka işlevli örneği ve herhangi bir ek almış şekli tanıklanmamaktadır.

Kelimenin ilk İslâmî Türkçe metinlerde *edgü* şekliyle çok sayıda örneği bulunmakta ancak *edgüti* biçimine rastlanmamaktadır. *Edgüti* kelimesinin taranan

eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Edgüti</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“iyice”	zarf
İrkB	+	“iyice”	zarf
ETŞ MM	—		
ETŞ BM	+	“iyice”	zarf
TT II	-		
MTT	-		
KP	-		
AYLening	+	“iyice”	zarf
MaitrSengim	+	“iyice”	zarf
Üçİtig	-		
BTT III	-		
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“iyice”	zarf
Xvastvanift	+	“iyice”	zarf
Totenbuch	—		
BT 13	+	“iyice”	zarf
DLT	—		
KB	—		
AH	-		

Tablo 42: *Edgüti* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelime *edgü* isim köküne *+DI* ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Clauson, 1972: 53; Erdal, 2004: 330). Kelimenin *+DI* ekini almamış şekli eski Türk dili alanında

herhangi bir ek almadan geçici sıfat ve zarf olarak çeşitli ekleri alarak da isim işleviyle tanıklanmaktadır. Ancak kelime +*DI* ekini aldıktan sonra sadece kalıcı zarf olarak kullanılmakta başka türden bir sözcük olamamaktadır. Kelimeye gelen +*DI* ekinin anlam alanını ve türünü tespit etmek güçtür. Erdal bu ekin “sıkıca, sürekli” anlamına gelen bir zarftan eklediğini dile getirmektedir (Erdal, 2004: 330). Bu görüşün doğru olduğu benimsenirse kelimeye gelen ekte ve kelimeye çeşitli gramerleşme karakteristiklerinden bahsedilebilir. Kelimeye gelen ekte semantik, sentaktik ve fonetik kayıp, kategori değişimi gibi gramerleşme karakteristikleri gerçekleşmiş olmalıdır. Ancak eldeki veriler ışığında bu karakteristikleri izah etmek güçtür. *Edgüti* kelimesinde gerçekleşen gramerleşme karakteristikleri ise kategori değiştirme, kaynaşma ve donuklaşmadır. Kelimenin +*DI* eksiz biçimi çeşitli ekleri alarak isim olarak kullanılmasının yanında herhangi bir ek almadan geçici sıfat ve zarf işleviyle de kullanılmaktadır. Kelime +*DI* ekini aldıktan sonra ise daima kalıcı zarf olmakta başka işlevli örneğiyle tanıklanamamaktadır. Bu durumda kelimeye isimden geçici zarfa ve sığata ardından da kalıcı zarfa bir kategori değişimi gerçekleşmiş olmalıdır. +*DI* eki *edgü* isim köküne kaynaşmış ve onun kalıcı bir parçası gibi olmuştur. *Edgü* kelimesi +*DI* ekini aldıktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış ve herhangi bir çekim ve yapım eki alamaz duruma gelmiştir.

3.2.2. Herhangi Bir Ek Almayıp Semantik Değişimle Zarf Olan Sözcükler

Bu grupta *idi* “tümüyle, bütünüyle, fazla, çok, hiç, asla”; *ney* “hiç” zarfları yer almaktadır. Bu zarfların oluşumlarıyla ilgili çeşitli görüşler ortaya konulmasına rağmen morfolojik yapıları tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Söz konusu görüşler dikkate alınmakla birlikte bu zarfların herhangi bir morfolojik unsur almadan semantik başkalaşma ve kategori değişimi geçirerek zarf oldukları ihtimali de göz önüne alındığı için *idi* ve *ney* zarflar çalışmanın bu kısmında incelenecektir.

İdi

Gabain *ıdı* şeklinde okuduğu sözcüğün hem fiiller hem de fiil olmayan sözcükler ile birlikte olumsuzluk sözcüğü olarak kullanıldığını, sözcüğün *ıd-*

“schicken (göndermek)” fiiline eklenmiş *-I* zarf-fiil ekiyle ortaya çıkmış olabileceğini belirtmektedir (Gabain, 1935: 22).

Clauson iki ayrı *idi* kelimesi tasarlamaktadır. Bunlardan ilkinin öncelikli olarak “sahip, efendi” anlamına geldiğini daha sonra İslâmî metinlerde “Tanrı” anlamını kazandığını belirtmektedir. Araştırmacı *ige/iye/i-e* kelimesinin de *idi* kelimesiyle eş anlamlı olduğunu bu kelimenin büyük ihtimalle *idi* kelimesinin ikincil bir biçimi olduğunu, kelimenin sonunda sıra dışı bir ünlü değişiminin gerçekleşmiş gibi görüldüğünü ifade etmektedir. Clauson’un tasarladığı ikinci *idi* kelimesinin başlangıçta “hiç, asla” anlamına geldiğini olumsuz fiilleri ve ifadeleri pekiştiren zarf olarak kullanıldığını daha sonra “çok, fazla” anlamıyla sıfatları da nitelediğini söylemektedir (Clauson, 1972: 41).

Tekin *idi* sözcüğünün, tarihsel ve modern Türk dili alanlarında tanıklanan ve olumsuzluk ifade eden *eng* “yok, değil”, *ep* (*ep bu ep ol* “ne bu ne o”) ve Kırgız Türkçesindeki *elek* “henüz olmadı” gibi sözcüklerin de kökeni olduğunu düşündüğü Tunguzcadaki *e-* olumsuzluk fiilinden geldiğini iddia etmiştir (*e-di > edi > idi*) (Tekin, 2003b: 252).

Erdal, *idi* sözcüğünün, eski Türk dili alanında olumsuzluğun bütün şekillerini kuvvetlendiren bir sözcük olduğunu da belirtmekte, Gabain’in *idi* sözcüğünün kökeninin *ıd-* fiili olabileceğine dair görüşünü, sözcüklerin kalınlık-incelik bakımından farklı */d/* ile yazılmış olmasından dolayı kabul etmemektedir (Erdal, 2004: 345-346).

Ağca bugüne kadar biri “sahip, Tanrı”, diğeri de “tümüyle; hiç, asla” anlamları ile farklı madde başlarında farklı sözcüklermiş gibi değerlendirilen *idi* sözcüğünün, esasında zaman içerisinde anlam ve fonksiyon çeşitlenmesine uğramış tek bir sözcük olabileceğini *idi* sözcüğünün muhtemelen “*sahip, efendi*” → “*Tanrı*” → “*hepsi, tamamıyla, bütünüyle*” → “*asla, hiç*” şeklinde anlam bilimsel evreler geçirdiğini ifade etmektedir (Ağca, 2013a: 76).

İdi kelimesi Türk runik harfli külliyata ait *(e)çüm(i)z (a)pam(ı)z tutm(ı)ş yir sub idis(i)z bolm(a)zun tiy(i)n (a)z bod(u)n(u)g it(i)p y(a)r[(a)t(ı)p ...]* “Atalarımızın

vatanlaştırdığı yeryüzü sahipsiz olmasın diye Az halkını düzenleyip ...” (KT D 19), *kögm(e)n yir sub id(i)s(i)z k(a)m(a)zun tiy(i)n (a)z kırk(i)z bod(u)n(u)g <it(i)p> y(a)r(a)t[(i)p k(e)lt(i)m(i)z süñ(ü)şd(ü)m(i)z]* “Kögm en ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık.” (KT D 20) örneklerinde +sXz yokluk ekini alarak “sahipsiz” anlamıyla geçici zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Aslında kelime burada “sahip” anlamında isim olup +sXz eki aracılığıyla geçici zarfa dönüşmüştür. Kelime bu çevre metinlerinde ait *semiz at agzı katıg boltı idisi umaz ter* “Semiz atın ağzı sertleşti. Sahibi (onu iyileştirmek için hiçbir şey) yapamıyor.” (IB 65) örneğinde +(s)I iyelik ekini alarak “sahip” anlamıyla isim işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Türk runik harfli külliyata ait *(e)kin (a)ra idi oks(u)z kök türük <iti> (a)nça ol(u)rur (e)rm(i)ş* “İkisi arasındaki tümüyle teşkilatsız olan Kök Türkleri düzenleyerek öylece hükümlanlık sürermiş.” (KT D 2-3; BK D 4); *ötük(e)n yışda yig idi yok (e)rm(i)ş, il tutsık yir ötük(e)n yış (e)rm(i)ş* “Ötüken ormanlarından daha iyisi asla yokmuş, yurt edinilecek yer Ötüken ormanları imiş.” (KT G 4); *(e)kin ara idi oksuz köök türük <iti> ança olurur ermiş* “İkisi arasında tümüyle teşkilatsız (bir hâlde olan) Kök Türkler (orada) öylece ikâmet ederlermiş.” (KT D 2-3); *türk sir bod(u)n y(e)rinte idi yor(i)m(a)zun* “Türk Sir milleti(nin) ülkesinde asla yaşamamasın.” (Ton. 11); *ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n k(a)zg(a)nm(a)s(a)r yok (e)rti (e)rs(e)r b(e)n öz(ü)m bilge tonyukuk k(a)zg(a)nm(a)s(a)r b(e)n yok (e)rt(i)m (e)rs(e)r k(a)pg(a)n k(a)g(a)n türük sir bod(u)n y(e)rinte bod y(e)me bod(u)n y(e)me kişi yme idi yok (e)rt(e)çi (e)rti* “İlteriş Kağan kazanmasa (idi), (o) olmasaydı, ben kendim kazanmasaydım, ben olmasaydım, Kapgan Kağan, Türk Sir milleti(nin) ülkesinde boy da millet de insan da asla olmayacaktı.” (Ton.II K 1-2) örneklerinde yokluk ve olumsuzluk işaretleyicilerini pekiştiren “tümüyle, tamamen; asla, hiç” anlamlarıyla kalıcı zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

Kelimenin Türk Maniheizt çevresi metinlerine ait *kam(a)g bodun idi küçlüg erdemlig sakınurlar* “Bütün millet, bütünüyle güçlü (ve) erdemli (bir şekilde) düşünür.” (Wettkampf 50-51) örneğinde “pek, bütünüyle” anlamıyla herhangi bir olumsuzluk işaretleyicisi almamış fiili niteleyen kalıcı zarf olduğu görülmektedir. Kelime bu çevre metinlerine ait *inçip amtıkategi men(i)ñ köñülüm neñ ornanmaz yirtinçü yir suvda ev bark içinte ereyin tip idi s(e)vmez m(e)n* “Şöyle ki şimdiye

kadar benim gönlüm asla istikrar bulmaz, yeryüzünde (ve) evde olayım deyip hiç sevmem.” (TT II 416 40-42) örneğinde “hiç, asla” anlamıyla olumsuzluk işaretleyicisi taşıyan fiili niteleyen kalıcı zarf olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime Türk Maniheizm çevresi metinlerine ait *yme ilenmekim et'öz meñisi b(e)gedmek(i)m erklen[mekim] közünte idi uçuz yinik boltı* “Ayrıca bağlanmam, varlık sevinciyle güçlenmem gözümde çok hafif kaldı.” (TT II 416 42-44) örneğinde olumsuzlaştırılmamış olan; ancak anlam bilimi açısından olumsuz olan sözcüklerle ya da söz öbekleriyle kullanılmaktadır.

İdi kelimesi Türk Budist çevresi metinlerine ait *eşidü y(a)rılıkasun içime kim meniñ bo et'özümün isirkegüm idi kelmez* “Ağabeyim işitsin ki bu vücudumu asla korumak istemem.” (AYLening 609, 1); *bir yme tınl(ı)g idi emgeklig tolgaklig bolmasunlar :: kamağ kişili t(e)ñrilike küsegülük körügsegülük bolsunlar* “Hepsini en üstün iyiye, sevince ulaştıracak olayım. Ayrıca canlılar asla sıkıntılı olmasınlar. Bütün insanlar ve Tanrılar için arzulanacak, görmek istenecek olsunlar.” (AYLening 118 18-21) örneklerinde “hiç, asla” anlamıyla olumsuzluk işaretleyicisi taşıyan bitimli fiilleri niteleyen kalıcı zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelime Bu çevre metinlerine ait *burkanlar idi öçmez alkınmaz köni nomı yme neñ yokadmaz artamaz* “Budalar asla sönmeyen tükenmeyen doğru öğretiyi de hiç yok etmezler.” (AYLening 34j 5-6), *isig öz alımçılarımınñ yavlak köngülleri şeşilsün tip tiyü ünümin idi üzmedin kıkıra bartım* “Sıcak ruhumu alacak olanların kötü gönülleri çözülsün diye söyleyerek hiç aralıksız güldüm.” (AYLening 12 6-9); *tigin yıglamışka tegreki begler açarılar kim erser idi yıglamaglı ıkılamaglı bolmadı* “Prens ağladığı zaman etraftaki beyler ve hocalar, her kim var ise asla ağlamadılar.” (Xuan VII 1213-1216) örneklerinde “hiç, asla” anlamıyla zarf-fiil ve sıfat-fiil ekli bitimli olmayan fiillerdeki olumsuzluk ifadelerini pekiştiren kalıcı zarf olduğu görülmektedir. Kelime bu çevre metinlerine ait *meniñ idi korkınçım ayınçım yok* “Benim asla korkum yok.” (AYLening 609 7-8) örneğinde isim cümlesini pekiştirmektedir.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *bu barça idim fazlı erdi kamug/agırladı men teg tapugsuz kulug* “Bütün bunların hepsi rabbimin fazlı ve keremi idi, benim gibi asi bir kula değer verdi.” (KB 389), *közin kökke tıkti ayur ay idim/seniñde adın men idi bilmedim* “Gözünü göğe dikti ve ey rabbim ben senden

başka bir Tanrı tanımadım dedi.” (KB 1151) örneklerinde “Tanrı, Rab” anlamıyla isim olarak tanıklanmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *biliglig bilig birdi tilke bışığ / aya til idisi küdezgil başığ* “Bilgili dil için özlü bir söz söyledi; ey dil sahibi, başını gözet.” (KB 168) örneğinde “sahip” anlamıyla isim olduğu görülmektedir. Kelime “sahip, Tanrı, Rab” anlamıyla isim işlevliken *idim, idike, idimni, idimke, idimdin, idiñ, idilerin* gibi çekim ekli pek çok örneğiyle karşılaşılmaktadır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *mini emgetür til idi ök telim / başım kesmesüni keseyin tilim* “Bana dilim pek çok eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler de ben başımı keseyim.” (KB 166) ; *idi ters bolur kör bilişmez kişi / kalın yat ara kirse yalnız başı* “Yalnız başına yabancı bir kalabalık arasına giren ve tanıdığı olmayan insanın hali çok fena olur.” (KB 491) örneklerinde “çok, pek” anlamıyla zarf işleviyle karşılaşılmaktadır. Kelimenin bu çevre metinlerine ait *kamug barça muñlug törütülmişi / muñı yok idi bir añar yok işi* “Bütün bu yaratılmış olanlar ona muhtaçtır; (Onun) asla ihtiyacı yok(tur), sadece / yalnızca (onun) eşi yok(tur).” (KB 5) örneğinde “hiç, asla” anlamıyla zarf olduğu söylenebilir. Bu çevre metinlerinde kelimenin “bütünüyle, tümüyle, hiç, asla” gibi anlamlı örneklerine pek rastlanmamaktadır. Bu çevre metinlerinde kelimenin “hiç, asla” anlamı Farsçadan kopyalanan hiç sözcüğüyle karşılanmaktadır. *İdi* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>İdi</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“sahip”, “hiç, asla, bütünüyle, tamamıyla”	isim, zarf
İrkB	+	“sahip”	isim
ETŞ MM	—		
ETŞ BM	—		
TT II	+	“çok, bütünüyle, hiç, asla”	zarf

MTT	–		
KP	+	“hiç, asla”	zarf
AYLening	+	“sahip”, “hiç, asla”	isim, zarf
MaitrSengim	–		
Üçİtig	–		
BTT III	+	“hiç, asla”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“hiç, asla”	zarf
Xvastvanift	–		
Totenbuch	–		
BT 13	+	“hiç, asla”	zarf
DLT	+	“sahip, Tanrı”	isim
KB	+	“sahip, Tanrı, Rab”, “çok, pek, hiç, asla”	isim, zarf
AH	+	“sahip, Tanrı”	isim

Tablo 43: *İdi* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin etimolojisinin şeffaf olmaması kelimedeki gramerleşme hususiyetlerinin izahını da güçleştirmektedir. Burada kelimedeki gramerleşme hususiyetleri çeşitli varsayımlarla izah edilmeye çalışılacaktır. Kelimenin Gabain’in belirttiği gibi *ıd-* “schicken (göndermek)” fiiline eklenmiş *-I* zarf-fiil ekiyle ortaya çıkmış olduğu kabul edilirse “göndererek” anlamıyla geçici zarf olması beklenir. Ancak kelime taranan metinlerde beklenen anlam ve işleviyle tanıklanamamaktadır. Bu durumda kelimede “göndererek” anlamından “sahip, Tanrı, hiç, asla, bütünüyle” anlamına gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimede semantik değişimin ardından gerçekleşen ikinci gramerleşme karakteristiği

kategori değişimidir. Bu değişim *-I* zarf-fiil eki aracılığıyla ilk olarak fiilden geçici zarfa ardından da isme ve kalıcı zarfa doğru olmuştur. Bu gramerleşme karakteristiklerinin dışında kelimedeki gerçekleşen bir başka gramerleşme karakteristiği kaynaşmadır. *-I* ünlü zarf-fiil ekinin *ıd-* fiil köküne kaynaşması onun kalıcı bir parçası gibi olması söz konusudur. Kelimedeki karşılaştığımız bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşmadır. *Id-* fiil kökü *-I* zarf-fiil ekini aldıktan sonra özellikle zarf işlevliken morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Buna karşın kelime isim işlevliken herhangi bir morfolojik donuklaşmadan bahsetmek mümkün değildir. Taranan metinlerde *idim*, *idisi*, *idileri* gibi kelimenin çeşitli ekleri almış isim işlevli pek çok örneğini görmek mümkündür.

Kelimenin herhangi bir morfolojik unsur almadan semantik başkalaşma ve kategori değişimiyle gramerleştiği kabul edilirse kelimedeki şu gramerleşme karakteristiklerinden bahsetmek mümkün olur. Kelime Türk runik harfli metinlerde “sahip” anlamında isim işlevinin yanında “hiç, asla, tamamıyla, bütünüyle” anlamıyla zarf işleviyle de tanıklanmaktadır. Bu durumda kelimenin ilk ya da eski kategorisi “sahip” anlamlı isim olmalıdır. Alan literatüründe zarfların isim ve fiillerden çeşitli dönüşümlerle oluştuğu görüşü de bu düşüncüyü destekler niteliktedir (Lehman, 2008). Buna göre kelimedeki “sahip” anlamından “hiç, asla, bütünüyle, tamamıyla, çok, pek” anlamlarına gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişim gerçekleşmiş olmalıdır. Kelimenin Türk dilinin en erken tarihli metinleri olan Türk runik harfli külliyatta hem “sahip” hem de “hiç, asla, tamamıyla, bütünüyle” anlamlarıyla tanıklanması kelimedeki samantik değişimin bu dönemden önce gerçekleşmiş olabileceğine işaret edebilir. Semantik değişimin ardından kelimedeki gerçekleşen ikinci gramerleşme karakteristiği kategori değişimidir. Bu değişim isimden zarfa doğru olmuştur. Kelimenin aynı metinde hem isim hem de zarf olarak bir arada kullanılması ilk bakışta bir çelişki gibi görülse de bu çelişki gramerleşme teorisinin aynı anda var olma ilkesiyle giderilmektedir. Bu ilkeye göre bir birimin gramerleşmiş biçimiyle gramerleşmemiş şekli ya da gramerleşmemiş şekliyle daha az gramerleşmiş hâli dilin aynı döneminde bir arada kullanılabilmektedir. Bir başka ifadeyle gramerleşmemiş şekli olan “sahip” anlamlı isim şekliyle gramerleşmiş şekli

olan “hiç, asla, tamamıyla, bütünüyle” anlamlı zarf biçimi dilin aynı döneminde bir arada yaşayabilmektedir. Kelime isimden zarfa geçtiğinde bir başka gramerleşme karakteristiği donuklaşma gerçekleşmiştir. Kelime zarf işlevliken morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Kelime Türk runik harfli metinlerde hem “hiç asla” hem de “bütünüyle, tamamıyla” anlamıyla olumsuzluk işaretleyicisi taşıyan fiilleri niteleyebilirken daha sonraki metinlerde “hiç, asla” anlamıyla sadece olumsuzluk işaretleyicili fiilleri “tamamıyla, bütünüyle” anlamıyla da yalnız olumsuzluk işaretleyicisi ve anlamı taşımayan fiilleri nitelemiş hatta “tamamıyla, bütünüyle” anlamıyla pek kullanılmamıştır.

Neη

Clauson kelimenin “hiç asla” anlamıyla zarflık, “şey, mal, eşya” anlamıyla isim olduğunu, her iki anlamın da *ne* sözcüğünün çeşitli anlamları arasında bulunduğunu, bu durumun kelimenin *ne* sözcüğünden türediğini varsaymanın makul görüldüğünü belirtmektedir (Clauson, 1972: 778). Hamilton kelimenin *ne* + *eη* birleşmesinden oluştuğunu “herhangi bir şey, azıcık bir şey” (olumsuz anlamda) “hiçbir şey, hiç” anlamına geldiğini ifade etmektedir (Hamilton’dan aktaran Korkut-Birkan, 1998: 206). Erdal, Bang’ın kelimenin “şey” anlamlı şeklinin aslında “ne” anlamına gelip belirsiz kullanımda “herhangi bir şey” anlamını da ifade eden eski bir *ne* ilgi halinden geldiğini ifade ettiğini *neη* ile *ne* biçiminin bağlantılı olabileceğini belirtmektedir (Erdal, 2004: 213-346).

Kelime Türk runik harfli külliyata ait *ol y(e)rg(e)rü b(a)rs(a)r tür(ü)k bod(u)n, ölt(e)çi s(e)n ötü(k)e n yir ol(u)r(u)p (a)rk(i)ş tirk(i)ş ı(a)r n(e)η buη(u)g yok*” O yere doğru gidersen, Türk halkı öleceksin. Ötüken topraklarında yaşayıp (sağa-sola) kervanlar gönderirsen hiç sıkıntıya düşmeyeceksin.” (KT G 8), *n(e)η yils(i)g bod(u)nka ol(u)rm(a)d(i)m* “(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım.” (KT D 26) örneklerinde “hiç” anlamıyla kalıcı zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Bu çevre metinlerine ait *türük [bod(u)n ti]r(i)p il tuts(i)k(i)η(i)n bunta urt(u)m y(a)η(i)l(i)p öls(i)k(i)η(i)n y(e)me bunta urt(u)m n(e)η n(e)η s(a)b(i)m (e)rs(e)r b(e)ηgü t(a)şka urt(u)m* “Türk halkını derleyip ülke kuracağınızı buraya kazıdım, hata edip öleceğinizi de buraya kazıdım. Söyleyecek ne sözüm varsa bengü taş kazıdım.” (KT G 10-11, BK K 8) örneğinde kelimenin

anlamını ve işlevini tam olarak tespit etmek güçtür. Kelimenin bu dönem “eşya, nesne, şey” gibi anlamlarına rastlanmamaktadır.

Kelime Türk Maniheizt çevresine ait *teñri mojak eşidgey neñ toplamagay yme sewmegey* “Güçlü papaz işitecek hiç toplamayacak ve sevmeyecek.” (TT II 414 26-27), *inçip amtıkategi meniñ köngülüm neñ ornanmaz yirtünçü yir suwda ew bark içinte ereyin tip idi sewmez men tip* “ancak şimdiye kadar gönlüm hiç inanmaz dünya yer su ev bark içinde bulunayım deyip asla sevmem deyip” (TT II 416 40-42) örneklerinde “hiç” anlamıyla kalıcı zarf işleviyle karşımıza çıkmaktadır.

Kelime Türk Budist çevresine ait *ol ödün kañı kan bu ötüg sav eşidip neñ kiginç berü umadı ertinü buşuşlug boltı ötrü oğlu teginke inçe tep yarlıgkadı* “O anda babası han bu rica sözlerini işitince hiç cevap vermedi, son derece üzüldü daha sonra oğlu prensi şöyle dedi.” (KP 15), *men kaçan neñ ezük sözlemeçi men* “Ben hiç yalan söylemem.” (MaitrSengim 11 I 11-12), *açmak suvsamak emgekimiz kaçanıñ neñ sönmez yig bolgay erti* “Açlık ve susuzluk ızdırabımız hiçbir zaman dinmez, daha da artacak.” (MaitrSengim 110 II 6-8) örneğinde “hiç” anlamıyla kalıcı zarf işleviyle tanıklanmaktadır. Kelimenin bu dönem metinlerinde “şey, eşya, nesne” gibi anlamlarına rastlanmamıştır.

Kelime ilk İslâmî Türkçe metinlere ait *kalı sewmez öz kör bu dünyâ neñin/tü ni‘met talu tüz kılınçın yañın* “Bu dünya malını, türlü nimetlerini, güzel yüzlülerin naz ve işvelerin insan nasıl sevmez.” (KB 6151), *bir neñ birke ulaşdı* “Bir nesne diğerine ulaştı.” (DLT 104/95), *köp köp neñ* “sık ve dolaşık olan şey” (DLT 160/140) örneklerinin ilkinde “eşya, mal”, ikincisinde “nesne”, üçüncüsünde “şey” anlamıyla isim işleviyle tanıklanmaktadır. Bu çevre metinlerinde kelimenin *neñi, neñig, neñin, neñke, neñler, neñni neñsin-* gibi çekim ve yapım ekinli örnekleri bulunmaktadır. Bu çevre metinlerinde kelimenin “hiç” anlamlı zarf işlevli örneği tanıklanamamaktadır. *Neñ* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmadığını, tanıklanıyorsa anlamlarını ve işlevlerini şöyle göstermek mümkündür.

Metin	<i>Neŋ</i>	Anlamı	Görevi/Görevleri
KT, BK, Ton., KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.	+	“hiç”	zarf
İrkB	—		
ETŞ MM	—		
ETŞ BM	—		
TT II	+	“hiç”	zarf
MTT	+	“metin eksik olduğu için anlamı tespit edilemiyor”	“metin eksik olduğu için işlevi tespit edilemiyor”
KP	+	“hiç”	zarf
AYLening	+	“hiç”	zarf
MaitrSengim	+	“hiç”	zarf
Üçİtig	+	“hiç”	zarf
BTT III	+	“hiç”	zarf
Xuan III, Xuan VII, Xuan VIII	+	“hiç”	zarf
Xvastvanift	—		
Totenbuch	—		
BT 13	+	“hiç”	zarf
DLT	+	“nesne, şey, mal”	isim
KB	+	“nesne, şey, mal”	isim
AH	+	“nesne, şey, mal”	isim

Tablo 44: *Neŋ* kelimesinin taranan eski Türk dili metinlerinde tanıklanıp tanıklanmama durumu, tanıklanıyorsa anlamları ve işlevleri

Kelimede Görülen Gramerleşme Karakteristikleri

Kelimenin morfolojisinin şeffaf olmaması kelimedeki gramerleşme hususiyetlerinin izahını da güçleştirmektedir. Burada kelimenin herhangi bir morfolojik unsur almadan semantik başkalaşma ve kategori değişimiyle gramerleştiği varsayılarak kelimedeki çeşitli gramerleşme hususiyetleri izah edilmeye çalışılacaktır. Gramerleşme sözcüksel bir unsurdan gramatikal bir birime doğru gerçekleşmektedir. Buna göre kelimenin sözcüksel biçimi “mal, nesne, şey” anlamına gelen şeklidir. Ancak bu şekil Türk dilinin en erken tarihli metinlerinden olan Türk runik harfli külliyatta değil daha geç tarihli ilk İslâmî Türkçe metinlerde tanıklanmaktadır. Bu veri akla iki ihtimali getirmektedir. İlk ihtimal kelimenin olması gereken şekli Türk runik harfli metinlerin söz varlığının sınırlı olmasından dolayı o dönemde kullanılmasına rağmen yazıtlara yansımamış olabileceğidir. Bu ihtimalin gerçekleştiği kabul edilirse kelimede gramerleşmenin ilk aşaması olan “nesne, eşya, şey” anlamından “hiç” anlamına semantik değişim gerçekleştiği söylenebilir. Kelimede semantik değişimin ardından isimden zarfa bir kategori değişimi de gerçekleşmiş olmalıdır. Kelime kategori değiştirip zarf olduktan sonra morfolojik olarak donuklaşmış herhangi bir ek alamaz duruma gelmiştir. Veriyle ilgili ikinci ihtimal kelimenin “hiç” anlamından “nesne, şey, mal” anlamına semantik değişimin zarftan isim yönünde de kategori değişiminin gerçekleşmiş olabileceğidir. Bu durum literatürde gramersizleşme (antigrammaticalization) olarak adlandırılmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada; ilk olarak sözcükselleşme ve gramerleşme teorileri betimlenmiş, bu teoriler bağlamında eski Türk dili alanında *asra, inaru, içgerü, içre, ilgerü, kisre, öñre, taşgaru, yokaru, kin, barça, anca ~ inçe, başlayu, ikile ~ ikileyü, birdem ~ bitem, birdemleti, birdemlig, yindem ~ yintem, örü, udu, basa, kata, oza, üze, yana ~ yene ~ yine, kodı, takı, arıtı, tüketi, uzatı, akuru ~ akru, bütürü ~ bütürü, keñürü, ötrü ~ ötürü, turkaru, yagru ~ yaguru ~ yakru, yaşuru ~ yaşru, aşnu, ertinü, yanturu ~ yantru ~ yanduru ~ yandru, tutçı ~ tuçı ~ tutşı ~ tutaşı, kop, başlap, amtı, edgüti, idi, neñ* zarfları incelenmiştir. Çalışmanın başlangıç aşamasında bu zarfların sözcükselleşme teorisiyle mi, yoksa gramerleşme teorisiyle mi açıklanabileceği konusunda ikileme düşülmüş, aynı ikilemin alan literatüründe de yaşandığı görülmüştür. Bu ikilemin sebebinin zarfların gramatikal kategoriye mi, yoksa sözcüksel kategoriye mi dahil edileceği belirsizliğinden kaynaklandığı anlaşılmış, konuyla ilgili literatür, sözcükselleşme, gramerleşme teorileri etraflıca araştırıldıktan sonra zarfların özellikle de bu çalışmada incelenen kalıcı zarfların gramatikal kategoriye yakın olduğu bu nedenle de oluşumlarının gramerleşme teorisiyle açıklanabileceği kanaatine varılmış, söz konusu zarflar gramerleşme teorisi bağlamında incelenmiş ve aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

Eski Türk dili alanında *örü, udu, basa, kata, oza, yana ~ yene ~ yine, kodı, takı, arıtı, tüketi, uzatı, akuru ~ akru, bütürü ~ bütürü, keñürü, ötrü ~ ötürü, turkaru, yagru ~ yaguru ~ yakru, yaşuru ~ yaşru, aşnu, ertinü, yanturu ~ yantru ~ yanduru ~ yandru, tutçı ~ tuçı ~ tutşı ~ tutaşı, kop, başlap* gibi kimi zarfların fiil türünden sözcüklere çeşitli fiil çekim eklerinin getirilmesiyle semantik değişim, kategori değişimi, fonetik erozyon gibi gramerleşme süreçlerinden geçerek gramerleştiği, kaynaşma, donuklaşma gibi gramerleşme karakteristiklerini yansıttıkları görülmüştür. Bu zarfların bazılarının Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde kalıcı zarf olduğu görülürken bazılarının erken tarihli metinlerde geçici zarf olup daha sonraki metinlerde kalıcı zarfa dönüştüğü görülmüştür.

Eski Türk dili alanında *asra*, *ınaru*, *içgerü*, *içre*, *ilgerü*, *kisre*, *öñre*, *taşgaru*, *yokaru*, *kin*, *barça*, *anca* ~ *inçe*, *başlayu*, *ikile* ~ *ikileyü* gibi kimi zarfların ise isim türünden sözcüklere çeşitli isim çekim eklerinin eklenmesiyle semantik değişim, kategori değişimi, fonetik erozyon gibi gramerleşme süreçlerinden geçerek gramerleştiği kaynaşma, donuklaşma, sentaktik kayıp gibi gramerleşme karakteristiklerini yansıttıkları söylenebilir.

Birdem ~ *birtem*, *birdemleti*, *birdemlig*, *yindem* ~ *yintem*, *edgüti*, *amtu* gibi kimi zarfların isim türünden sözcüklere çeşitli isim yapım eklerinin eklenmesiyle gramerleştiği bu zarfların da semantik değişim, kategori değişimi, kaynaşma, donuklaşma gibi gramerleşme karakteristiklerini yansıttıkları söylenebilir.

Eski Türk dili alanında *nen* ve *idi* gibi zarfların ise isim türünden kimi kelimelerin herhangi bir ek almadan sıfır dönüşüm olarak adlandırılan hadise neticesinde gramerleştiği semantik değişim ve kategori değişimi, donuklaşma gibi gramerleşme karakteristiklerini yansıttığı söylenebilir.

Çalışmada incelenen bütün zarflarda gramerleşmenin ilk aşaması olan semantik değişimin ve gramerleşme karakteristiği olan kategori değişimi ve kaynaşmanın gerçekleştiği tespit edilmiştir. Kategori değişimi kimi zarflarda metinler vasıtasıyla takip edilebilmiş, kimi zarflara ise bu değişim metinler aracılığıyla izlenememiş kelimenin Türk dilinin en erken tarihli metinleri olan Türk runik harfli külliyatta zarf olduğu görülmüştür. *Asra*, *kisre*, *yokaru*, *kin*, *üze*, *yana* ~ *yene* ~ *yine*, *kodı*, *ötrü* ~ *ötürü* gibi bazı zarflarda birden fazla kategori değişiminin gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu değişim ilk olarak fiilden ya da isimden zarfa ardından da edata bazen de edattan bağlaca doğru olmuştur. Birden fazla kategori değişimi gerçekleşen zarflarda gramerleşme karakteristiklerinden olan semantik ve sentaktik kayıp ve birleşme de gerçekleşmiştir. Bu zarfların edat biçimlerinin gramerleşme dereceleri zarf şekillerine göre daha ileri derecededir.

Pek çok zarfın gramerleşme karakteristiklerinden olan donuklaşmayı yansıttığı görülmesine rağmen kimi zarflarda bu karakteristiğin beklenen düzeyde gerçekleşmediği tespit edilmiştir.

Gramerleşmenin son aşaması olan fonetik erozyonun *naru*, *ilgerü*, *akru*, *bütrü*, *tuçı* gibi az sayıda zarfta gerçekleştiği pek çok zarfta ise gerçekleşmediği görülmüştür. Belki de Türk dilinin daha sonraki dönemlerinde bu zarflar da fonetik erozyona uğramış hatta ekleşmiş olabilir. Bunu konuyla ilgili yapılacak başka çalışmalar gösterecektir.

İçre, *kisre*, *üze*, *takı*, *aşnu*, *kop* gibi bazı zarfların serbest bir dağılım sergilediği bir başka ifadeyle cümlenin çeşitli yerlerinde bulunabildiği *tüketi*, *yaşuru* ~ *yaşru*, *ertinü*, *ınaru* gibi zarfların ise sınırlı bir dağılım sergilediği diğer bir ifadeyle sadece fiilden önce bulunduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Adalı, Oya (1978). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ağca, Ferruh (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Ağca, Ferruh (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Dil Araştırmaları 2, Ankara.

Ağca, Ferruh (2013a). “Eski Türkçe Metinlerde Anlamsal ve Fonksiyonel Olarak idi ve ige/iye/ie Sözcükleri Üzerine”, *Belâk Bitig, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, ss. 65-79.

Ağca, Ferruh (2013b). “Budist Türk Çevresi Metinlerinde Bir Gramerleşme Örneği Olarak arıtı Sözcüğü”, *Bengü Bitig, Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Türkbilig Yayınları, Ankara, ss. 63-74.

Aksan, Doğan (2000). *Her Yönüyle Dil – Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Aksan, Doğan (2006). *Anlambilim [Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi]*, Engin Yayınları, Ankara.

Aksan, Doğan, Neşe Atabay; İbrahim Kutluk; Sevgi Özel (1983). *Sözcük Türleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Alexiadou, A. (1997). *Adverb Placement: A Case Study in Antisymmetric Syntax*, John Benjamins Publishing, Amsterdam/Philadelphia.

Banguoğlu, Tahsin (1974). *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Benveniste, Emile 1971 [1958]. “Subjectivity in language”, *In Problems in general linguistics*, University of Miami Press, Florida, ss. 223-230.

Berry, J., Andrew (2011). *Diachronic Adverbial Morphosyntax: A Minimalist Study of Lexicalization and Grammaticalization*, Arizona State University (Unpublished Phd Dissertation).

Bilgegil, Kaya (1984). *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Bozkurt, Fuat (1995). *Türkiye Türkçesi*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Brinton & Traugott, (2005). *Lexicalization and Language Change*, Cambridge University Press.

Broschart, Jürgen (1997). "Why Tongan does it Differently: Categorical Distinctions in a Language without Nouns and Verbs", *Linguistic Typology I*, ss. 123–165.

Bruyn, Adrienne (1996). "On identifying instances of grammaticalization in Creole languages", *Changing meanings, changing functions. Papers relating to grammaticalization in contact languages*, In P. Baker & A. Sylea (Eds.), University of Westminster Press, London, ss. 29-46.

Bussmann, Hadumod (1996). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, (trans. and eds.) Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi, Routledge, London and New York.

Bybee, Joan L. (1985). *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*, John Benjamins, Amsterdam and Philadelphia.

Bybee, Joan L., Revere Perkins, and William Pagliuca (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*, University of Chicago Press, Chicago.

Bybee and Hopper, P. J. (eds.) (2001). *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure* (Typological Studies in Language, 45), John Benjamins, Amsterdam and Philadelphia.

Bybee, Joan L. (2003). *Mechanisms of Change in Grammaticization: the Role of Frequency*. The handbook of historical linguistics, ed. by Brian D. Joseph and Richard D. Janda, Oxford: Blackwell ss 602-623.

Carnie, A. (2006). *Syntax: A Generative Introduction*, Blackwell Publishing, Malden.

Cinque, G. (1999). *Adverbs and Functional Heads: A Cross-Linguistic Perspective*, Oxford University Press, Oxford.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* At the Clarendon Press, Oxford.

Comrie, Bernard (2005). *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, Hece Yayınları, Ankara.

Cowper, E. (1992). *A Concise Introduction to Syntactic Theory: The Government-Binding Approach*, The University of Chicago Press, Chicago.

Crystal, David (1991). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell.

Culicover, P. (1997). *Principles and Parameters: An Introduction to Syntactic Theory*, Oxford University Press, Oxford.

Demir, Nurettin; Yılmaz, Emine (2003). *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınevi, Ankara.

Demirci, Kerim (2008). “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme” *Bilig* 45, ss. 131-146.

Demirci, Kerim (2013). *Türkoloji İçin Dilbilim (Konular, Kavramlar, Teoriler)*, Anı Yayıncılık, Ankara.

Demirgüneş, Sercan (2008). “Türkçede Zaman Belirteçlerinin Sınıflaması ve Dökümü Üzerine Bir Deneme Çalışması”, *Turkish Studies* 3/2, ss. 278-293.

Deny, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Tercüme eden: Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası, İstanbul.

Dilaçar, Agop (1971). “Gramer: tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi”, *TDAY – Belleten* 1971, ss. 83 – 145.

Dixon, R., M., W. & Aikhenvald, A. [eds.] (2004). *Adjective Classes: A Cross-Linguistic Typology*, Oxford University Press, Oxford.

Eastwood, John (2002). *Oxford Guide to English Grammar*, Oxford University Press, Oxford.

Ediskun, Haydar (2005). *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Eker, Süer (2006). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Emre, Ahmet Cevat (1945). *Türk Dilbilgisi: Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişmeleri Üzerine Gramer Denemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S 2, ss. 35-56.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon* Vol. II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar Of Old Turkic*, Leiden – Boston – Köln – Brill.

Ergin, Muharrem (1986). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.

Erkman-Akerson, Fatma (2000). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Ernst, T. (2003). *Semantic Features and the Distribution of Adverbs*, E. Lang, C. Maienborn, and C. Fabricius-Hansen [eds.], *Modifying Adjuncts*, Mouton de Gruyter, Berlin, ss. 307-334.

Finegan, Edward (1994). *Language*, Harcourt Brace College Publishers.

Gabain, Annemarie von (1935). *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsang*, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Gabain, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev.: Mehmet AKALIN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Gabelentz, Georg von der. 1901 [1891]. *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherige Ergebnisse*, Weigel, Leipzig.

Gencan, Tahir Nejat (1979). *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınevi, Ankara.

Givón, Talmy (1975). “Serial verbs and syntactic change: Niger-Congo” (Ed) Charles N. Li, ,*Word Order and Word Order Change*, Academic Press, New York, ss. 47–112.

Gökçe, Faruk (2013). *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri (Oğuz Türkçesine Dayalı Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü yay, Ankara.

Göksel, Aslı; Kerslake, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge Yayınevi, New York.

Gülsevin, Gürer (2001). “Türkiye Türkçesindeki Birleşik Zarf-fiiller Üzerine”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, S 2, Afyon, ss. 122-143.

Haegeman, L. and J. Guéron (1999). *English Grammar: A Generative Perspective*, Blackwell Publishers, Oxford.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Halling, Pernilla Hallonsten (2012). “*Semantic Types and Prototypical Adjectives and Adverbs*”, **Department of Linguistics, Proceedings of the Doctoral Festival**, ss. 1-16.

Hatipoğlu, Vecihe (1982). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

Heine, B., & Kuteva, T. (2002). *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.

Heine, B., & Kuteva, T. (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge University Press.

Heine, B., & Kuteva, T. (2005). *Language Contact and Grammatical Change* (Cambridge Approaches to Language Contact, 3), Cambridge: Cambridge University Press.

Heine, Bernd and Tania Kuteva (2007). *The Genesis of Grammar*, Oxford: Oxford University Press.

Heine, Bernd, Ulrike Claudi, and Friederike Hünemeyer (1991). *Grammaticalization: A Conceptual Framework*, University of Chicago Press, Chicago.

Hengirmen, Mehmet (1995). *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayınevi, Ankara.

Himmelmann, Nikolaus P. (2004). Lexicalization and Grammaticalization: Opposite or Orthogonal? In Walter Bisang, Nikolaus P. Himmelmann, and Björn Wiemer (eds.), *What Makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components*, 21–42. (Trends in Linguistics, Studies and Monographs, 158), Berlin and New York: Mouton de Gruyter.

Hopper, P. J. ; Thompson, S. (1985). "The Iconicity of the Universal Categories 'Noun' and 'Verbs'", John Haiman [ed.], *Typological Studies in Language: Iconicity and Syntax* 6, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, ss. 151–183.

Hopper, Paul J. (1991). "On Some Principles of Grammaticalization," *Approaches to Grammaticalization* vol. 1, Elizabeth Closs Traugott and Bernd Heine [eds.], John Benjamins, Amsterdam, ss. 17-35.

Hopper, Paul J. and Elizabeth Traugott (2003). *Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.

Humbolt, Wilhelm von (1825). "Über das Entstehen der Grammaticalischen Formen und ihren Einfluf auf die Ideenentwicklung", *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* ss. 401-30.

Jespersen, O. (1969). *Analytic Syntax*, Holt, Rinehart and Winston, New York.

Karaağaç, Günay (2009). *Dil Tarih ve İnsan*, Kesit Yayınları, İstanbul.

Karaağaç, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Karpuz, Hacı Ömer (2001). "Türkiye Türkçesi'ndeki Zarfların İşlevsel ve Yapısal Özellikleri", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 27-43.

Kiparsky, P. (2005). *Grammaticalization as Optimization*, Ms, Stanford University.

Kroeger, Paul (2005). *Analyzing Grammar: An Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge.

Korkmaz, Zenep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2000). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*, Routledge Yayınevi, New York.

Kövekses, Zoltán and Günter Radden (1998). “Metonymy: Developing a Cognitive Linguistic View”, *Cognitive Linguistics* 9, ss. 37–77.

Kurylowicz, Jerzy. 1975 [1965]. “The Evolution of Grammatical Categories”, *Esquisses linguistiques* 2, ss. 38–54. (Originally publ. in *Diogenes* 1965:55–71.)

Laenzlinger, C. (1998). *Comparative Studies in Word Order Variation: Adverbs, Pronouns, and Clause Structure in Romance and Germanic*, John Benjamins Publishing, Amsterdam/Philadelphia.

Langacker, Ronald W. (1990). “Subjectification”, *Cognitive Linguistics* 1, ss. 1–38.

Lehmann, Christian (2002b). *Thoughts on Grammaticalization*, Vol. 2. (revised edition). (Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt, No. 9, Erfurt.

Lehmann, C. (2008). “Roots, Stems and Word Classes”, In U. Ansaldi, J. Don, & R. Pfau [Eds.], *Parts of Speech*, John Benjamins Publishing, Amsterdam, ss.43-64.

Lewis, Geoffrey (2000). *Turkish Grammar* Oxford University press, Oxford.

Lichtenberk, Frantisek. (1991). “On the Gradualness of Grammaticalization” Traugott and Heine (Eds), *Approaches to Grammaticalization* Vol. I, John Benjamins, Amsterdam and Philadelphia, ss. 37–80

1, 37-80.

Lyons, John (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş* (Çeviren: Ahmet Kocaman), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

McMahon, April M.S. (1994). *Understanding Language Change*, Cambridge University Press, Cambridge.

McNally, Louise & Christopher Kennedy [eds.] (2008). *Adjectives and Adverbs: Syntax, Semantics, and Discourse*, Oxford University Press, Oxford.

Meillet, A. (1912). “L’évolution des Formes Grammaticales”, *Rivista di Scienza* 12: (26), Milan.

Moriya, Tetsuharu and Horie, Kaoru (2002). “Grammaticalization and Semantic Typology: Time-relationship Adverbs in Japanese, Korean, English, and German”, Lee, Ik-Hwan, Yong-Beom Kim, Key-Sun Choi, and Mihaeng Lee [eds.], **Proceedings of the 16th Pacific Asia Conference**, The Korean Society for Language and Information, Seoul, ss. 348-357.

Nalbant, Mehmet Vefa (2004). “Türkçe Enklitik Edatı LA”, **V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II**, Ankara, ss. 2157-2173.

Nalbant, Mehmet Vefa (2006). “Türkçede Tarihi Türk Dili Alanında Fonksiyon Değiştirmeye Bir Örnek: Tut- Fiili”, *Bilig Dergisi*, S. 38, ss. 137-148.

Norde, M. (2009). *Degrammaticalization*, Oxford University Press, Oxford.

Özmen, Mehmet (1999). “Eksik Olan Dil Bilgisi Terimlerimiz Üzerine” *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, Doğu Akdeniz Üniversitesi, ss. 111-125.

Plank, Frans (1989), “From cases to adpositions”, Nicola Pantaleo (Ed), *Aspects of English Diachronic Linguistics; Papers Read at the Second National Conference of History of English*, Naples, 28–29 April 1989, ss. 19–61.

Pokrovskaja, L. A. (1964), *Grammatika Gagauzskogo Jazyka Fonetikai Morfologija*, Nauka, Moscow.

Ramat, Paolo (2001), “Degrammaticalization or transcategorization?” Chris Schaner-Wolles (Eds), **John Rennison, and Friedrich Neubarth, Naturally! Linguistic**

Studies in Honour of Wolfgang Ulrich Dressler Presented on the Occasion of his 60th Birthday, ss. 393–401.

Roberts and Roussou (2003). *Syntactic Change*, Cambridge University Press, Cambridge.

Ruhi, Şükriye; Zeyrek, Deniz; Osam, Necdet (1997), “Türkçede kiplik belirteçleri ve çekim ekleri ilişkisi üzerine bazı gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, Kebikeç Yayınları, ss. 105 – 111.

Schachter, P. (1985). “Part-of-Speech Systems”, Shopen, Timothy [ed], *Language Typology and Syntactic Description I*, Cambridge University Press, Cambridge, ss 3-61.

Smith, Carlota (1991). *The Parameter of Aspect*, Kluwer Academic Publishers, Netherlands.

Şirin User, Hatice (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yay., Konya.

Tekin, Talat (1958). “daha Zarfı ve da/de Edatı Hakkında”, *Türk Dili*, S. 83 (Ağustos 1958), ss. 560-562.

Tekin, Talât (2003a). “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *Makaleler 1 Altayistik*, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 131-138.

Tekin, Talat (2003b). “Olumsuzluk Eki –ma/-me’nin Etimolojisi”, *Makaleler 1 Altayistik* (Yay.: Emine YILMAZ, Nurettin DEMİR), Grafiker Yay., Ankara, ss. 247-252.

Thraks, Dionysios (2006). *Gramer Sanatı*, (Çev. Eyüp Çoraklı), Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Traugott and Dasher, R. B. (2002). *Regularity in Semantic Change* (Cambridge Studies in Linguistics, 96), Cambridge University Press.

Topaloğlu, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Trier, Jast (1969). *Kelime Alanları ve Kavram Alanları Üzerine* (Çev. Hüseyin SESLİ), Atatürk Üniversitesi, Yayınları, Erzurum.

Underhill, Robert (1976). *Turkish Grammar*, MIT press, Cambridge.

Uzun, Nadir Engin (2000). *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Uzun, Nadir Engin (2004). *Dilbilgisinin Temel Kavramları – Türkçe Üzerine Tartışmalar*, Pandora Kitabevi, İstanbul.

van Gelderen, E. (2004). *Grammaticalization as Economy* (Linguistik Aktuell, 71), John Benjamins, Amsterdam and Philadelphia.

Vardar, Berke (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Vinokurova, N. (1999). *The Typology of Adverbial Agreement*, Utrecht Institute of Linguistics (Unpublished ms), Netherland.

Yener, Mustafa Levent (2007). “Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine”, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/3 Summer 200*, ss. 606-623

Wischer, Ilse (2000). Grammaticalization versus lexicalization – “methinks” there is some confusion. In Fischer, Rosenbach, and Stein, eds., 355–370.

Quirk, Randolph, et al. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language* Longman, Harlow.

ÖRNEKLERİN ALINDIĞI METİNLERİN KAYNAKÇASI

KT, BK: Tekin, Talat (2014). *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ton.: Tekin, Talat (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara.

KÇ, Tes, Ta, ŞU, Süc.: Ölmez, Mehmet (2004). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, BilgeSu Yayınları, Ankara.

İrkB: Aydın, Erhan (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig*, BilgeSu Yayınları, Ankara.

ETŞ MM: Arat, R. Rahmeti (1986). *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ETŞ BM: Arat, R. Rahmeti (1986). *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

TT II: BANG, Willi, und Annemarie von Gabain (1929). *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.

MTT: <http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/>

KP: Hamilton, James (Çev. Ece Korkut, İsmet Birkan) (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, Simurg, Ankara.

AYLening: Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

MaitrSengim: Tekin, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig*, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin.

Üçİtig: Barutçu-Özönder, F. Sema (1998). *Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

BTT III: Tezcan, Semih (1974). *Das uigurische Insadi-Sutra, Berliner Turfan-Texte III*, Berlin, 1974.

Xuan III: <http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/>

Xuan VII: <http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/>

Xuan VIII: <http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/>

Xvastvanift: <http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/>

Totenbuch: Zieme, Peter, Györg, Kara (1978). Ein uigurisches Totenbuch, Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung, Akademiai Kiado, Budapest.

BT 13: <http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/>

KB: ARAT, R. Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DLT: Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu Ziyat (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

AH: Arat, R. Rahmeti (1992). *Atabetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.